

ПРОЛЕТАРІ ВСІХ
КРАЇН ЄДНАЙТЕСЯ!

05
П69

П Р А П О Р МАРКСИЗМУ

О Р Г А Н
УКРАЇНСЬКОГО
І Н С Т И Т У Т У
МАРКСИЗМУ-
ЛЕНІНІЗМУ

№ 1

ПРАПОР МАРКСИЗМУ

ОРГАН УКРАЇНСЬКОГО ІНСТИТУТУ
МАРКСИЗМУ - ЛЕНІНІЗМУ

ФІЛОСОФІЯ, СОЦІОЛОГІЯ, ЕКОНОМІКА, ІСТОРІЯ,
НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ

№ 1

СІЧЕНЬ - ЛЮТИЙ

1930

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літописі Укр. Друку“, „Картковому репертуарі“ та інших покажчиках Української Книжкової Палати

ЗМІСТ

Статті

	Стор.
В. Глухенко — Теорія діалектики у Плеханова	5
П. Демчук — Нариси про сучасну німецьку філософію (друга частина)	17
Г. Шахар — До Марксової теорії криз і циклю	29
Н. Каганович — Проти „народництва“ в мовознавстві	51
Проф. Я. Полфьоров — Підсумки мистецтвознавства на Україні	65
В. Рижков — Проблема мутації в сучасній літературі	91
К. Добролюбський — Жіноцтво паризьких околиць та преріальне повстання 1795 р.	103
І. Троцький — До історії революційного руху на Україні на початку ХІХ ст.	119

Рецензії

Ф. Ястребов — „Тому дев'ятого перша половина“. (М. Грушевський. Історія України - Руси)	133
О. Фінкель — Г. В. Плеханов. Мистецтво й література, пер. П. Дьвгопола	148
А. Топольський — Діалектична психологія без психології й діалектики. (Проф. Корнилов. Учебник психологии)	151
Зивельчинська — Маца. „Искусство эпохи зрелого капитализма на Западе“	153
Г. Олексин — „Wirtschaftsdemokratie“. Ihr Wesen, Weg und Ziel	154
Г. Лозовик — А. Неусыхин. Общественный строй древних германцев	157
М. Пакуль — Kr. Erslev. Historische Technik	159
М. Володіна — „Переписка Робеспьера“, зібрав Ш. Мишин	160

Хроніка

Одинцов — Плян роботи президії Українського Інституту Марксизму - Ленінізму на 1929/30 навч. рік	163
До економічної дискусії	168
Умови прийому до Українського Ін-ту Марксизму - Ленінізму на 1930 - 31 учбовий рік	170

Inhaltsverzeichnis

Aufsätze

	Seite
Hluchenko, W.—Theorie der Dialektik bei Plechanow	5
Demtschuk, P.—Die gegenwärtige deutsche Philosophie	17
Schachar, H.—Zu der Krise und Zyklustheorie Marks. Eine Skizze	29
Kahanowytsh, N.—Gegen dem „narodnytwo“ in der Sprachwissenschaft	51
Polfjorow, J.—Ergebnisse der ukrainischen Kunstwissenschaft	65
Ryschkow, W.—Problem der Mutation in gegenwärtiger Literatur	91
Dobrolubskij, K.—Die Weibe der Parisvorstädte und Prerialaufstand 1795 j.	103
Trotzkij, I.—Zur Geschichte der revolutionären Bewegung in Ukraine am Anfang XIX Jahrhundert.	119

Kritik und Bibliographie

Jastrebow, F.—„Des neunten Bandes erster Teil“ (M. Hruschewskij. Die Geschichte der Ukraine)	133
Finkel, O.—Plechanow. Kunst und Literatur	148
Topolskij, A.—Dialektische Psychologie ohne Psychologie und Dialektik	151
Ziwelshynska — Matza. „Kunst des Kapitalismus Westen“	153
Oleksyn, H.—„Wirtschaftsdemokratie“. Ihr Weg, Wesen und Ziel	154
Losowyk, H.—A. Neussychin. Gesellschaftsordnung der altertümlichen Deutschen	157
Pakul, M.—Kr. Erslev — Historische Technik	159
Wolodina, M.—„Die Briefe des Robespier“. Sch. Mischin.	160

Chronik

В. ГЛУХЕНКО

Теорія діалектики у Плеханова

С. Я. Вольфсон у своїй розвідці „Плеханов“ зазначає, що Плеханов прийшов до історичного матеріалізму ще будучи в народницькому таборі, зазнавши впливів з боку Бакуніна. Напр., у своїй статті „Закон экономического развития общества и задача социализма в России“ 1879 р. або категоричніше в статті „Черный Передел“ 1880 р. Плеханов висловлюється, що „ми визнаємо економічні відносини в суспільстві за підвалину всіх інших“.

За дев'яностих років минулого сторіччя тривала дискусія з приводу історичного матеріалізму, якому закидали представники офіційної науки фаталізм, квієтизм, аморальність, метафізичність (звісно — не в енгельсівському розумінні, а як певну абстракцію). Проти історичного матеріалізму виступили також Михайловський, проф. Карєєв, Кудрін, Ніколай — он, Южаков та інші.

На всі ці закиди та вихватки Плеханов відповів історичною щодо свого колосального впливу книжкою — „К вопросу о развитии монистического взгляда на историю“ 1895 р. Як зазначає Лядов, прочитавши цю книгу, молоді цілими лавами зрекалася народницьких поглядів та ставала марксистами; книга Бельтова стала за „євангелію російської с.-д.“.

З другого боку, Плеханову доводилося поборювати атаку на марксизм з боку ревізіонізму — і російського (напр. — П. Струве), і закордонного (Е. Бернштейн). Плеханов, таким чином, став основоположником діалектичного матеріалізму насамперед серед російських революціонерів. Будучи вчителем цілих поколінь російських марксистів, Плеханову доводилося розвіювати всі ті неправильні погляди на діалектичний матеріалізм, що рясно ширилися серед революційної молоді. Противники марксизму ототожнювали діалектичний матеріалізм з французьким метафізичним матеріалізмом та його фаталізмом, нарікали на те, що він визнає тільки сліпу необхідність і начеб то відкидає людську діяльність, активність, наче діалектичний матеріалізм не визнає активної ролі особи в історичному процесі, на що особливо нападали прихильники так званої „суб'єктивної соціології“. З усіма цими хибними поглядами та перекручуванням завзято боровся Плеханов.

Бойовим завданням Плеханова було — боротися проти ідеалізму в усіх його проявах, у тому числі і проти кантіянства, хоч правда, як зазначає Ленін, — „Плеханов критикує кантіянство (і агностицизм взагалі) скорше з вульгарно-матеріалістичного погляду, ніж з діалектично-матеріалістичного“ (IX Ленинский сборник, ст. 197). Плеханов завжди акцентує на матеріалізмі, а боротьба за діалектику, за діалектичний матеріалізм становить підрядне місце в його творах. Ленін цілком слушно закидав Плеханову, що він не звернув належної уваги на гегелівську „Науку логіки“. Теорія матеріалістичної діалектики у Плеханова сходить здебільшого до категорій гегелівської

„науки про буття“ (якість і кількість, але без міри) та з „науки про суть“ — критика законів формальної логіки, а категорія взаємодіяння стає улюбленою темою Плеханова, що є, правда, дуже важливим, а крім того за цю теорію в нього править здебільшого ілюстративний та популяризаційний матеріал, запозичений не так од Гегеля, як од Енгельса — з його „Анти-Дюрінга“ та „Л. Фюрбаха“ з деякими власними, плеханівськими додатками.

Напочатку ХХ ст. марксизмові загрожувала нова небезпека, не так, мовляв, „зовні“, як з боку махістського ухилу серед російської с.-д. Плеханов на це шкідливе явище не досить активно реагував (дещо було в збірнику „От обороны к нападению“); у цей же час Ленін дав відсіч махізмові в своєму „Матеріалізмі й емпіріокритицизмі“.

Проте, після цього часу, можна сказати, теорія матеріалістичної діалектики у Плеханова стає на вищий щабель (напр.— в „Основных вопросах марксизма“), але всебічно охопив цю теорію знов таки Ленін у 1914 р. (його „Конспект книги Гегеля „Наука логики“), підкреслюючи до того, що є в ній найважливіше.

Нашим завданням є — з'ясувати, як і оскільки розробив Плеханов теорію матеріалістичної діалектики, зіставляючи твори Плеханова з лєніновим „Конспектом“ та „К вопросу о диалектике“, доповнюючи ними плеханівські прогалини. Це не означає, що ми маємо тут викласти свої коментарії до згаданих лєнінових творів, але окремі міркування з цих творів ми використовуємо в аспекті плеханівської теорії діалектики. Так само, для пояснення окремих категорій, ми посилаємось на вступну статтю Деборіна до гегелівської „Енциклопедії“, ч. I, та на інші твори.

І. ОЗНАЧЕННЯ ДІАЛЕКТИКИ

Плеханов подає такі риси діалектики: 1) „Усе кінцеве є те, що само себе знищує, переходячи в свою протилежність.“

Цей перехід відбувається згідно з своєрідною природою кожного явища: кожне явище має в собі сили, що породжують його протилежність“. 2) „Ступеневі кількісні зміни даного змісту кінець кінцем перетворюються в якісні різниці. Моменти цього перетворення — це є моменти стрибків, перерва ступеневости. Це є велика помилка, коли гадають, що в природі або історії не буває стрибків“ („Очерки по истории материализма“, 1922, ст. 117). 3) Плеханов наводить Енгельсові слова про значення діалектики, що вона „вперше представила весь природничий, історичний та розумовий світ у вигляді процесу, цебто — досліджувала його в безупинному рухові, зміні й розвитку та намагалася спостерегти внутрішній зв'язок цього руху й розвитку“ (т. V, ст. 53). Плеханов підкреслює, що діалектика є принцип життя взагалі, як це каже Гегель: „Життя має в собі зародок смерті, кожне явище взагалі є протирічним у тому розумінні, що воно саме з себе розвиває ті елементи, що кінець-кінцем мають покласти кінець існуванню цього явища, вони перетворюють його у власну протилежність. Усе тече, усе змінюється, і нема тієї сили, що подбала б цей постійний рух спинити“ („К вопросу о развитии монистического взгляда на историю“, т. VII творів, ст. 119).

Плеханов каже, що кожної хвилини певна річ знаходиться в даному місці, але одночасно вона знаходиться й поза цим місцем, бо, як би ця річ знаходилась тільки в цьому місці, ця річ, принаймні на цей час, стала б нерухомою. Кожний рух є діалектичний процес, він є живе протівенство. (Тільки таке розуміння руху підриває в корні „апорії“ елеата Зєнона з його стрілою, що летить, яка кожного моменту займає, мовляв, тільки певне місце, а тому й самий рух на думку Зєнона, є неможливий).

Плеханов наводить ще приклади того, як кожне абстрактне право, дійшовши свого логічного кінця, стає безправ'ям, або ще приклад вільна конку-

ренція спричиняє монополію, цебто — заперечення конкуренції. У цьому місці Плеханов спостеріг, передбачив основні риси імперіялізму — монополістичної форми панування фінансового капіталу.

Плеханов підкреслює, що кожне явище раніш чи пізніш перетворюється в свою власну протилежність од діяння тих самих сил, що обумовлюють існування цього явища.

Ленін у багатьох місцях IX „Ленинского сборника“ підкреслює, що найвластивішою рисою діалектики є єдність протилежностей (напр., на ст. 51, 275), а в одному місці він подає таке стисле означення діалектики:

„Коротко кажучи, діалектику можна означити, як науку про єдність протилежностей“ (ст. 277).

Плеханов у статті „К 60 - ой годовщине etc.“ каже, що в процесі „ставання“ (розвитку) є дві сторони: повстання й знищення. Ці два моменти не можна розглядати — як відокремлені один од одного в часі, ні — це є одночасовий подвійний процес: знищується старе й разом із тим одночасно постає з нього нове; те, що „стає“ або що постає, є неминучим наслідком того, що зникає, інакше кажучи — у старому вже є нове (т. VII, ст. 50—1).

Суть діалектики, як він каже там же трохи далі, у тому, що все кінцеве є обмеженим не тільки зовні, але мусить зникнути та перейти у свою протилежність силою своєї внутрішньої, іманентної природи (ст. 53).

Плеханов, слідом за Енгельсом, підкреслює основний момент діалектики — як науки про розвиток явищ („К вопросу etc“, т. VII, ст. 131). Про цей розвиток буде мова далі, де Плеханов розглядає категорію діалектичного розвитку, заставляючи її з еволюційною теорією.

Деборін у своїй книжці „Людвіг Фюрбах“ (1929 ГИЗ) зазначає, що Фюрбах гаразд орудував діалектичною методою, що його думка була цілком просякнута діалектикою (ст. 229). Це позначається на основній категорії філософії Фюрбаха, яка стала головною підставою матеріялізму, а саме — на його науці про єдність суб'єкту — об'єкту. Відомо, що тут Фюрбах не вийшов ще поза межі свого антропологізму чи натуралізму (ib., ст. 232), але нас у даному разі цікавить його наука про єдність суб'єкту - об'єкту з погляду основної засади діалектики — як єдності протилежностей. З приводу цього читаємо в Деборіна: „Поняття „я“ має в собі від самого початку й поняття „ти“. Поняття суб'єкту — поняття об'єкту. Одне й друге якнайщільніше сполучене між собою; вони є нероздільними членами одного й того ж відношення, бо ж нема взагалі суб'єкту, який одночасно не був би об'єктом, і — об'єкту... який одночасно не був би суб'єктом для себе... Єдність суб'єкту й об'єкту, але не байдужа, а жива життєва єдність, що ураховує разом із тим і різницю моментів цієї єдності, — ось, власне, вихідний пункт філософії“ (ст. 79).

У Гегеля теж знаходимо цю єдність (чи тотожність, що в даному разі не одне й те саме, хоч Ленін, часом, напр., „К вопросу о диалектике“, Под зн. м., 1925, № 5—6, ст. 15, з методологічних міркувань, не розрізняє їх, бо, власне, тотожність у діалектиці чи діалектична тотожність і є єдністю протилежностей — IX Лен. сборник, ст. 69) — суб'єкту й об'єкту, але в Гегеля це має суто ідеалістичне значення. Плеханов у своїх „Основных вопросах марксизма“, розд. II (т. XVIII), власне, посилається на Фюрбаха, коли той каже, що філософія Гегеля усунула противенства між буттям і мисленням, але в той спосіб, що буття знаходиться в середині мислення, бо, за Гегелем, мислення, власне, і є буття — „мислення — суб'єкт, буття предикат“. Отже Гегель і, взагалі, ідеалізм усуває противенство в той спосіб, що попросту відкидає один із складових елементів, а саме матеріяльне буття. За Гегелем, природу „покладає“ ідея, але теологія ще одвертіше промовляє, що природу створив бог. Отже ідеалізм не встановлює єдності буття й мислення й не може його встановити, а якраз навпаки — він розриває цю єдність, що найкраще позначається на дуалістичній системі Канта.

Вихідний пункт ідеалізму є „я“ і це є помилково, бо вихідним пунктом мусить бути „я“ й „ти“, або — „я“ є для мене самого, але одночасно „я“ є для інших людей „ти“ і „я“ разом і суб'єкт і об'єкт.

Мислення є наслідок буття. Фоєрбах каже: „Я відчуваю й мислю цілком не як суб'єкт, що притистоїть об'єктові, а — як суб'єкт — об'єкт... Об'єктивний світ знаходиться не поза мною, а він також і в мені самому, у моїй власній шкірі. Людина є тільки частина природи, частина буття, чому нема противенства між мисленням людини й буттям“.

Це саме, що й Фоєрбах, хоч іншими словами, каже й Енгельс у полеміці з Дюрінгом. Він каже, що закон природи й закон мисли є дві групи законів, які ми, правда, можемо відокремляти в нашій уяві, але їх у дійсності аж ніяк не можна відокремити.

Тут до речі ми посилаємося на Леніна, де він означає співвідносини між буттям і мисленням, а саме: Ленін зазначає, що Гельмгольц сприймає „відчуження, як символи зовнішніх явищ, і він відкидає всяку аналогію з речами“ (т. X, ст. 194).

І Ленін підкреслює, що це є агностицизм і кантіянство, бо Гельмгольц проголошує, що „ідея й об'єкт, що його вона виявляє, є дві речі, які, очевидно, творять цілком різні категорії“.

Плеханов остерігає перед тим, що аж ніяк не можна змішувати єдність суб'єкту — об'єкту з їхньою тотожністю, за чим обстоює суб'єктивний ідеалізм різних напрямків.

Власне, Гегель і обгрунтовує цю тотожність суб'єкту й об'єкту, хоч, що правда, й не так, як суб'єктивний ідеалізм. Гегель у своїй „Феноменології духу“ описує генезу мислення й об'єкту чи речей, їхню взаємну боротьбу, при чому перемагає мислення, яке перетворює річ чи предмет у свій зміст. Наслідком цього стає, за Гегелем, абсолютне знання, яке й полягає в тотожності мислення й буття. На основі цієї тотожності Гегель будує свою „Лгоіку“, де він описує начебто рух „чистих“ думок чи понять, про що ми скажемо окремо. Отже, за Гегелем, буття стає тотожним із думкою, інакше кажучи — думка чи поняття і є саме буття. Це і є гегелівська містифікація, про яку згадує Маркс.

Однак Ленін зазначає, якщо перевернути цю Гегелеву науку про суб'єкт — об'єкт, буде цілком матеріалістична концепція (IX Лен. збірник, ст. 239), що вперше знаходимо в Фоєрбаха.

Оглядаючи все сказане в Плеханова про суть та значення діалектики, треба зазначити, що він цілком правильно означає діалектику — як розвиток, що йде через боротьбу внутрішніх протилежностей і таке розуміння діалектики збігається з Леніновим — як єдності протилежностей, що має значення зокрема для теорії матеріалістичної діалектики.

Це є позитивний бік діалектики, запозиченої від Гегеля, яку ще Герцен назвав „альгеброю революції“, про що згадує Плеханов („От идеализма к материализму, вид. 1923, ст. 24“).

Проте Гегелева діалектика має ще й нег'ативний, консервативний бік, вона є одночасно, мовляв, ще й „аритметикою консерватизму“, щоправда — в її хибному, невластивому розумінні, за що обома руками чіплялися так звані „праві гегеліянці“. І ось про цей бік діалектики говорить також і Плеханов.

Плеханов каже, що філістерська думка вважала Гегелеву філософію за консервативну концепцію, бо вона, начебто, виправдувала той лад, що існує. Однак насправді Гегелева філософія є „альгебра революції“. Він наводить такі Марксові слова з передмови до II вид. „Капіталу“, ч. I: „У своєму містифікованому вигляді діалектика була німецькою модою, бо вона начебто виправдувала той устрій, що існує. У своєму раціональному вигляді вона була не до смаку буржуазії та її теоретиків, бо вона, пояснюючи те,

що існує, пояснює також і його заперечення та те, що воно неминуче мусить зникнути; тому, що вона розглядає кожну дану форму в руханні, цебто — з того погляду, що вона має минутися; тому що вона ані перед чим не спиняється, будучи своєю суттю практичною та революційною“.

Діалектика у своїй містифікованій формі проголошує, що „те, що є розумним, є дійсне і що є дійсним, то є розумне“.

Однак раціоналізована діалектика переконує нас, що слід звернути увагу на першу частину судження — „те, що є розумним, є дійсне“, що означає, що все розумне не мусить лишитися чимсь тогочасним, а мусить перейти в дійсність, од чого й дійсність має змінитися (Плеханов, т. VII, ст. 57 — 8). Плеханов каже, що ще сам Гегель зазначав, що „дійсність є вища за існування“ (*die Wirklichkeit steht höher, als die Existenz*). Дійсне є необхідне, конечно, однак необхідним є далеко не все те, що існує. Якщо дійсне є розумне, з другого ж боку, й розумне мусить бути дійсним. А якщо розумне є дійсним, з цього виникає, що нема такої сили, що могла б спинити діалектичний розвиток розумного, бо ж Гегель означає діалектику — як загальну непереможну силу, що руйнує навіть те, що одразу здавалося тривким та сталим. Тому, кінець-кінцем, розумне мусить стати дійсним („От идеализма к материализму“).

Плеханов зазначає, що сам Гегель завинив трохи, вважаючи сучасний для нього пруський режим — як утілення розуму. Відомо, що в своїх політичних поглядах Гегель пережив деякий регрес — од прихильника ідей Великої Французької Революції до пруського абсолютизму (збірник „За двадцать лет“, 1905, ст. 176—7). За це Гегелеві дорікав ще лівий гегелієнець Руге, кажучи, що Гегель проголосив волю — як мету історичного розвитку, а фактично він зійшов до виправдання абсолютизму. Особливо це яскраво позначилося на його „Філософії права“, де наука про розумну дійсність має інший ефект, як у „Логіці“. Плеханов підкреслює, що причиною цього є те, що Гегель, всупереч своїй діалектиці, вводить категорію Абсолютного. З одного боку, з діалектичного погляду властивість гегеліянського духу є те, що він завжди перебуває в стані постійного поступу, руху наперед, чому в сфері суспільних явищ необхідним та розумним є, кінець-кінцем, безупинний поступ, крах усього застарілого, що віджило вже своє; але, з другого боку, Гегель проголошує свою філософію системою Абсолютної істини, чому поступовий рух гегелівського духу мусить спинитися, у чому постає противенство щодо діалектичної методи. За Гегелем, кожна філософія є ідеальним висловом, виразником свого часу; якщо Гегель знайшов уже абсолютну істину, це означає, що він жив за таких часів, яким відповідав „абсолютний“ суспільний порядок, цебто такий порядок, який виявляє собою знайдену абсолютну істину (*ib.*, ст. 176).

Цим консервативним боком гегелівської філософії перейнявся був відомий російський критик Белінський, який тому оптимістично поставився до тодішньої російської дійсності (*ib.*, ст. 194). І значно пізніше Белінський не так легко позбувся свого „примиренства“ з російською дійсністю.

Тут Плеханов побіжно розглядає антиномію — „право є сила — й сила є право“, яка так сильно вразила Белінського. Плеханов цю думку ілюструє прикладом з історичної ролі третього стану Франції, кажучи, що цей стан завоював собі головне значення в державі, усунувши февдальну аристократію, але тут позначилося панування не лише одної матеріальної сили, але також сила ця була й правом, що базувалося на історичних потребах суспільного розвитку Франції. Усе, що не відповідає потребам суспільства, не має під собою жодного права, проте все те, що має під собою таке право, раніш чи пізніш матиме також і силу (*ib.*, ст. 199).

Однак теорія діалектики, за Плехановим, має ту основну хибу, на яку звернув увагу Ленін у статті „К вопросу о диалектике“ (Под знам. маркс.,

1925, № 5 — 6), а саме, що „діалектика і є теорія пізнання (Гегеля і) марксизму: ось на який бік справи (це не „бік“, а суть справи) не звернув уваги: Плеханов, не кажучи вже за інших марксистів (ст. 16).

II. КАТЕГОРІЇ ДІАЛЕКТИКИ

Т. Деборін у своїй вступній статті до Малої Логіки каже, що „в Гегеля, як і у всіх ідеалістів, категорії абстраговано від реальних відносин і перетворено в самостійні сутності (ст. LIII)... Сукупність категорій творить логічну систему. Кожна категорія, на думку Гегеля, логічно розвиває доконче з себе наступну категорію (LII)... Ми ж розуміємо логічні категорії як теоретичні, ідеальні виявлення відносин речей, без яких жодних категорій взагалі не існує (LIII). У Леніна саме про них сказано, що „категорії є шаблї пізнавання світу, вузлові пункти“ (IX Лен. сборн., ст. 41), або ще — категорії є „моменти, якими людина сприймає природу“ (ib., ст. 231). Отже, як каже Деборін — „категорії — це є універсальні засади, основні елементи всякого мислення й буття... Категорії — це є закони, за допомогою яких ми взагалі все мислимо, без яких не можна науково мислити й сприймати... Категорії мають на меті узагальнювати й установлювати відносини, зв'язок та порядок поміж явищами“ (вступ. стат., ст. XIX)... Усі логічні категорії, якими орудує Гегель у своїй логіці, є, всупереч того, як він гадає, — відбитки реальних натуральних речей чи відносин, що їх взято в абстрактній формі та створено з них логічні сутності“ (ib., ст. LXVIII).

У Леніна знов читаємо, що „категорії треба вивести... виходячи з найпростіших основних“ (IX Л. сб., ст. 43). У Гегеля, власне, розвиток категорій простує від абстрактного до конкретного, одна категорія переходить у іншу через розвиток протирічного змісту; наступні категорії виявляють глибші зв'язки речей. Тому шлях розвитку категорій за Гегелем, такий: спочатку категорії охоплюють зовнішні зв'язки, що їх відбивають категорії буття, а далі категорії сутності з'ясовують уже внутрішні зв'язки й завершують їх категорії поняття. Як бачимо — всі ці категорії творять один суцільний ланцюг чи логічну систему, де кожна категорія є лише ланкою цього ланцюга, вона є лише моментом відносин і зв'язків. Категорії буття є простіші й абстрактніші проти категорії сутності й тому вони знаходяться напочатку логіки. Як зазначає Деборін, „методом кожного наукового дослідження є (шлях — В. Г.) від безпосереднього через опосереднене до конкретного наукового поняття“, тобто „метода підвищення від абстрактного до конкретного“ (вступ. ст., ст. LV).

Тепер постає запитання — чи той порядок, за яким Гегель виводить свої категорії, цілком надається й матеріалістичній діалектиці, чи ні?

На думку Деборіна, перші дві частини „Науки Логіки“ — наука про буття та сутність не потребують, щоб їх радикально перероблювати; мова може йти тільки про те, щоб їх з'ясувати з матеріалістичного погляду та додати до них деякі категорії, напр. — просторинь та час (ib., ст. LXVIII). Щождо „науки про поняття“, — тут потрібно провести радикальну зміну (ib., ст. LXIII). У своїй передмові в IX Лен. зб. т. Деборін, на підставі цитати з неопублікованих Ленінових „зшитків“ доводить, що „Ленін вважав за цілком слушне гегелівське викладання... від безпосереднього буття (якість, кількість, міра) до сутності, поняття й абсолютної ідеї“ (ст. 7). Т. Баммель цілком погоджується з цими думками (Под знам. маркс. 1929. № 4, ст. 37 — 8; contra - погляд т. Мілонова — Вестн. Ком. Акад., кн. 25, ст. 22).

Усі ці питання не були ще актуальними для Плеханова, що є безперечно мінусом його теорії діалектики.

Не розглядає також Плеханов і переходів гегелівських категорій, що в загальних рисах ми спробуємо з'ясувати. Ленін у розділі „Суб'єктивність“

(науки про поняття) каже, що „тут головним є для Гегеля — накреслити переходи“. (IX Лен. сб., ст. 193). Ці переходи від одної категорії до іншої мусять поставати від усвідомлення їхньої необхідності, як це видно з гегелівської цитати, на яку посилається Ленін (ib., ст. 119), це мусить бути „розвиток мислення в його необхідності“ (ib ст. 43). Отже, логічні категорії мусять з необхідністю переходити одна в одну; взаємна залежність категорії, з нашого погляду, мусить до того ж ще відбивати взаємну залежність явищ світу чи природи (ib., ст. 71).

У Гегелевій логіці, як те зазначає Деборін, часом спостерігається штучність у переходах логічних категорій, що пояснюється тим, що Гегелева логіка начебто є виявленням чистого логічного процесу, а не розвитку матеріального світу, хоч це й не є так (вступ. ст. ст. LV). Але самі „чисті“ категорії чи поняття не можуть переходити одне в одне. Напр.—якщо категорія якості переходить у категорію кількості й навпаки—це означає, що не самі поняття переходять одне в одне, а самі явища чи речі, а ці поняття є тільки відбитками діалектики самих речей.

Однак завданням діалектичної логіки є виявити логічні категорії в їхньому необхідному зв'язку чи переходах. З приводу цього читаємо в Енгельса, що діалектична логіка мусить виводити категорії „одну з одної, встановити між ними відносини субординації, а не координації, вона мусить розвивати вищі форми з вищих“ („Діалек. прир.“, ст. 179).

Отже, логічні категорії є історичні шаблі в процесі сприймання дійсності і самий зв'язок чи переходи цих категорій мусять бути відбитками само руху цієї дійсності чи всесвіту.

III. НАУКА ПРО БУТТЯ

Плеханов у своїх численних філософських творах не дає систематичного викладу науки про буття, зосереджуючи свою увагу тільки на категоріях якості й кількості, які він викладає в популярній і полемічній формі, виходячи не так од Гегеля, як од творів Енгельса. Як на ті часи—це було цілком зрозумілим. Проте, категорія буття, ще до якості, потребує деяких вказівок, до чого ми й переходимо.

Початком логіки, за Гегелем, є „чисте буття“ поняття, позбавлене всяких означень. Цьому чистому буттю дорівнює „ніщо“. З одного боку, це є буття—воно має в потенції свій дальший розвиток, певні, мовляв, зародкові чи ембріональні можливості дальшого розвитку, а з другого боку, воно є ніщо, бо позбавлене будь-якого змісту чи означення. Отже це є єдність буття й нічого, яка виявляє себе в розвиткові чи „ставанні“. Це ставлення є також і „поставання“, бо з чистого буття чи „ніщо“ постає вже „щось“ чи означене, наповнене певним змістом буття. Ленін з приводу цього нотує: *ex nihilo nihil fit*—із нічого нічого й не може бути. (IX Лен. сб., ст. 61), бо щось буває завжди від чогось (ib., ст. 113). Це і є, як каже Ленін, софістика (ib., ст. 65). Щоправда, Гегелеві не можна тут закинути неконсеквентність, бо з його погляду якраз „щось“ і може постати з „нічого“, бо для нього думка, поняття чи ідея якраз і творять субстанцію світу.

Щодо цього пригадаймо, що Плеханов, посилаючись на Фюєрбаха, зазначає, що Гегель не розв'язує противенства між мисленням і буттям, а попросту викидає буття—як реальний, матеріальний світ і ототожнює його з мисленням чи поняттям. Гегелева „феноменологія духу“, описуючи генезу мислення й речей, висуває перемогу мислення чи духу над матерією, чому й стає можливою тотожність мислення й буття. За Гегелем, мислення створює самий зміст свідомості, що з'являється спочатку в формі почуття, споглядання, уявлення й поняття, цебто—чистої думки. Тому, за Гегелевою гносеологією, почуття, споглядання й уявлення є лише форми мислення, яке через ці форми доходить до чистої думки чи поняття, яке, таким чином, очищене від

усяких зовнішніх домішок і тому за предмет мислення стає сама думка чи мислення. Тому, за Гегелем, об'єкти мислення не відрізняються від самого мислення, вони бо є лише означення цього мислення. Це і є тотожність суб'єкту й об'єкту.

Однак, категорія ставання (не в містичному вигляді ставання чистого буття) має величезне значення для теорії діалектики. Плеханов у своїх „Очерках по истории материализма“ (т. VIII), в розділі „Маркс“, зазначає, що спекулятивна філософія мала ту перевагу проти матеріалізму XVIII ст., що вона „вивчала речі в їхньому розвитку — як вони постають та зникають“. І далі він наводить Гегелеві думки про діалектику: діалектика не є, як то часто думають, зовнішньою цілком умілістю балянсувати думками, ні, вона є рухівна суть наукового поступу, за якою все кінцеве має саме себе знищити. Усе, що нас оточує, може бути за приклад діалектики. Напр., рух планет або юридичний вираз *summum jus summa injuria* — найвище право є найвища неправда, що означає, що абстрактне право, доведене до своєї логічної межі, стає безправ'ям чи беззаконням. Або ще приклад з математики: пляніметрія вживає так званої „межевої методи“ („метод пределов“), за якою многокутник перетворюється в коло, яке, таким чином, є в процесі свого „ставання“; диференційний рахунок має справу з нескінченно дрібними величинами, що перебувають у процесі зникання, але все це стосується не до їхнього зникання, бо тоді вони б не існували. Тому Гегель зазначає, що „нема нічого, що б не „ставало“. Це становлення, як зазначає Ленін, має в собі моменти — поставання й знищення (IX Лен. сб., ст. 65). Ці моменти й висвітлив Плеханов.

Плеханов ніде не дає свого окреслення категорії якості. За Гегелем, як відомо, якість це є „тотожна з буттям означеність“. Ленін підкреслює, що „означення це є вже якість“, або — щось є вже „означене буття“ (IX Лен. сб., ст. 61), якість — „конкретне буття“ (ib., ст. 65), воно є „реальність“ (ib., ст. 67). Категорія кількості щільно сполученою є з якістю, але вона є „скасована якість“, за Гегелем, цебто ми розглядаємо певні явища чи речі, абстрагуючись од їхньої якості, беручи їх як однакові одиниці. Тому кількість є загальне й неокреслене поняття великості, бо сама ця великість чи величинь є вже повна кількість. Кількість, за Гегелем, теж „творить означеність буття, проте, вона не є безпосередно з ним тотожною, а — байдужою щодо нього та зовнішньою“, чому „дарма, що кількість змінюється, річ лишається тим самим, чим вона є“.

Плеханов у своїх „Основных вопросах марксизма“ каже, що „кількісні зміни, ступнево нагромаджуючись, нарешті переходять у якості. Ці переходи відбуваються через стрибки й інакше не можуть відбуватися“ (ст. 93, вид. 1923 р. ГИЗ). Цю свою думку він підсилює цитатою з „Науки Логіки“ ч. I, де говориться, що „буття змінюється не тільки від того, що одна кількість переходить у іншу, але також і від того, що якісні різниці переходять у кількісні й навпаки“, що „в основі науки про ступневий розвиток є та думка, що те, що постає, існує вже в дійсності і його не можна помітити тільки тому, що воно є замале“, що „так цілком усувають усяке розуміння того, що постає й зникає“.

Щодо цього треба застерегти, що вислови „якість переходить у кількість“ або „кількість — у якість“, які вживає Гегель, а слідом за ним ці вирази дісталися й до нашої марксистської літератури, — можуть призвести до певної плутанини, начебто вони є, мовляв, „метафізичні“ категорії, що існують ізольовано одна від одної. Але треба пам'ятати, що з діалектичного погляду вони об'єднані в категорії міри — як єдності якості й кількості. Тому ці вирази слід розуміти тільки як певний методичний спосіб вислову, бо нема якості без кількості й навпаки.

Якщо так, — здавалося б, зручніше починати з категорії міри — як єдності якості й кількості, як то гадає, напр., т. Мілонов („Гегель и материализм“, Вестн.

Ком. Акад., кн. 25, ст. 22). Однак з цим не можна погодитися, бо, як каже т. Деборін,—„Міра є складна категорія й для того, щоб розглядати міру, треба вже орудувати категоріями якості й кількості“ (вступ. ст., ст. LXX).

Вертаючи до згаданого виразу, скажемо, що не якість переходить у кількість чи навпаки, а одна якість переходить у іншу якість од певних кількісних змін, чи може й без них, про що далі говоритимемо. Про перехід однієї якості в іншу є згадка в Леніновім „Конспекті“ (IX Лен. зб., ст. 91). У Деборіна в „Диалектике и естествознании“ читаємо: „У природі та в суспільстві відбувається постійний процес перетворення одних якостей на інші якості від кількісних змін“ (ст. 261). Як бачимо, це все тільки стверджує все сказане про перехід якості в якість.

Плеханов, як ми вже казали, не заглиблюється в теоретичні означення якості й кількості; він оперує загальними твердженнями та ілюстративним матеріалом.

Однак його критика еволюційної теорії багато спричинялася до повалення всяких реакційних напрямків, головним чином, серед тодішньої публіцистики (напр., виступи Тихомірова, якого Плеханов уїдливо й дотепно критикує). Плеханов надзвичайно влучно іронізує з еволюційної теорії, кажучи, що — коли треба з'ясувати походження держави, еволюціоністи мусять собі уявляти, що десь то є якась мікроскопічна державна організація, яка поволі збільшується й нарешті стає помітною для всіх своїх громадян. І з приводу цього Плеханов додає, що „одна з найбільших Гегелевих заслуг у тому полягає, що він позбавив науку про розвиток од таких дурниць“ („Основ. вопр.“, ст. 94—5).

У своїй третій статті проти П. Струве Плеханов доводить усю безпідставність твердження — *natura non facit saltus* або *intellectus non patitur saltus* (природа не робить стрибків чи розум не зносить стрибків), посиляючись на науку про кількісні зміни в межах певної якості, од яких саме й постає перерва ступневого розвитку й наступає нова якість, яка конкретно в розвитку суспільства стає революцією, якої не зносить Струве. Як приклад раптової зміни, Плеханов згадує про ту зміну, яка постане, коли кисень змішати з воднем, наслідком чого стане нова якість — вода (т. XI, ст. 245). Так само на прикладі революції 1848 р. Плеханов ілюструє раптову зміну в суспільних формах.

Плеханов там же згадує про Ляйбніців „Loi de continuité“, як закон тягlosti чи непереривности, але слід пам'ятати також, що й сам Ляйбніц визнавав, що, розглядаючи „*choses composées*“ — складні явища чи речі, ми мусимо визнати перерву ступневого розвитку чи стрибок (*ib.*, ст. 247).

Критиці еволюціонізму Плеханов уділяє свою увагу ще й по інших своїх творах, що є цілком зрозумілим, коли пригадати боротьбу з ревізіонізмом в усіх її формах. У своїх „Очерках etc“. Плеханов коротко так формулює різницю між еволюціонізмом і діалектичним розвитком: „В основі визнання ступневості поставання є думка, що все те, що постає, вже існує в почуттєвому виді або взагалі в дійсності, але його не можна спостерегти, бо воно є замале: так само — як щось поволі зникає, це стає від небуття чи інобуття, що наступає, яке, проте, усе ж таки існує, хоч і непримітно“ (цитовано з окремого вид. 1922 р. „Мос. рабоч.“, ст. 117).

В „Основных вопросах etc“ (розділ V), а також у статті „К 60-ой годовщине etc“. (ст. 55) Плеханов говорить про ці категорії майже те саме і зазначає, що еволюціонізм цілком усуває всяке розуміння про поставання чи знищення певних явищ і це призводить тільки до нудної тавтології: і те, що наново постає, в дійсності вже є, воно існує, і те, що зникає, є вже те, що зникло.

Ленін теж загострює свою увагу на цих „двох основних... концепціях розвитку“ у своїй статті — „К вопросу о диалектике“, а саме: в „розвиток —

як зменшення й збільшення, як повторення і розвиток — як єдність противенств. (подвоєння єдиного на взаємовиключні противенства та взаємовідносини між ними). Перша концепція є мертва, бідна, суха. Друга життєва. Тільки друга дає ключа до „саморуку“ всього сущого; тільки вона дає ключа до „стрибків“, до „перерви ступневости“, до „перетворення в противенство“, до знищення старого й постання нового“ (Под знам. маркс., 1925, № 5—6, ст. 14—15). Це ж саме читаємо і в Леніновому „Конспекті“, де він подає відповідну цитату з Гегеля (IX Л сб., ст. 95 та 97).

Як зазначає Плеханов в „Основных вопросах etc.“ (розд. XVI), за теорією Маркса—Енгельса, людство завжди розв'язує ті завдання, які можна розв'язати, бо ці завдання тільки там постають, де вже існують матеріальні умовини до їхнього розв'язання. Але там, де ці умовини вже існують, ситуація не така, як там, де вони перебувають допіру в процесі свого постання. У першому разі вже настав час для стрибкової зміни, а в другому разі тільки відбуваються ступневі, кількісні зміни. Що ж робити за другої ситуації? Невже спокійно обсервувати, як проходять суспільні явища, не втручаючись до їхнього бігу? І ось Плеханов каже, що тоді доводиться обмежуватися реформістською, мовляв,— кількісною акцією, аж поки не прийде час революційного, стрибкового перевороту. З цього видно, що аж ніяк не можна метафізично протиставляти реформу революції, кількісні зміни якісним, як це роблять Е. Беренштайн та інші критики марксизму,— вони бо об'єднані в одній категорії „міри“, за гегелівською термінологією. Ленін теж не відкидав певного значення реформи: „До перемоги пролетаріату реформи є додатковим чи побічним наслідком революційної класової боротьби“. Після перемоги вони стають за перепочивок у тому разі, коли, після максимального напруження сил, не вистачає енергії для революційного будівництва — т. XVIII, ч. I „О значении золота“. Річ тільки в тому, що, за Леніном, реформа є лише додатком революційної класової боротьби і Ленін був послідовним провідником цієї боротьби, а сам Плеханов часто - густо „грішив“ проти цієї революційности.

Критика еволюціонізму має для нас не тільки історичне значення, але й гостро актуальне, маючи на увазі відродження „першої“ мертвої, бідної, сухої концепції „в трактатах наших „механістів“, про що вже чимало говорилося в нашій літературі.

Наші механісти „розв'язують“ здебільшого питання „діалектики природи“ чи правильніше — „антидіалектики природи“ й тому ми скажемо кілька слів про те, як Плеханов розв'язував природничі питання. Спеціальної розвідки чи статті про це в нього нема, але в окремих уступах його творів знаходимо деякі думки з приводу цього. Знов таки в „Основных вопросах etc.“ читаємо, що теорія мутацій де-Фріза є не що інше, як наука про стрибковий розвиток видів чи гатунків. На думку де-Фріза, Дарвінова теорія про походження видів тим самим є недостатня, що походження видів, за цією теорією відбувається ступневими змінами, а стрибків, на думку де-Фріза, дарвінізм не визнає. Плеханов щодо цього тут жодних коментарів не подає, але в „Очерках etc.“ (розділ „Маркс“) він зазначає, що Дарвінова теорія є, своєю суттю, діалектична теорія. Наша література додержується теж того погляду, що Дарвіна не можна вважати за чистого еволюціоніста, що й він теж обстоював, може несвідомо, діалектичний розвиток. Це ж саме говорять і такі фахівці природознавства, як небіжчик К. Тімірязев (батько теперішнього теоретика механістів) у своїх „Основных чертах истории развития биологии в XIX ст.“, М. 1908, ст. 96.

У Леніна значно ширше виявлено категорії буття, напр., єдність скінченого й нескінченого в якості (IX Лен. сб., ст. 73), зв'язок у нескінченному поступі (ib., ст. 75), для — себе — буття — як перехід у кількість (ст. 79); у кількості — єдність дискретности й тяглости чи непереривности (ст. 81); це є деталі категорій якості й кількості, а загалом беручи, ці категорії у Плеханова

виявлено добре. Ми не згадуємо про той ілюстративний матеріал, який він запозичив од Гегеля чи Енгельса — приклади раптових змін підчас замерзання чи кипіння води тощо.

Проте кілька слів про категорію міри ми скажемо, бо їй, на жаль, Плеханов не приділив своєї уваги.

„У мірі“, — як каже Ленін, — „сполучуються якість і кількість“ (ст. 89). Міра є якісно означена кількість і кількісно означена якість. Це означає, що якість і кількість реально існують тільки в мірі — як їхній єдності: зміна якості спричиняє зміну кількості й зміна кількості — зміну якості. „Міра“, як зазначає Деборін, „визначає якісний стрибок або перехід однієї речі в іншу. Де міру не заповнено, там не може бути якісного стрибка. Одну міру, цебто певне закономірне співвідношення між кількістю і якістю, „знімає“ інша міра і т. д.“ (вступна ст., ст. LXXII).

При нагоді згадуємо про наших „механістів“, які намагаються зредувати (звести) якість до кількості, які всі зміни з'ясовують тільки кількісними змінами. У Енгельса в його „Діалектиці природи“ читаємо: „Механічна концепція... з'ясовує... усі якісні різниці від кількісних, не спостерігає (вона В. Г.), що відношення між якістю й кількістю є взаємне“ (ст. 145). Це, начебто, написано спеціально проти наших механістів. Про це вже чимало писалося в нашій літературі. Ми вважаємо, що матерія є в рухові; нема, з другого боку, руху поза матерією, рух є „формою існування матерії“ (ib., ст. 21). Т. Деборін зазначає, що „нема матерії без руху, як нема й руху без матерії“ („Диал. и естествоз.“, ст. 89). Зовнішні кількості руху, що спричиняють змінення якості, самі не є абстрактними кількостями, вони самі, таким чином, є якісні, цебто вони знаходяться в певній мірі, бо певна кількість відповідає певній якості.

Міри не існують ізольовано, вони сполучені одна з одною, створюється начебто ланцюг із таких мір, що Гегель називає „вузловою лінією мір“. Тоді цілу природу чи всесвіт можна собі уявити, як сукупність цих вузлових ліній, чи інакше — як систему мір (уживаючи поняття „система“ не в метафізичному розумінні).

Закінчуючи з оглядом науки про буття, ми повинні розглянути ще три питання, що до неї стосуються, а саме: перехід якостей без кількісних змін, Ленінову теорію переростання й питання про „незворотні“ стрибки.

Ми вже згадували про приклад стрибків у Плеханова — змішавши кисень (одну якість) з воднем (другу якість), ми матимемо нову якість — воду. Тут дві якості сполучено без попередніх кількісних змін. У хемії є багато таких прикладів, де одна якість переходить в іншу без попередніх кількісних змін, про що згадує Енгельс у своїй „Діал. природи“ (ст. 143).

Значно складнішим є питання про категорію переростання в Леніна, яку розглядає т. Вайсберг у своїй статті „Ленін, як діалектик“ („Прапор марксизму“, 1929, ч. 3). Ця категорія начебто означає „можливість кількісно-якісного переходу без перерви, без переривности, без стрибка... проте, цей безпереривний розвиток являє собою перехід кількості в якість“ (ст. 34). Приклади за Леніном: буржуазно-демократична революція переростає в пролетарсько-соціалістичну, або промисловий капіталізм переростає в імперіялізм. „Переростання, як форма розвитку“, — каже далі Вайсберг, — „є відміна переходу кількості в якість“, що „відрізняється від усіх інших своїм безпереривним характером“ (ст. 35). Однак — „виникнення нових форм завжди зв'язане з перервою безпереривности, із стрибком“, посилається Вайсберг на цитату з Деборінових „Наших разногласий“. Як же з цим погодити безпереривне переростання? Вайсберг пояснює, що безпереривне переростання „буває за зміни самих тільки зовнішніх форм, коли зберігається стара суть, зміст. Імперіялізм, рівняючи до капіталізму, є збереження старого змісту в змінній формі“ (ст. 36). Ну, а хіба про пролетарсько-соціалістичну революцію можна сказати, що тут зберігся зміст, стара суть буржуазно-демокра-

тичної“ революції? Крім того, аргументація Вайсберга не є діалектична аргументація, бо суть чи зміст відірвано від форми і виходить, що нової якості нема, бо залишився старий зміст, а цього за нової якості бути не може.

На нашу думку, в категорії переростання якраз і треба звернути на ефект переростання—нову якість; тоді самий процес переростання буде звичайною кількісною зміною з переривом перед новою якістю. Перерив є, хоч він і є начебто непомітний.

У своїй передмові до творів Дідро т. Деборін розрізняє стрибки зворотні („обратимые“) й незворотні. А саме—усі зміни агрегатного характеру відбуваються в простому й зворотному напрямку. Напр., вода від стрибка стає льодом, але так само лід може стрибково перетворитися знов на воду. Проте є й незворотні стрибки: напр., поставання нових гатунків чи видів тваринних (зворотного процесу не буває), або в суспільних явищах революції (реакцію чи контр-революцію не можна вважати за зворотний стрибок, бо тут, насамперед, немає жодного стрибка). Отже такі незворотні стрибки стають за умовини загального поступу.

На жаль, цю, цікаву тему в Деборіна не обгрунтовано докладно, а насамперед не з'ясовано—в якому відношенні ця теорія незворотних стрибків перебуває до гегелівської логіки та як ми її маємо сприймати.

(Продовження буде)

П. ДЕМЧУК

Нариси про сучасну німецьку філософію

(Друга частина)

„МОНІСТИЧНА“ ФІЛОСОФІЯ МІЩАНСТВА

У сіреникому діапазоні сьогodнішньої німецької філософії без сумніву доволі оригінальне місце припадає так званій „моністичній філософії“, офіційним евангелієм якої є місячник „Monistische Monatshefte“. Це філософія „доброго“, „чесного“ німецького інтелігента-міщанина, що замість уродитися у ХІХ століття, на своє горе й нещастя, народився в часи версальського договору, фордизації та юнгового пляну. В-ньому панує страшне роздвоєння, страшне внутрішнє його я розривається між двома світами. В час напруженої клясової боротьби, в час кристалізування клясових боєвих сил та соціальної поляризації, в час одвертої клясової диктатури, цей німецький міщанин-інтелектуал з наївною байдужістю „потойбічної“ людини хоче жити духом старого ренесансу, духом освітянства ХІХ століття. Він бундючиться своїм вольтеріанством. Припалі музейним порохом ідеї освітянства ХІХ століття німецький міщух-„моніст“ видає за альхемічний корінь мудрости, що повинен спасти людство від сучасної інтелектуальної анархії.

На перший погляд, ідеї цієї так званої „моністичної філософії“ здаються ніби дуже цікавими, живими й бадьорими, особливо, коли їх розглядати на тлі тієї безперспективности, блідности й творчої стерильности, що є внутрішньо органічною властивістю сучасної німецької філософії взагалі. В тінях гнійливого, убійчого скептицизму, що довів сучасну німецьку філософію в смертні обійми містицизму та спіритуалізму, що поволі, але певно одгострюють мізковий апарат буржуазної духовної культури, безперечно навіть мандрівні вогоньки освітянства ХІХ століття, на перший погляд, просвітлюють, важку атмосферу тьми й безнадійности.

Без сумніву, що освітянство ХІХ століття, як таке має свою хоч і чисто музейну, але історичну цінність високої людської кваліфікації, яка щодо форми і тепер ще не перейдена. Але цілком інакша справа, коли ідеями ХІХ століття починає жонглювати німецький філістер ХХ віку, намагаючись таким чином вирватися з складної дійсности. За такої ситуації комічність сучасників закриває всю інтелектуальну могутність і ідейну велич геніяльних освітян ХІХ віку. Тому то, по своїй суті, жалюгідною і, насамперед, комічною є так звана „моністична“ філософія, яка по суті є соціальною філософією конання німецького міщанства.

Те, що в свій час викликало захоплення, що було творчим стимулом людського поступу, то тепер може викликати тільки здвиг плечима. Таким воно може бути, не зважаючи на дзвінкість і революційність фрази. Це у

великій мірі стосується зараз ідей освітянства XIX віку. Глибокий творчий, зміст ідей цього часу вивітрився з порожньої, голої, засушеної, хоч і дзвінкої форми — фрази. Тут великий конфлікт розходження між формою і змістом. Такий по суті конфлікт між формою і змістом переживає сучасна німецька так звана „моністична“ філософія, цей ще відносно „найсвітліший“ продукт сучасного німецького інтелектуального міщанства. У цій філософії, як у концентрованому фокусі, скупчена, сконденсована вся духовна якість цього міщанства. Як у живому дзеркалі у ній відбивається вся внутрішня протилежність, безцільність, інтелектуальна хаотичність, відірваність і нерозуміння ненависної дійсності, і в той же час антиклясовий сантименталізм та гнилий соціальний пацифізм — ось ті характерні риси німецького міщанства. Нарешті, на дні цієї „моністичної“ філософії лежить смерть і цілковитий розклад цього міщанства.

ДЕЩО ДО ІСТОРІЇ „МОНІСТИЧНОЇ“ ФІЛОСОФІЇ В НІМЕЧЧИНІ

Поняття „монізм“ у загальному філософському розумінні є дуже широке й необмежене, вже хоч би тільки тому, що монізм може бути так ідеалістичний, як і матеріалістичний. По суті ж, „монізм“ є дуже давнє поняття і, як такий, має свою давню історію. Вже греки намагаються різноманітність та багатство явищ звести до одного вихідного принципу, як, наприклад: до води, до повітря, до вогню й т. ін. Довго панував монізм душі, потім знову монізм матерії, яку знову з часом деякі учені (Оствальд) намагаються звести до монізму енергії; форма, одяг монізму строкатий і змінюється часто з розвитком людського думання. Елеати це, так би мовити, перші інтелектуальні моністи тоді, як пітагорейці це перші дуалісти. Середньовіччя змагалось до теїстичного монізму. Бекон розпочинає у певній мірі нову еру матеріалістичного монізму. — Вже йонійські натурфілософи Талес, Анаксимандер, Анаксімен й інші були моністами. Навіть Плотін, по суті, був теж моністом. Самі слова як „монізм“ та антипод „дуалізму“ походять вже з пізніших часів. Слова „дуалізм“ ужив перший раз шотландський мислитель Томас Гіде в 1700 році у своїй праці „*Historia religionis veterum Persarum*“, щоб визначити таку релігійну систему, що ставить принцип злого поруч принципу доброго, як вічно паралельно існуючого. „Моністи“, „монізм“ утворив Вольф для означення такого філософського розуміння, яке має тільки один вид буття, без огляду на те чи це дух, чи матерія. В розумінні Вольфа як матеріалісти, так і ідеалісти могли бути моністами. Пізніше цього терміну дуже радо уживають гегеліянці для означення своєї філософії. З цього боку цікавою є праця Гешеля (Gêschel) „*Der Monismus des reinen Gedankens*“, виданої 1832 р. Правда, деякі західньо-європейські вчені й філософи розуміють „монізм“ деколи дуже оригінально. Так, наприклад, Marie Joachim Dede у своїй статті „*Zur Geschichte des Monismus*“ застосовує слово монізм у чисто формально-логічному значенні, як тенденцію до ліквідації суперечностей в думанні. „Думання — каже він — змагається до єдності, творить єдність, є єдність“.

Arthur Drews, відомий німецький дослідник монізму, у своїй праці „*Der Monismus dargestellt in Beiträgen seiner Vertreter*“ дає досить сумлінний перегляд різних, прерізних відтінків монізму. Він перелічує монізм: матеріалістичний, спіритуалістичний, гільозоїстичний, динамічний, космополітичний, енергетичний, психофізичний, монізм свідомості та конкретний монізм несвідомого. Цього перерахування різних напрямків та відтінків досить для того, щоб зрозуміти та уявити собі повну заплутаність і неточність поняття „монізм“. Ніяке логічне думання не може собі нічого конкретно уявити про саме поняття „монізм“, не поставивши відразу питання: „який монізм“?

І як не суперечним поняттям є „монізм“, проте у 1906 році в Німеччині великий моніст Геккель закладає науково-філософське товариство „*Monis-*

tenbund“, яке дуже хутко набрало великого соціально-культурного значення, а сьогодні на тлі загальної німецької культурної бідности цей „Monistenbund“ зі своїми 3.200 членами та 650.000 ідейно зв'язаними прихильниками по всій Німеччині становить, без сумніву значний не тільки соціально-культурний, але й політичний фактор, хоч у цілому це товариство є спілкою могоків минулого. Le mort saisit le vif, казав Маркс. І це цілком правильно, бо минуле тягне за руки нове за собою в тіні минулого.

Великий успіх „Світових загадок“ наштовхнув Геккеля на думку оформити ці широкі симпатії поступової частини німецького суспільства в організацію. Зразу він думав опертися на „Goethe-Bund“, який ще 1900 р. розпочав був боротьбу проти т. зв. Lex Heinze за волю слова ці думки проти тиранії ультрамонтанізму. Загальною ідейною базою, на якій довкола особи Геккеля виріс з часом такий сильний „Союз моністів“, були тодішні умови боротьби частини німецького поступового суспільства проти „Kirchliches Muskertum und moralisierendes Pharisäertum“ офіційної науки, як це цілком слушно зауважує Грамцов у своїй „Історії філософії від Канта“¹⁾. Живими соками, що підживлювали цю боротьбу, були великі успіхи розвитку природознавства та використання його досягнень в сучасній техніці. Дарвінізм був, так би мовити, ідейним кістяком „Союзу Моністів“ в часи Геккеля. Матеріалізм був панівним світоглядом в союзі моністів²⁾. Ще в 1912 році на магдебурзькому з'їзді „Союз Моністів“ святкував, наприклад, пам'ять Бруна з великою урочистістю в Гельштеті. Це й цілком зрозуміло, бо, за своєю ідейною суттю „Союз Моністів“ являвся ідейним спадкоємцем „des Freidenkerbundes“ — союзу вільних мислителів, який заснував був свого часу ще Людвіг Бюхнер. Вільнодумство виросло на ґрунті матеріалізму, який знову успішно розвивався в наслідок великих успіхів фізики й, передовсім, хемії. „Союз Моністів“ став за короткий час авторитетним боєвим органом поступової матеріалістичної думки проти панівної реакції. У своїй організаційній відозві союз моністів говорить: „Союз моністів змагається до широкозорої культурної політики на базі природознавчого культурно-наукового розуміння, він змагається до соціальної політики на принципах змагання і взаємної допомоги, до народньої політики в інтересах сильного утримання й високого розвитку нашого державного життя, до світової політики, остаточною метою якої є органічне об'єднання всього людського суспільства в добре організовану культурну єдність“. — Хто не знає того страшного цькування, який зняли про Геккеля німецькі гелертерські мізкові мумії на різних університетах Німеччини у відповідь на успішні виступи „Союза Моністів“³⁾. Німецькі ультрамонтаністи за прямим керуванням церкви організують негайно ж, уже в 1907 р., як протиорганізацію, філософський союз „Kerlerbund“. Цей сам „Кеплербунд“ під безпосереднім керуванням ученого Ернста Деннерта мав своїм прямим завданням розбити дарвінізм Геккеля та його „Союз Моністів“, та не зважаючи на всі внутрішні протилежності, переніс дуже стійко цю „велику бурю на дні шклянки“, яку проти Геккеля і „Союзу Моністів“ зняла німецька реакція.

1) Gramscov „Geschichte der Philosophie seit Kant“.

2) Геккель говорив, наприклад, чітко і ясно: „Ми тримаємось твердо чистого й недвозначного монізму Спінози; матерія як безконечна субстанція, і рух (або енергія) як субстанція, відчуває, або думає, що є обидва фундаментальні атрибути, або головні властивості всеохоплюючого божеського світобуття, універсальної субстанції“.

3) Щоб хоч приблизно уявити собі те цькування, ту лайку, яку зняв німецький, так званий „учений“ свіг з приводу „Загадок світу“, досить навести тут кілька слів з виступу філософа Фрідріха Павльзена, який, як не дивно, теж належить до союзу моністів. Павльзен каже: „я з великим соромом прочитав цю книжку, із соромом про стан загальної та філософської освіти нашого народу. Що така книжка була можлива, що її написано, надруковано, продано, читано, дивує у народі, що має Канта, Гете, Шопенгауера, це болюче“. Leisegang. — „Deutsche Philosophie im XX Jahrhundert“, стор. 19.

Основною ідеєю для всіх членів „Союзу Моністів, що с'як-так об'єднувала їх, була ідея заперечення церкви, заперечення релігійної метафізики. Всі вони обстоювали принципи натуралізму. Важко сказати, що всіх їх об'єднував хоча б навіть наївний, вульгарний матеріалізм. Але яким різностатним за своїм внутрішнім змістом мусів бути цей „Monistenbund“, видно хоча б вже навіть зі складу його основоположників. Сюди входили: Johannes Unold (позитивіст), Rudolf Goldscheid (махіст), Fridrich Jodl (позитивіст), August Forel і навіть духовні — Kaethof і Jatho. До основоположників належить і відомий фізик Вільгельм Оствальд. Крім цього, з „Monistenbund“ ідейні стосунки мали ще відомий натураліст поет Бельше, шведський астроном Сванте Арреніус. Вже з цього далеко не повного різноманітного складу провідників і основоположників „Союзу Моністів“ очевидна стає та вся барвиста калейдоскопічність розпливчатого, неоформленого діапазону різних поглядів і ще більше різних змагань в самому союзі. Звичайно, що при такому ідейному конгломераті не могло й не може бути ніякої думки про якусь єдність поглядів. Ще за перших часів „Союзу Моністів“ безперечно авторитет і сила думки Геккеля надавала певну перевагу матеріалізму, але дедалі тим яснішою стає внутрішня суперечність. Та нарешті зовнішня єдність в „Союзі Моністів“, особливо за найновіших часів, стала дуже ілюзорною, але її ніхто й не потребує, і ніхто тому нею не цікавиться.

Як видно, вже в самому ядрі, зародку „Союзу Моністів“ лежить глибоке протиріччя, розбіжність філософських понять та наукових розумінь. А що ж тоді говорити про більшість рядових членів союзу. Усіх їх без сумніву у значній мірі об'єднувала й об'єднує ворожість до церкви. Але тоді, коли деякі з них цілком увільнилися від всякого культу, і раціональну свідомість зробили лаятмотивом свого діяння, то чимало з них приймають другі культу. Наприклад, дуже широко розповсюджений серед моністів є культ природи, який доходить прямо до священнопоклонення¹⁾. Оствальд, наприклад, понаписував спеціальні навіть моністичні „недільні проповіді“. У цілому моністи визнають психіфізичний паралелізм спінозівського кшталту, хоч, наприклад, Вільгельм Оствальд заперечує паралелізм.

Уже нарешті у факті, що біля Геккеля у „Союзі Моністів“ був Оствальд, є протиріччя. Сам Геккель, наприклад, так формулював своє розходження з Оствальдом: „Ми згідні разом в принципах, які мусять бути визнані всіма формами монізму: 1) „все є природа — природа є все. І поруч чи над, чи поза природою немає нічого. 2) Все підлягає однаковим законам і пізнання законів базується на досвіді“. Оствальд же, передовсім, висуває не субстанцію, а тільки енергію. Він намагається перебороти дуалізм матерії й енергії таким чином, що він вважає матерію особливою формою енергетичної дійсності. Таким чином, він заступає не „научний матеріалізм“ (як це Геккель називав свій світогляд), навіть не „механістичний“, а тільки енергетичний монізм.

Крім Оствальда, до „Союзу Моністів“ з більше визначних філософів нового часу належить ще, наприклад, S. Hartmann, Ф. Паульзен і, нарешті, W. Wundt, який був представником так званого волюнтаристичного монізму. Авторитетним старим членом союзу був відомий махіст Пецольд. Крім того, до Союзу належав ще й граф Арко, який свого часу був, навіть, президентом Союзу. Цілком зрозуміло, що у самому „Союзі Моністів“ при такій мішанині філософських напрямків є різноманітні протилежні соціальні та політичні течії, які в час воєнної завірюхи ледве не призвели до цілковитого розбиття цього союзу. Найбільшого розвитку Союз зазнав в часи

¹⁾ Союз моністів, наприклад, для проведення різдвяних свят, які він називає „святом зимового звороту сонця“ Wintersonnenwende, видає спеціальні збірники з піснями. У всьому майже „моністи“ додержуються церковних свят, тільки дають свою інтерпретацію.

головування Оствальда (1910 — 15 р.) На ті часи припадає й скликання 1-го міжнародного конгресу моністів, що відбувався 8 - 11 вересня 1911 р. в Гамбургу під головуванням Оствальда. В роботі конгресу брали участь найвищезначніші моністи, як, наприклад. F. Jodl, P. Carus¹⁾, Helene Stocker, E. Horneffer, L. Wahrung й інші. Широку славу й популярність здобув собі на конгресі Оствальд характерною й оригінальною формулкою, закриваючи конгрес: „Отже залишається мені — казав Оствальд — ще тільки один офіційний акт: я закриваю перший моністичний конгрес і відчиняю моністичне сторіччя“²⁾). Це період повного розгону й рожевого оптимізму. У ті часи Союз в Німеччині нараховував в 45 групах понад 6.000 членів. Зараз основним ядром „Союзу Моністів“ є Гамбург, це мабуть завдяки живій і дуже рухливій творчій праці недавно померлого президента Ries'a, який, між іншим, навіть не був ученим, чи філософом, а просто від купецтва перейшов на посаду, так би мовити, апостола й господарського й політичного організатора „моністичної“ філософії у Німеччині. В наслідок знову таки невтомної енергії цього самого Ries'a, „Союз Моністів“ провів дуже цікаві фузії, так би мовити, з різними вільнодумними „фрейденкерськими“ організаціями до товариства прихильників „огняного похорону“ включно, так що зараз в цілому „Союз Моністів“, який ідейно всмоктав, так би мовити, в себе різні не тільки наукові, а й просто радикальні деякі організації, як, наприклад, оце саме вищезгадане т-во „огняного похорону“, деякі групи безвірників й т. ін. нараховує понад 650.000 членів³⁾). Себто, по суті, „Союз Моністів“ є сильною організацією, яка могла грати значну політичну роллю, коли б мала внутрішню спайку й хоч би примітивні форми організаційної єдності, а головне хотіла б бути такою організацією. Цього всього „Союз Моністів“ не має. „Моністи“ не тільки не хочуть бути політичними, але, навпаки, як ми це пізніше почуємо, вони „ненавидять“ політику й тому шукають в „Союзі Моністів“ спасіння від політики. „Союз Моністів“ перероджується, таким чином, останніми часами у „наукову“ суспільну секту, яка шляхом чистої „позапартійної“ пропаганди „моністичного“ світогляду хоче спасати „a b e n d l a n d i s c h e G e s e l l s c h a f t“. Це, власне кажучи, своєрідна освітянством XIX віку просякнута „Армія Спасіння“. Тому то й цілком правдиво характеризує моністів P. Volkman, коли називає їх просто „Bildungsphilistern“. Вони й справді такими є. Вони надто люблять фрази ренесансу й на шнурку цих власних пушистих фрази їх можна преспокійно повісити. Це справді у більшості клясичні філістери й „Heuchle'u“. Це німецький „Spiesbürger“ у його найзавершенішому вигляді. Та про це пізніше, а тепер розглянемо.

ГОЛОВНІ ФІЛОСОФСЬКІ НАПРЯМКИ В „СОЮЗІ МОНІСТІВ“

Звичайно, ми аж ніяк не зможемо говорити тут про всі прерізні філософські напрямки і напрямки, що панують в „Союзі Моністів“, і тому звернемо увагу тільки на найосновніші, найхарактерніші філософські тенденції. У цілому в Союзі домінує позитивізм найрізнорідніших форм та п о в з у ч и й

1) Carus є основоположник в 1890 р. великого філософського журналу в Чикаго, в Америці: „The Monist“, що й тепер виходить, Carus сам перебував довго під сильним впливом філософії Маха. В такому власне дусі виходив й виходить ще й сьогодні журнал „Monist“.

2) Reichs Philosophischer Almanach. 1925/26.

3) 1881 року німецькі вільнодумці на англійський лад закладають „Deutscher Freidenkerbund“ який сьогодні випис у „Arbeitsgemeinschaft der freigeistigen Verbände der deutschen Republik“, куди входять 1) „Volksbund für Leistesfreiheit“ 2) „Der Bund der socialistischen Freidenker“ 3) „Gemeinschaft der proletarischen Freidenker“, 4) „Der deutsche Monistenbund“, як також „die Vereine der Freidenker für Feuerbestattung“, ідейною основою цього союзу, що в 1926 році нараховує в цілому понад 650.000 членів, є боротьба проти релігії, боротьба за матеріалізм, за теорію Дарвіна. Так, принаймні, говориться в їхній програмі. „Союз Моністів“ є філософським організаційним оформленням цього руху.

емпіризм. І, по суті, з усіх філософських представників „Союзу Моністів“ тільки такі треба кваліфікувати, але в даному разі ми розподілимо їх, для кращого зрозуміння, так, як це вони самі діляться. Це дасть можливість краще зрозуміти „тонкощі“, так би мовити, цього повзучого позитивізму-емпіризму. Вони самі визнають за основні два, власне, три напрямки, а саме:

1) Позитивізм.
2) Критичний реалізм
3) Матеріялізм.	} (По суті те ж саме — П. Д.).

І. ПОЗИТИВІЗМ

Позитивізм ділять ще на різні відтінки.

Одним з найпоширеніших, популярніших відтінків є без сумніву так званий:

а) „Erkenntnistheoretischer Positivismus“,

себто, так би мовити, теоріопізнавальний позитивізм. Основу становлять, безперечно, філософські думки Авенаріуса, Маха й Петцольда та других мислителів, що свої принципи виводять з філософії Берклея, Юма. Сюди, як обов'язкове, входить заперечення „причиновости“, знищення незалежної субстанції, себто матерії, й загальний принцип відносності. Одним із видатніших представників цієї школи є відомий махіст „M. Schlick“. Другим по ряду йде

б) „Соціологічний позитивізм“.

Батьком цього напрямку є F. Tönnies з своїм основним твором: „Gemeinschaft und Gesellschaft“ (1886), який ще й сьогодні становить основне соціологічне вірую „моністів“. Далі йде Simmel, потім P. Barth з своєю: „Philosophie der Geschichte als Sociologie“. Ідейним керівником напрямку є R. Eucken, E. Tröeltsch. Засади цієї школи становлять соціологічні ідеї контівської та спенсерівської соціальної філософії. Навіть соціальний, так би мовити, програм цієї школи, як і взагалі всього „Союзу Моністів“ з гаслами: „Порядок і поступ“, „інтелігенція й знання“, „людство“ і т. ін. дуже й дуже нагадує програм контівського позитивістичного товариства з 1848 р.

У цілому цей „соціологічний позитивізм“ „Союзу Моністів“, є хаотична мішанина біології й соціології, якась органіка, яка в цілому не виходить поза вузькі рямці мудрощів колишнього римського февдала-капіталіста Мененія Агріппи. Особливою чіткістю визначається Роменгофер, що був довший час керівником австрійського „союзу моністів“. Для цієї групи характерною є ще ідейна близькість до Ніцше з його культурою „надлюдини“. З нових прозелітів цієї школи можна згадати хіба про Ціммермана з його брошурою: „Die biologischen Grundlagen der Sociologie“, що написана з погляду чистого релятивного позитивізму. Новою зіркою на горизонті цієї групи виступає Müller-Lyer, якого в „моністичних“ колах уважають за „пророка поступу“. Сам Оствальд сказав про Міллера-Лієра, що „він в лавах союзу має велику кількість прихильників і тішиться тут такою популярністю і любов'ю, як може ніхто інший“. Головна праця Міллера-Лієра: „Phasen der Kultur“, в якій він запроваджує, на нашу думку, доволі капризно, різні фази культури, застосовуючи при тім своєрідну фразеологію, пишність якої повинна прикрити поверховість та бідність змісту. Суть поступу він бачить, наприклад, в переході від геномічного (плем'я, рід) до соціального, себто від стихійного до інтелектуального, раціонального. Нарешті, це стара й відома істина, яку вже досить широко розвив Vierkandt і нічого особливо нового, оригінального в ній не має, але це не перешкоджає прихильникам Міллера-Лієра кричати про „оригінальність“ нової „моністичної“ зірки.

До суті „моністичного“ руху в цілому належить і те, що він на філософію у значній мірі дивиться як на „етичний інструмент“ і тому цілком зрозуміло „моністична“ етика є найголовнішим центром цілого руху взагалі. В своїй етиці здебільшого „моніст“, обстоює принципи постулятивного атеїзму, себто моністична етика заперечує будь-які трансцендентні принципи. В цьому відношенні „Союз Моністів“ без сумніву послідовніший, ніж німецька соціаль-демократія. „Моніст“ намагається свою етику побудувати соціологічно й біологічно, себто знову таки в дусі Конта - Спенсера. За Спенсером „моністична“ етика заперечує навіть „внутрішній голос“. Дуже часто в „моністичній“ етиці перефразують на різні лади спенсерівську думку про те, що „сумління не є більше святинею, в якій перебуває божество, а є тільки музеєм, що нагромаджує досвід і спомини“. „Щастя“ це центральне поняття „моністичної“ етики, але поскільки поняття „щастя“ є дуже розпливчате, широке, то у зв'язку з різним розумінням „щастя“ є й різні відтіночки „моністичної“ етики. Отже, сюди входять нюанси етики: евдоймоністичної, утилітаризму, соціаль-евдоймонізму і, нарешті, сюди ще можна додати й так званий етичний дарвінізм. З найновіших етиків сучасного „монізму“ можна уважати Unold'a й Goldscheid'a. Треба зазначити, що в самих лавах „моністичної“ етики є велике ворогування; так, наприклад, вищезгадані етики (особливо Унольд) дуже гостро виступають проти етичного дарвінізму, особливо проти його вейсманівського трактування. Вони самі ставлять наголос на штучному соціальному еугенічному вихованню людини. Унольд має свою працю: „Monismus und Menschenleben“. Індивідуальний евдоймонізм не має своїх хоч трохи талановитих представників і навіть просто прихильників, але за те соціальний евдоймонізм має своїх гарячих речників. Насамперед, сюди входить Max Devi.

В цілому „моністична“ етика виголошує гасло: „Größte Tüchtigkeit und Leistungsfähigkeit der größten Zahl“, себто: „Найбільша здібність й творча спроможність найбільшого числа“, що знову таки є нечим іншим, як моральною переробкою, може трошки пишно розфранченою еманациєю, господарського гасла: „laissez faire, laissez passer“. Таким чином, і в етиці „моністів“ виявляється мертвечина, відсталість, трухлявість минулого. І в етиці своїй сучасні „моністи“ тягнуть до „поетичних“ часів повнокровного лібералізму. Як у всій філософії, як у всьому світорозумінні „Союзу Моністів“, так і в його моралі, в його етиці чути голос хоч може і талановитого й добре скроєного ліберала — але людини XIX віку. А тому цей голос не творить музики сучасного, а є тільки лебединою піснею умираючої людини, умираючої суспільної кляси, що тільки через свою політичну неписьменність, цілковите незнання сучасної дійсності навіть не усвідомляє собі того, що собою власне уявляє не сучасне, а тільки минуле. Самі не знають того, що вони вже мертві. А заперечення бога, заперечення трансцендентного буття, не зважаючи на деяку дуже, дуже відносну співзвучність із світоглядом найновішої революційної суспільної кляси, не тільки не заперечує її музейного значення, а, навпаки, тільки підтверджує. Матеріялізм XVIII віку був поступовим, але коли Бюхнер з Фогтом та Молешотом ще у XIX віці почали виставляти його, як найвище людське досягнення, то людство, історія в цілому взяли їх як явища, що трохи запізно, тому й зайвими появилися на горизонті. Природа хоч і творить, але не любить „Mißgebührt“.

г) Матеріялізм

Боротьба проти церкви й релігії свої ідейні коріння розпускала завжди на базі матеріялізму. Матеріялізм і був, нарешті, тим ґрунтом, на якому виріс і сам „Monistenbund“, бо матеріялістичні ідеї становили основу його закладу (Геккель). На початку існування „Союзу Моністів“, особливо певна частина

природників членів союзу була рішучим прихильником матеріалізму і зараз ще чимало найдеться „матеріалістів“ серед членів „Союзу Моністів“. Матеріалізм є поруч позитивізму й реалізму єдиною філософією, що відповідає натуралістичній настанові моністів“¹⁾). Це цілком правдиво, тільки не треба забувати, що мова йде тут про вульгарний, наївний, наскрізь натуралістичний, в кращому разі, „механістичний“ матеріалізм, який по суті нічого не має спільного навіть з геккелівським матеріалізмом, не згадуючи, звичайно, вже про сучасний науковий матеріалізм. Щоб уявити собі хоч приблизно, що розуміють в Німеччині під цим матеріалізмом, пригадаймо собі, що, наприклад, навіть Оствальда вважають тут представником послідовного матеріалізму. І як, наприклад, Menzel у своїй книжці „Die Grundlage der monistischen Weltanschauung“ пише про це, що квантова теорія енергії побудована атомістично і те, що Оствальд на місце Моністії ставить енергію, то це нічого страшного для матеріалізму, бо цим Оствальд ще не заперечив матеріалізму, а тільки „hat überwunden“ „подолав“ примітивне розуміння матерії, підніс його, так би мовити, на вищий ступінь. Оствальда величають батьком „енергетичного матеріалізму“. Сам Оствальд ріжницю між механізмом і енергетичним матеріалізмом бачить в тім, що ніби енергетичний матеріалізм пройшов безодню між фізичним та психічним. Дехто з інтерпретаторів Оствальда говорить про те, що в розумінні Оствальда і духовні і фізичні елементи енергії „кінець-кінцем є матеріальні“. У всякому разі плутанина, яку ще в раніших своїх працях виявив Оствальд, зараз ні трошки не виявилась і це, що його вважають послідовним представником моністичного матеріалізму, аж надто ясно вказує на те, який хаос, навіть гірше — просте нерозуміння, панує в німецькій сучасній філософії дозкола цього поняття.

Треба тут зазначити, що в Німеччині тепер є чимало різних напрямків матеріалізму, хоча здебільшого вони всі не виходять з вузьких рямців наївного матеріалізму. Існує чимала спеціальна матеріалістична філософська література, яку було б дуже цікаво вивчити²⁾).

В сучасній німецькій літературі є цілий ряд молодих імен, що пробують на свої лади формувати новий „матеріалізм“, не зважаючи на це, що майже у всіх них виходить плюгавенький, новою термінологією прикрашений натуралізм. Недавно померлий фон дер Портен (von der Porten) проклямував свій новий вид матеріалізму, а саме так званий „консеквентний матеріалізм“. Чому „послідовний“? А тому, що „психічне є матеріальне“, тому — „послідовний матеріалізм“. В розумінні фон дер Портен всі духовні явища можна звести до матеріальних. Почування для нього це теж чисто матеріальний процес. Уявлення це теж тільки „Widererlebungen der Engramme“ (себто записаного). Увага, пам'ять, це теж тільки чисто матеріальний процес, а саме збільшена виміна речовин в осередках великого мозку. У загальному абсолютно нічого нового, щоб не сказано було вже нашими механістами, хіба тільки у вульгарнішій формі. Menzel чомусь називає свій матеріалізм „критичним матеріалізмом“. Ще й інші відтіночки того роду, про які однак нема чого й згадувати. Є теж певні одиниці, які претендують бути представниками „історичного матеріалізму“. Буржуазний критик Lilly Herzberg з тривогою підкреслює, що в „Союзі Моністів“ чимраз більше зростає число прихильників „історичного“ матеріалізму, що більше, бо „якраз цей зв'язок з пролетарською класовою боротьбою, наприклад, німецькому Союзові Моністів останніми часами надає типових рис. Це є, мабуть, чимсь дивним, що поруч соціології позитивістів взагалі в Союзі Моністів можна зустрінути взагалі ще діалектичне розуміння суспільних явищ“. З цих кілька слів буржуазного

¹⁾ Z. Herzberg „Die philosophischen Hauptströmungen im Monistenbund“. Annalen der Philosophie. 1928. № 4 – 5.

²⁾ M. Mertens. „Neumortismus contra Materialismus“.

теоретика на перший погляд виходило б, що „Союз Моністів“ стоїть перед загрозою цілковитого захоплення з боку „діалектиків“, з боку „історичного матеріалізму“, й коли ще до того взяти на увагу, що власне до діалектичного матеріалізму, крім ортодоксальних марксистів, ніхто не належить, то виходило б, що „революційна стихія“ заливає, так би мовити, і гелертерські острівки моністів. Але це тільки так розговорився буржуазний критик, бо вже декількома рядками нижче він заспокоює, що, власне кажучи, „ні один з марксистських соціологів союзу моністів не намагається пристосувати діалектичну методу в своїм способі розглядання. Таким чином, ми маємо перед нами в марксистській соціології історичну і суспільну теорію, яку заступають моністи, як якийсь відтінок позитивістичної теорії. Марксистські соціологи різняться від позитивістичних тільки надією, яку вони покладають на ролі пролетаріату в історії, далі через більшу увагу, яку вони присвячують економічному факторові“. В даному разі справді автор дуже влучно підкреслив суть цих матеріалістичних тенденцій, які є серед соціологів Союзу Моністів, звичайно, ні про який „історичний матеріалізм“ ні „марксизм“ тут не може бути й мови. Тільки беруть на увагу „економічний фактор“ й не більше, і цим вичерпується, по суті, весь „марксизм“ деяких членів союзу моністів. Одним з таких найвизначніших псевдомарксистів є Rudolf Goldscheid¹⁾, між іншим, один з найздібніших учнів Оствальда. Так що про „історичний матеріалізм“ в союзі моністів можуть говорити тільки перелякані буржуазні вчені, які у найменшому відхили від офіційної школи бачать марево матеріалізму, марксизму.

Це саме відноситься й до „діалектичного матеріалізму“. Треба, між іншим, зазначити, що як не дивно на перший погляд, але філософії діалектичного матеріалізму в батьківщині її творців (Гегель, Маркс, Енгельс) майже немає. Абстрагуючись у даному разі від малопопулярного журналу „Unter Fahne des Marxismus“ (який, по суті, є передруком руського „Под знаменем марксизму“) в усій Німеччині немає ні одного журналу, який би опрацьовував проблеми діалектичного матеріалізму. Це болюче, але це факт і тому тут слід зазначити, що сучасні наші товариші марксистичні нічого майже не роблять для цієї справи²⁾. Не місце тут особливо довго розводитись над тим, як такий стан шкідливо відбивається на теоретичному вихованню революційних кадрів. І це в той час, коли буржуазна філософія уперто береться за ренесанс гегелівської діалектики, звичайно, тлумачучи її в тенденційному, містичному дусі.

Безперечно „діалектика“ не могла не торкнутись і Союзу Моністів. У своїй літературі „моністи“ довгий час доволі жваво відміняли слово „діалектика“. У самому журналі „Die Monistische Monatshefte“ довгий час провадилась завзята дискусія за та проти діалектики. У всякому разі слово „діалектика“ здобуло собі в Союзі Моністів право громадянства, на що дуже болюче скаржитья праве крило в Союзі моністів. Дискусія, яка провадилась,

1) Його праці: 1) „Entwicklungstheorie“, 2) „Höherenentwicklung und Menschenökonomie“ написані в позитивістичному дусі.

2) Що більше, у самій марксистській, навіть нашій партійній літературі бувають факти, які прямо говорять про заперечення марксистсько-ленінської філософії. Наприклад, в цьому році недавно появилась книжка: Bruno Frei: „Im Lande der roten Macht“. У загальному досить добре написана книжечка, але там же ніби між іншим заховалась і така думка: „Розмова з червоним професором була ніби неполітична (але немає нічого неполітичного). Вона торкалася оснóвних понять філософії. Ми говорили про критику пізнання, про книжку Леніна „Матеріалізм і емпіріокритицизм“. Але ми дуже швидко перестали, бо я себе — хай мені буде прощено — визнав прихильником критичної філософії“, що, на думку червоного професора є поклонством ідеалістичній ересі“ (ст. 108). Ця легкість і по суті поверховність відношення цього німецького товариша до основних питань ленінізму на справді є не чим іншим, як ще не пережите соціально-демократичне ставлення до філософії марксизму. Це одверте кавтскіянство, а саме: Überbleibsel der socialdemokratischen Ideologie“. Таких прикладів можна найти більше.— П. Д.

виявила з повною чіткістю, що цієї діалектики не знають і не розуміють навіть ті „моністи“, які себе вважають цілком матеріялістами і навіть є членами союзу так званого „пролетарського вільнодумства“, себто, по суті, є представниками лівшого крила Союзу Моністів. Сюди, передовсім, належить проф. Ріман, проф. Гартвіг. Це, так би мовити, найвизначніші представники матеріялізму в рядах союзу моністів. найлівіші. Цей сам Ріман, якого навіть дехто уважав за „діалектичного матеріяліста“, написав статтю: „Логічне, генетичне і діалектичне думання“. Вже саме зіставлення цих термінів, цих понять ясно вказує на те, що автор плутає. Ще ясніше це виявляється, коли він просто „логічне“ протиставляє „діалектичному“. І кінець-кінцем Ріман догсворився до того, що „діалектика“ це „темне слово“ і тому він вирішив „in allen philosophische und politischen Auseinandersetzungen in Zukunft das Wort „Dialektik zu vermeiden“, себто: „у всіх філософських і політичних виступах уникати в майбутньому слова „діалектика“. Діалектика це взагалі плутана хаотична штука. На його думку: „батьком плутанини є Енгельс, який діалектику в забавний і туманний спосіб пересадив на природознавчу галузь“. Ріман вважає, що „діалектика“, нарешті, тільки агітаторський засіб замилювати очі „темним людям“. „Чим більше незрозумілим стало слово — каже Ріман — тим частіше його уживають агітатори, які, таким чином, хотять імпонувати людям,— необізнаним у справі“. Не далі пішов і проф. Hartwig. Це ще раз доводить, як навіть найбільше, відносно, поступові, найживіші елементи серед моністів, по суті, далекі від діалектики, а тим самим від справжнього монізму, від раціоналізму й інтелектуалізму, в ім'я чого вони ламають свої спорохнявілі списи. В цілому ж в союзі моністів ця, так би мовити, „діалектична“ дискусія зустріла рішуче засудження, найкращим висловом якого є програмовий виступ теперішнього голови союзу моністів проф. Германа, який дуже чітко каже: „чи було потрібним витрачати так багато паперу і друкарського атраменту заради діалектики. Чи потрібно пересаджувати в наш місячник жаргон деяких соціалістичних газет“¹⁾. Цей чіткий виступ досить ясно характеризує нам, нарешті, і всю філософську якість союзу моністів. Навіть найкраща (фактично не дуже чисельна) частина з-поміж матеріялістів, яка, так би мовити, одним боком доходить вже до поля тяжіння „діалектики“, по суті, відноситься до діалектики тільки негативно. Тут то й слід шукати причини (коли можна так висловитись) інтелектуальної заплісності, безпорадності, старечости, яка характеризує всю філософську творчість союзу моністів. Тут то й криється безсилля їхньої боротьби проти містицизму, антиінтелектуалізму, проти спіритуалізму, проти яких вони намагаються (саме тільки намагаються) боротися. Їхні наївні кпини з окультизму ані трошки не страшні сучасній німецькій філософії мракобісся. У теперішній час натуралістичний матеріялізм XVIII, XIX віків не може бути більше надійною зброєю в цій боротьбі, бо заперечуючи діалектичний матеріялізм, себто діалектичне розуміння дійсності, вони, по суті, самі в дечому скочуються до цього мракобісся. Тим більше, що в своєму ідейному настановленні оцінки суспільних явищ моністи майже цілком сходяться з тими самими спіритуалістами, окультистами, з якими вони ніби борються.

Вся філософія Союзу Моністів і особливо її ставлення до революційного матеріялізму, — до діалектичного матеріялізму є наскрізь дуалістичною філософією, не зважаючи на гучну назву: „Союз Моністів“. Це філософія „подвійної бухгалтерії“, філософія „двох стільців“, філософія, що опирається між двома полюсами сучасного суспільства, між пролетаріатом та буржуазією дрібного міщанина. У своїм запереченні сучасного імперіялізму, сучасної диктатури фінансового монопольного капіталізму він кидається в бік про-

¹⁾ Prof. I. Herrmann. „Was will der deutsche Monistenbund“. Monistische Monatshefte. juni 1929.

летаріяту, але тут він зустрічає залізну руку робітника, який нищить капіталізм в цілому, а тим самим і спокій і всі мрії дрібного міщанина. Таким чином, він стає клясичним типом нерішучості, неозначеності, розпливчатості, він хитається сюди й туди. У філософії це найкраще виявляється у його відношенні до матеріалізму. Він за матеріалізм, він за проведення механічного матеріалізму XVIII і XIX віків, але він „рішуче“ проти послідовного розвитку, проти проведення матеріалізму, він проти його революційності, він проти — діалектичного матеріалізму. Дрібний міщанин пишним вінком прекрасних фраз про „людство, поступ і волю“ хоче зупинити хід розвитку людської історії й сам того не помічає, як рух цього жорстокого, невблаганного колеса втягує його в царство скороминучих тіней. В суспільно-політичному житті він намагається дуже часто залагодити в любові і мирі клясові протиріччя, щоб спасти свій дрібноміщанський спокій, так і у філософії він намагається об'єднати, зшити до купи матеріалізм і ідеалізм. Збравши до купи найрізностатнішу ідейну вінегрету дрібний міщух у своїй наївності Spießbürger'a називає це все „Союз Моністів“ і подає, як найвищий здобуток людської думки сучасності.

Для повної характеристики філософського обличчя союзу моністів треба хоч коротко згадати про ставлення „моністів“ до Канта, до кантіянства взагалі, бо у певному відношенні не можна говорити про німецьку філософію, не згадавши про Канта, цього колишнього божка німецької теоретичної думки. Але tempora mutantur, Кант зараз „eine gewesene Größe“; він скинутий з п'єдесталу. У загальному можна сказати, що „моністи“ заперечують Канта, хоч, звичайно, не однаково чітко й не всі. Це заперечення Канта, що чимраз ясніше виявляється, зв'язано більш усього з загальним розпадом кантіянства. Кант перестав бути творчою духовною силою. Його небагато читають, а ще менше розуміють. Він зараз надто складний для німецької філософської думки. Реакційна буржуазна містична філософія не потребує дуалістичного Канта, який, з одного боку, і до матеріалізму веде і до діалектики і до раціоналізму. Для неї краще містик Кіркергаард, який для неї зрозуміліший. Кантівська етика теж більше не годиться. На одному з'їзді „der Kantgesellschaft“ підносились голоси про потребу збудування нової Кантівської етики, але ніхто не може затушкувати неможливості побудувати її зараз, а як її сконструювати, то самі кантіянці мусять визнати, що „das fertige Gebäude würde den Namen Kants ganz zu unrecht tragen“ ¹⁾ і це справді так, бо „нова будова буде мати ім'я Канта цілком не по праву“. Для сучасного капіталістичного суспільства більше підходить етика Ніцше з його апотеозом „сильної руки“. Міщанство теж великий приятель і прихильник „сильної руки“, не зважаючи знову на дуже часті „парляментські і демократичні“ страждання. Ця роздвоєність, це скакання між Мусоліні й парламентом, між Гітлером і соціалдемократією, між Пілсудським і соймом, є істотною ознакою внутрішньої діаспори міщанства. Тому „Союз Моністів“ в даному разі, заперечуючи Канта й висуваючи натомість Ніцше, виявляє, так би мовити сумлінно „голос епохи“. А для цієї епохи в сучасному її капіталістичному, аврелі пересічний шофер чи льотчик, боксер Шмерлінг, якийнебудь мізерненький авторчик ще мізернішої оперетки з наголосом на роздівання, має більше значення, більше популярності, більше стимулу в загальному діянні цієї пересічної маси міщанства і буржуазії, чим якийсь там „хінський мудрець“ ²⁾ Кант. Кант без сумніву надто холодний, застрогий для сучасного капіталістичного суспільства, для міщанства й буржуазії, що так зараз люблять „легкі мотиви“. Цей тон характерний, між іншим, і для сучасного капіталістичного мистецтва. Кант своїми ледяними міркуваннями убиває життєвий оптимізм міщанства і буржуазії.

¹⁾ E. Lasker. — Die kultur in Gefahr“ 1929.

²⁾ Так Канта назвав свого часу Ніцше. — П. Д.

З приводу 125-ої річниці смерти Канта в „Monistische Monatshefte“ по-явились статті під інтригуючим заголовком: „Soll Kant uns Führer bleiben“ і відповідь була коротка і ясна: З серцем ми зрікаємося керівництва Канта, звільняємося також розумом від нього і знову: „Кант не може бути сьогодні нам керівником, бо він став тільки історичною величиною“. І які б мотиви моністи не наводили чи то кантівську метафізику, себто його „інтелігібельний світ“, чи етику, по суті справи вони (як вже вище згадано) відбивають тільки загальний сучасний духовний стан розпаду буржуазної теоретичної думки. І в цьому знову таки виявляється роздвоєність, дуалізм „моністів“, бо самі освітяни типу XVIII і XIX віку під натиском буржуазного розкладу заперечують Канта, по суті справи, цього великого німецького освітянина. Не кантівська метафізика, не віра, не інтелігібельний світ, не трансценденталізм, не „річ в собі“, а, навпаки, кантівський раціоналізм, його етичний ригоризм відганяють сучасну буржуазію, а за ним і міщанство від Канта. Від недавнього ще відносно гасла „назад до Канта“ сучасна буржуазна думка дійшла до цілковитого майже заперечення Канта. Фашизм, як і дрібне міщанство, що йде на його припоні не може сприйняти Канта, особливо через його категоричний імператив, який каже: „Роби так, щоби...“. Цього фашизм не потребує. В категоричнім імперативі фашизм чує відгук Моралі Русса, взагалі голос про „людство“. Сучасна ж буржуазія не хоче нічого й чути про „людство“, „гуманність“, „загальнолюдська мораль“ й т. п. Вона бо знає й признає тільки клясу, клясову мораль. Шпенглер, наприклад, прямо заявляє, що соціалізм — це „останній змісл категоричного імператива, „примінений в політичному, суспільному й господарчому житті“¹⁾). Не входячи в оцінку Шпенглера в даному разі його вислів цікавий як характерний симптом іменно цілковитого заперечення Канта з боку сучасної буржуазії, за якою тягнуться й моністи. Але чи це вищий ступінь розвитку? Ні в якому разі. Це не вищий, а тільки дальший ступінь розкладу, тому що місце Канта не заступає інтелектуалізм, діалектика Гегеля та її матеріялістичне оброблення з боку Маркса й Енгельса, що саме й є ступнем послідовного розвитку, настає зворот у сторону закута, бо місце Канта заступає містична обробка Гегеля, Шеллінга, поклони Кіркергаардові, Гаману й т. ін. І „моністи“, коли б вони серйозно обстоювали монізм, раціоналізм, інтелектуалізм, то вони мусіли б вилуцтити добрі залишки цих елементів у Канта, схоронити їх, оборонити їх від буржуазної анатемі і, зробивши це, йти до гегелівського монізму, а через нього далі логічно, послідовно до монізму діалектичного матеріялізму. Це природній шлях розвитку. Але чи може цим історичним шляхом піти сучасний німецький дрібний міщанин, цей клясичний тип духовного філістерства. Ні. Тому він і далі, молучись до ліберальних духів XVIII та XIX віків, баянсує між трибами історичного процесу.

Не можна не сказати того, що моністи прекрасно розуміють, що вони баянсують над чорним проваллям, яке їх може поглинути. Цю жорстоку дійсність вони усвідомлюють собі. Найкраще це видно з тієї, так би мовити, політичної дискусії, що провадилась цілий рік на сторінках „Monistische Monatshefte“ під розпачливим гаслом: „Was wird aus uns“, себто: „Що з нас буде“. Питання цілком оправдане й своєчасне. Крім цього, ця дискусія, в якій забирали голос найрізностатніші організації, центральні та провінційальні й поодинокі члени, дає нам прекрасну можливість ще раз цілком ґрунтовно приглянутись до всієї соціальної філософії, до всього духу суспільної атрофії сучасного дрібного міщанства.

(Продовження буде)

¹⁾ Oswald Spengler: „Der Untergang des Abendlandes“. Том I, ст. 460.

Т. В. ШАХАР

До марксової теорії криз і циклю¹⁾

1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАУВАЖЕННЯ

В марксистській літературі, присвяченій теорії циклів і криз, надзвичайно мало місця і уваги приділяється методологічній настанові цієї складної проблеми²⁾. Проте, достатньою ясністю і — що не менш важливо — єдністю марксистської думки ми тут похвалитися ніяк не можемо. І питання про об'єкт дослідження (поняття „чистий капіталізм“, степінь абстракції) і само визначення кризи і циклів, характери панівних тут закономірностей, поняття причини застосовно до даних економічних явищ — все це потребує ближчого розгляду й уточнення. І тому ми вважаємо за потрібне, перед викладом нашого розуміння марксистської теорії криз, подати декілька методологічних зауважень.

Об'єктом Марксової теорії відпродукції є модель „чистого капіталізму“, тобто капіталізм абстрагований від неіманентних йому явищ й відношень, що склалися конкретно-історично.

В теорії відпродукції на її першій ступені, досліджуючи іманентні закони капіталізму, така абстракція не тільки законна, але й методологічно неминуха. Звичайно, цим дослідження динаміки капіталістичного господарства не вичерпується. Найдений іманентний закон, поперше, зв'язується з іншими законами капіталізму і подруге — опосередковується конкретністю, поступово розгортає свій конкретний зміст.

¹⁾ Дана праця становить собою частину доповіді, прочитаної в науково-дослідчій кафедрі марксизму-ленінізму при Всеукраїнській Академії Наук.

В даній праці ми обмежуємось лише опрацюванням марксової теорії криз і циклів та її інтерпретацій, не розглядаючи спеціально буржуазні теорії циклів і криз і буржуазних кон'юнктуристів; про них ми говоримо лише мимохідь, як це потрібно, щоб краще виявити марксистський погляд.

²⁾ Із праць, що зосереджують свою увагу саме на методологічній стороні проблеми, ми відзначимо, передовсім, працю т. Губермана „Проблема „нормального“ рынка и кризисов“ — „Соц. Хоз.“ №№ 4 і 5 за 25 р. (Вона увійшла до книжки того ж автора: „К теории капиталистического рынка и кризисов“ 1929 р.) і працю т. Осинського: „Мировое хозяйство и кризисы“ 1925 р.

З основними методологічними положеннями праці т. Губермана ми в загальному погоджуємось, хоча окремі дуже істотні пункти (як наприклад визначення криз і інше) викликає ряд заперечень.

Ми думаємо також, як це далі й буде показано, автор, викладаючи теорію криз, не завжди додержується ним самим поданої методології. Праця т. Осинського в його методологічній частині має, на наш погляд, чимало вад. При цьому треба, звичайно, мати на увазі ті специфічні умови — полеміка з буржуазною професурою, в яких ця праця писалась.

Але на своїм першій найабстрактнішій ступені дослідження можливості та умов рівноваги капіталістичної відпродукції зовсім не претендує охопити всю реальну, конкретну динаміку капіталізму в усій його різно-статності.

Нам доводилось зустрічати саме таке неправильне розуміння реальності та історичності абстракції. Законна ніби тільки „історична“ абстракція, тобто тільки така модель економічної формації, яка справді найшла своє історичне буття. У підтвердження цього посилаються на Енгельса, що підкреслював давність (5.000 — 7.000 років) категорії вартості, нібито, щоб довести законність цієї абстрактної категорії. Звичайно, не давність і не „історичність“ в такому спрощеному розумінні визначає правомірність абстракції. Тут це особливо ясно тому, що таку „історичну“ абстракцію можна мислити тільки для простіших категорій політичної економії (як вартість, гроші), але не для категорій, що властиві тільки капіталізму по тій простій причині, що досі ми не мали й мабуть не матимемо конкретного „чистого капіталізму“.

Загальні границі, рямці абстракції, дані марксистською методологією продукційні взаємини, як об'єкт дослідження, і матеріалістично-діалектична метода визначають ці рямці. Але в цих рямцях нема теоретично апіорі встановлених границь, мірки для ступеня можливої абстракції. Лише дослідження по суті може нам показати правомірність або неправомірність даного ступня абстракції. Всяка абстракція законна, коли тільки вона не вихолощує об'єкт дослідження; не можна абстрагуватись від сутності явища, що вивчається¹⁾.

Завдання досліджувача є — довести законність даного ступня абстракції, при чому вона залежить, звичайно від конкретної задачі, що стоїть перед ним (досліджувачем). Даний ступень абстракції може бути законним для розв'язання однієї проблеми й незаконним для розв'язання іншої.

Так, досліджуючи відпродукцію, Маркс удається до подвійної абстракції: 1) абстракції від конкретного капіталізму до „чистого“ капіталізму і 2) всередині „чистого“ капіталізму — від тих явищ, які хоча б й іманентні капіталізму, але не такі, певно є головними для розв'язання поставленої проблеми: можливості й умов рівноваги капіталістичної продукції. Абстракція від некапіталістичного середовища, від зовнішньої торгівлі і від історично обумовлених різниць окремих галузей капіталістичного господарства (сільське господарство й промисловість) є абстракція від конкретного до чистого капіталізму, бо перелічені моменти неіманентні капіталізму, як такому.

Абстракція ж від зміни органічного складу капіталу, зниження норми зиску, підвищення продукційності праці, підвищення норми експлуатації, зміни норми нагромадження, і від кредиту — є абстракція вже всередині чистого капіталізму, від окремих його рис, бо перелічені моменти іманентні капіталізму, як такому.

І чистий капіталізм в його динаміці не можна мислити без тенденції норми зиску до зниження, без зміни органічного складу капіталу, норми експлуатації, норми нагромадження без зиску²⁾.

¹⁾ Таким вихолощуванням об'єкту дослідження є „робінзонада“ буржуазної політекономії, абстракція від продукційних взаємин в австрійській школі, абстракція від грошової форми й капіталістичних взаємин теорії ринку Сея тощо. Таким прикладам в буржуазній економії „несть числа“.

²⁾ Останнє можна піддати сумніву. Ми проте вважаємо кредит іманентною категорією капіталізму. В II-му розділі II-го тому „Капіталу“ Маркс подає механізм звільнення грошового „Капіталу“ і створення об'єктивних передумов кредитових взаємин. В розділ III-му тому капіталу також трактує кредит і позичковий процент, як іманентні категорії капіталізму.

Див. також Гільфердінг — „Фінансовий капітал“, розд. I-й, I. А. Трахтенберг — „Современный кредит и его организации“.

Коли „чистий“ капіталізм на другому вищому ступені абстракції ще не розгортає процесу капіталістичної відпродукції зі всіма її закономірностями, це ще не спричинюється неминуче до циклю й періодичних криз саме тому, що абстракцією усунуто саме те, що надає відпродукції циклічності та кризу — періодичною та неминучою, то „чистий капіталізм“ на першому змістовнішому ступені абстрактності уже містить в собі ці моменти.

Чистий капіталізм становить собою об'єкт і теорії відпродукції і теорії криз тільки на рівну ступень абстракції. Чистий капіталізм у першому розумінні, капіталізм не подвійної, а ординарної абстракції є об'єктом дослідження при вивченні причини періодичних промислових криз. Припустити протилежне, тобто що кризи — феномен тільки конкретного капіталізму, означає визнати кризи за неіманентні капіталізму й пояснити другорядними „випадковими“, певною мірою сторонніми для самого капіталізму, моментами.

Цим розв'язується і питання про методу дослідження криз. Діалектичний погляд усуває, як відомо, метафізичне протиставлення дедукції та індукції. Але не менш рішуче він відкидає однобічний, ненауковий емпіризм. Проте, він якраз характерний для новітніх буржуазних теорій кон'юнктури, де вони, як ми ще побачимо, цілковито розчиняють і кризу. Єдино плодотворною методою вивчення вони вважають методу індуктивну, а деякі йдуть ще далі, вимагаючи тільки чистого опису без будь-яких серйозних узагальнень. Вони взагалі заперечують тут будь-які закономірності. Так, Зомбарт (цей сучасний Бастіа) дуже незадоволений тим, що в правильному чергуванні піднесення й занепаду експансії та звуження хотіли бачити панування якогось природного закону (природи), при чому він змішує звичайно в одно Джевонса, що справді зв'язує кризи з законами природи, та Маркса, що виводить кризу з природи... капіталізму. Всупереч Марксові, на його думку, з 1857 року ніякої правильності періодичності циклу не спостерігається (див. Sombart — Hochkapitalismus, B. III, стор. 564). Ще яскравіше це подано у інших буржуазних теоретиків. „Індуктивний осел“, викритий Енгельсом, тепер дуже почесний між буржуазних кон'юнктуристів. Не важко розглядіти клясову сутність цього явища. Палка любов до індукції, до емпіризму і призорливе ставлення до абстрактно-дедуктивного метода, до тереотизування при вивченні криз пояснюється великим бажанням довести, що кризи зовсім не зв'язані з природою капіталізму, як такого, а пояснюється деякими вадами в організації капіталістичного господарства, які можна усунути. Ця вульгарно-апологетична концепція не має звичайно ніякого відношення до справжньої наукової аналізи. У кожній країні конкретна криза може (як ми побачимо далі — повинна) мати свої специфічні особливості. Щоб зрозуміти, однак, причину кризи, ми повинні удатися до теоретичної аналізи, ми повинні абстрагуватись від цих національних або тимчасових особливостей. Для нас метода повинна залишитись та же, що й для всієї теоретичної економії — абстрактно-дедуктивна.

Але вивчення феномену кризи в цілому не вичерпується цим відшуканням у „чистому капіталізмі“ конечної причини періодичних промислових криз. Треба далі показати, як ця причина виявляється в конкретній дійсності, як вона опосередковується конкретною динамікою, конкретними умовами капіталізму. Коротко, треба показати конкретний механізм циклю. Щоб розв'язати останню задачу, треба зважити ті моменти конкретного капіталізму, від яких ми, досліджуючи відпродукцію й причини криз, мали повну підставу абстрагуватись.

Три різних і разом з тим неподільно між собою зв'язаних питання повстають перед нами, досліджуючи капіталістичну динаміку:

1. Чи можливо й за яких умов можлива капіталістична відпродукція та її нестійка рівновага?

2. Чому в капіталістичному суспільстві рівновага відпродукції періодично порушується і відновлюється, де причина криз і циклічності розвитку капіталізму?

3. Як ця причина, ускладнена конкретністю, виявляється в реальній дійсності?

На перше з цих питань дає докладну відповідь теорія відпродукції (III - й розд. II го тому „Капіталу“). Щоб розв'язати це питання, треба найвищого ступеня абстракції; тут Маркс абстрагується не тільки від конкретного капіталізму, але й від певних закономірностей іманентних чистому капіталізму. Та цього ступеня абстракції або, вірніше сказати, цього ступеня конкретності вже не досить, щоб розв'язати другу задачу.

Причину періодичних промислових криз ми знайдемо, лише беручи чистий капіталізм в розгорнутому вигляді, з усіма властивими йому закономірностями. Нарешті, щоб розв'язати третю задачу, нам доводиться включити ті моменти конкретного капіталізму, від яких ми абстрагувались, розв'язуючи першу й другу проблему: взаємозалежність капіталістичного й некапіталістичного оточення, зовнішню торгівлю й ріжницю, що історично склалися в розвитку різних царин капіталістичного господарства. Тут ми максимально наближаємось до конкретного капіталізму.

Уже це показує основну методологічну помилку шукачів протиріччя між другим і третім томом „Капіталу“. Обвинувачення Маркса в протиріччі, що вийшли з - під пера таких прямопротилежних економістів, як Роза Люксембург і Туган-Барановський¹⁾, спричинено нерозумінням Марксової методології, вони не зрозуміли того, що один і той же об'єкт („чистий капіталізм“) розглядається Марксом у двох різних аспектах, у різних ступенях абстракції, відповідно до двох різних, хоча один з другим зв'язаних питань.

Оба вони (Л. й Т.) стали тут жертвою своєї ж' методологічної непідкованості.

Що ж слід розуміти під рівновагою капіталістичної відпродукції й чи можна взагалі говорити про таку?

Поняття рівноваги часто й густо розуміють недіалектично, а метафізично. Буржуазний економіст типа Кондратьєва і інших мислить собі рівновагу відпродукційного процесу механістично, як щось нерухоме, стійке, як абсолютну рівновагу. Такої економічної рівноваги нема й бути не може. Справедливу критику такого розуміння економічної рівноваги подав т. Осинський у своїй праці „Мировое хозяйство и кризисы“. Проте ми вважаємо, що т. Осинський „перегнув палку“ в інший бік. Бажаючи покінчити з буржуазним тлумаченням цього питання, він покінчив з самим поняттям рівноваги суспільної відпродукції. Він заперечує її взагалі. Правда т. Осинський не може звичайно заперечити того факту, що й Маркс застосовує й при тому неодноразово поняття рівноваги. Але, поперше, на думку т. Осинського, Маркс ніде й ніколи не застосовує її для характеристики загального взаємовідношення елементів капіталістичного господарства в цілому.(?). По-друге... у нього рівновага виявляється раптово. Потрете — Маркс застосовує це поняття лише в умовному сенсі.

Перше неправильно: Маркс скрізь удається до слова рівновага для характеристики відпродукційного процесу в цілому; друге — безперечно правильно, а щодо третього, то Маркс розумів це поняття не в „умовному“, а в марксистському діалектичному сенсі.

¹⁾ Див. Туган - Барановський — „Периодические промышленные кризисы“, вид. 4 - е, стор. 187.

Роза Люксембург — „Накопление капитала“, т. 1 - й и 2 - й, ГИЗ, стор. 351 — 353 і інші.

Можна й слід заперечувати зміст, якого іноді надають поняттю рівноваги, але не саме поняття.

Буржуазний професор-етафізик бачить тільки стійку нерухому рівновагу. Діалектик-марксист розуміє її відносний характер. Ми завжди розглядаємо його тільки як рухому, нестійку рівновагу. Рухома й нестійка рівновага не тільки через те, що самі продукційні й вартісні пропорції завдяки технічним і економічним зрушенням у відпродукційному процесі постійно змінюються, але й через те, що дані пропорції встановлюються як підсумок постійних відхилів від них.

Сама рівновага виходить із його порушень, як якась тенденція. За капіталістичного виробництва „пропорційність окремих царин виробництва виходить із диспропорційности, як постійний процес“¹⁾. Буржуазний професор заводить елементи націоналізації, гармонізації капіталізму до псування рівноваги. Діалектик-марксист розуміє його суперечний, „раптовий“ характер.

Рівновагу відпродукції треба розуміти тільки як відносну, рухому, нестійку, протирічну рівновагу²⁾. І в такому сенсі це поняття є цілком прийнятним і потрібним. Навіть більше: питання про те, яким чином капіталістичне суспільство доходить рівноваги суспільної відпродукції, являє собою важливе питання теоретичної економії і поняття рівноваги — одним з її центральних понять. При цьому слід підкреслити, як і всі категорії політичної економії, поняття рівноваги капіталістичної відпродукції є історичним, що містить в собі риси, властиві тільки капіталізму. Всяка економічна структура має свою систему рівноваги.

І форма і зміст економічної рівноваги капіталістичного суспільства й будь-якої іншої суспільної формації, наприклад „переходового періоду“ принципово різні³⁾.

1) Маркс „Капітал“, т. III - й, ч. I - ша, стор. 238, вид. 1923 р.

2) Розуміючи тільки так рівновагу, ми проте надалі не будемо в кожному окремому прикладі додавати ці визначення, вважаючи їх за само собою зрозумілими.

3) Дуже великою помилкою є підводити під поняття й закони рівноваги капіталістичної відпродукції відпродукцію радянського господарства, чим заперечується або в кращому разі змазується принципову різницю між природою капіталістичного й радянського господарства:

У капіталістичному господарстві пропорційність між окремими царинами народнього господарства становить наслідок стихійного процесу. Там вона виступає як примусовий закон.

У радянській економіці вся пропорційність в основному встановлюється планом, свідомою волею панівної класи. Тут вона виступає як у свідомлені необхідність.

У капіталістичному господарстві поширена відпродукція є поширена відпродукція капіталістичних продукційних взаємин.

В радянській економіці — поширена відпродукція сама по собі, без свідомого втручання регуляційної діяльності пролетаріату — ніяк не є ще поширена відпродукція одних тільки соціалістичних продукційних взаємин. Навпаки пролетаріатові доводиться провадити напружену боротьбу за поширену відпродукцію соціалістичних взаємин.

В капіталістичному господарстві — ринкова рівновага — єдина форма продукційної рівноваги. Ринкові взаємини регулюють продукційність пропорції між окремими царинами народнього господарства. Тут завжди є тенденція пристосування виробництва до вимог ринку.

В радянській економіці — продукційні пропорції, пропорції між різними царинами народнього господарства, визначають і ринкові пропорції. Вимоги ринкової стихії зовсім не тягнуть за собою відповідний перерозподіл продукційних сил (саме тому у нас неможливе прирівнання норми прибутку й встановлення пересічної норми).

У капіталістичному господарстві — революційне порушення встановлених пропорцій неможливе, бо спричинене нею раптове порушення відносної ринкової рівноваги зустріне відповідну протидію з боку стихійного регулятора й завдяки стихійному регулятору господарство повернеться до старих пропорцій.

У радянській економіці — революційне зрушення встановлених пропорцій і умов відносної ринкової рівноваги можливе й навіть неминуче.

Ототожнення рівноваги відпродукції капіталістичного й радянського господарства погіршає проти азів марксизму-ленінізму, проти азів матеріалістичної діалектики.

В цьому одна з істотніших помилок „Заметок экономиста“ тов. Бухаріна.

Чимала заслуга т. Осинського полягає в його рішучій боротьбі з буржуазним тлумаченням поняття рівноваги.

Помилка його — в запереченні взагалі відносної рухомої рівноваги у капіталістичній економіці, в тім, що „разом з водою він вихлюпує й дитину“...

Щоб більше не повертатись до цього питання, ми тут же відзначимо, що треба розрізнати два типи рівноваги капіталістичної відпродукції, які часто й густо змішують: продукційну й ринкову (вартісну) рівновагу.

Під продукційною рівновагою треба розуміти відповідне сполучення матеріальних елементів суспільної відпродукції, потрібних на даному щаблі розвитку продукційної пропорції.

Під ринковою (вартісною) рівновагою ми розуміємо вартісні взаємини капіталістичної відпродукції, взаємини між різними царинами виробництва й різними частинами капіталу за вартістю.

Звичайно, вартісні взаємини визначаються в останній стадії продукційними пропорціями. Продукційна й ринкова рівновага становлять певну єдність, але єдність різних моментів.

Ця різниця у певні періоди може перетворитись і перетворюється в протилежність.

Як ми побачимо нижче, у певні фази циклю порушення продукційної рівноваги приховується, маскується, не передається зразу ж порушенням ринкової „вартісної“ рівноваги.

Навіть більше, продукційна й ринкова рівновага порушуються й „раптово“ відновлюються в різні моменти циклю. Криза є примусове встановлення „раптової“ ринкової рівноваги. Навпаки, момент між депресією й початком піднесення є єдиний момент продукційної рівноваги, коли старі продукційні диспропорції усунуті, а нові ще не народились. Проте докладніше цей пункт ми подамо нижче.

Визначення кризи як „порушення рівноваги“ (Варга) не невірне, а недостатнє. Поскільки ми говоримо про нестійку рівновагу, ми тим самим визнаємо, що порушення рівноваги в тій або іншій степені завжди наявно. До таких можна зарахувати всі, так звані, кон'юктурні коливання взагалі. Говорячи про періодичні промислові кризи, ми маємо на увазі певні порушення рівноваги.

Визначення т. Варги, отже, надто загальне й абстрактне; воно не подає істотного моменту всякого визначення — *differentiae specificae* криз взагалі й, зокрема, періодичних промислових криз.

Ми не можемо також погодитись з тим визначенням, яке подає т. Губерман: „ми визначаємо поняття кризи, як загальний, для однієї, або декількох країн, поворот вниз кон'юктури, незалежно від того, чи має цей поворот раптовий, чи поступовий характер“ (Губерман — „Теория кризисов“, „Соц. Хоз.“, № 4 за 1927 р., стор. 18).

Поперше, це пояснення хибує на ту ж загальність, як і визначення у т. Варги. Визначення, що об'єднує разом і періодичні промислові кризи й частинні кризи, навіть, кон'юктурні коливання некризного порядку — непевно, чи воно методологічно вірно.

Проте, авторові доводиться потім самому це оговорити й шукати додаткових ознак, щоб виділити періодичні промислові кризи (що, до речі, йому мало вдається).

Подруге — криза розчиняється в загальному русі кон'юктури, затушковується, так би мовити, „критичність“ кризи й суперечність капіталізму. Під визначенням т. Губермана охоче підписався б й Зомбарт, і Кассель, і Репке, і Мітчель, і інші буржуазні кон'юктуристи. Так, Кассель заявляє: „вивченню належать не кризи, як особливі явища, а зміни кон'юктури, як щось суцільне, як суцільний, завжди безперервний рух народнього господар-

ства“¹⁾). Про це ж та ще як про останнє досягнення науки говорить і Репке: „Вся новітня теорія криз — хоча й виходить з кризних феноменів, але об'єктом дослідження вибирає тепер зміну кон'юктур, як таку. Тим самим теорія криз без теорії кон'юктури втрачає ґрунт під ногами“²⁾).

Відомо далі, що буржуазні економісти, розчиняючи кризу в кон'юктурі, намагаються викорчувати саме слово „криза“ із економічного лексикону. Вождь гавардської школи кон'юктуристів — Мітчель — намагається цей намір докладно (але зовсім невдало) аргументувати (див. Мітчель — „Циклічність колюбання кон'юктуры и их междунароуный характер“. „Вопросы кон'юктуры, том 3-й, вып. 1-й“).

Визначення кризи ж т. Губерманом як „повороту вниз кон'юктури“ та ще „незалежно від того, чи має цей поворот раптоуый, чи поступоуый характер“ — фактично ллє воду на млин цим буржуазним кон'юктуристам. Чим, наприклад, воно відрізняється від визначення кризи проф. Афталътона як точки перегиуу кон'юктурної кривої .. де розцвіт переходить в депресію“? На нашу думку нічим, коли не вважати того, що Афталътонівське визначення формоу точніше.

Потрете: дивно ще й те, що одне поняття („криза“) визначається іншим („кон'юктура“) у марксистській літературі (та й не тільки в марксистській), безперечно суперечливішим. Крім того таке визначення, як поворот вниз кон'юктури, не може, звичайно, мати достатньої степені точности³⁾).

У Маркса ми маемо у багатьох місцях коли не формально логічне визначення, то блискучі характеристики і стотности кризи. Передоусім, треба виділити загальні періодичні промислові кризи від всяких частинних криз і тимчасових кон'юктурних колювань; від останніх перші відрізняються тим, що становлять собою порушення всієї суспільної відпродукції в цілому, вибухом всіх його суперечностей: „світові кризи треба розглядати як реальне сполучення й промислове урівнення всіх суперечностей буржуазної економіки“ (Маркс „Теорія додаткової вартости“, т. 2-й, ч. 2, стор. 178).

В усіх своїх висловленнях про кризи Маркс підкреслює такі моменти: 1) суперечність, 2) примусовість, 3) затримка суспільної відпродукції, 4) спільність.

Отже, пам'ятаючи про умовність всякого визначення, ми, за Марксом, визначаемо періодичну промислову кризу, як реальне сполучення й примусове урівнення всіх суперечностей капіталістичної економіки, „що призводить до тимчасової зупинки або звуження маштабу суспільної відпродукції“.

2. УМОВИ, МОЖЛИВІСТЬ І ПРИЧИНА КРИЗ

Кожна суперечність капіталістичної економіки має в собі ознаки примусового розв'язання, тобто елементи кризи. В цьому розумінні можливість кризи міститься вже у суперечності між споживоу вартістю та вартістю, протириччя, що має свій реальний вислів і завершення в роздвоєнні товарного світу на товар та гроші.

Продажа і купівля становлять собою єдність, але єдність діалектичну, єдність протилежностей. Коли Сей Рікардо, вбачаючи тільки внутрішню єдність купілі й продажу, прийшли до висновків про неможливість загальної перепродукції, то Маркс наопаки, викривши й їхню протилежність, показує її можливість. А саме, „криза виявляє єдність моментів, що стали самостійними по відношенню один до другого“⁴⁾, тобто купівлі й продажу.

1) Кассель „Теорія кон'юктури“, стор. 7.

2) Репке — „Кон'юктура“, стор. 24.

3) Як показала повоєнна економіка, „поворот вверх“ багатьох кон'юктурних показчиків може фактично максимувати звужену відпродукцію й кризний стан країни. Саме таке явище спостерігалось у Німеччині.

4) Маркс. Теор. приб. цен, т. II, ч. 2, стор. 173.

Можливість кризи міститься далі у суперечності грошей як платіжного засобу. Тут можливий розрив між двома функціями грошей, що виконується в два різних моменти часу: розрив між грішми як мірилом вартості й грішми як засобом реалізації вартості. Припинення платежу в деяких або навіть в одній ланці передається в наслідок переплетених зв'язків окремих господарств по всім ланкам капіталістичної господарчої системи.

Але обидві ці суперечності виявляються лише, поперше як „формальна можливість криз“ і, подруге, як сама абстрактна форма кризи. „Абстрактною формою“ Маркс їх називає тому, що криза незалежно від причини, що її породила, виявляється, як розпад і примусове з'єднання єдиних і протилежних фаз метаморфози товарів і як розрив платіжних ланок.

Але аналіза обох цих суперечностей показує тільки, що треба шукати причину, що перетворює ці формальні можливості криз у неминучість.

„Загальна абстрактна можливість кризи є ні що інше, як сама абстрактна форма кризи без змісту. Продажа й купівля можуть розпадатися. Вони становлять, отже, кризу *in potentia*, і їхнє збігання завжди буває критичним моментом для товару. Але вони можуть безпосередньо йти один за другим¹⁾).

„Та не можна сказати, що абстрактна форма кризи є причина кризи. Коли ми питаємо про її причину, то ми хочемо самі знати, чому його абстрактна форма, форма його можливості із можливості перетворюється в дійсність²⁾).

Ці ж формальні можливості криз відтворюються далі у капіталі. Поскільки категорії капіталізму, вживаючи філософського терміну — „знімають“ і „схоронюють“ категорії простого товарного господарства, формальні можливості криз, що містяться в останніх (товарові і грошам), не тільки відтворюється, але й розвивається, конкретизується у капіталі. „Розгорнуті в товарному обігові й далі в грошовому обігові протиріччя і, отже, можливості кризи самі по собі відтворюються в капіталі, бо тільки на основі капіталу відбувається розгорнутий товаровий та грошовий обіг“³⁾). Однак, ні загальне поширення, ні кількісне наростання не може ще перетворити їх із формальної можливості в причину криз.

Можливість криз виходить із нового визначення товару й грошей, як капіталу. Специфічна для капіталу форма виробництва і відпродукції породжує ряд нових умов і можливостей криз. У тому ж розділі „Теорії додаткової вартості“, де Маркс досліджує формальні можливості криз, що містяться у товарному і грошовому обігові, він наводить також можливість кризи, що виходить „із зворотного перетворення грошей та капіталу“. Такі приклади подорожчання сировини, відносної (щодо оборотного капіталу) перепродукції основного капіталу (Маркс „Теорія додаткової вартості“, том II - й, стор. 182 — 183⁴⁾).

Аналіза простої й поширеної відпродукції показує ряд умов її нестійкої рівноваги, що перетворюється за певних обставин у такі ж численні умови порушення рівноваги диспропорції. Ці можливості криз Маркс, аналізуючи процес відпродукції (II - й том), постійно підкреслює. В основному їх можна розбити за такими основними питаннями:

1. Диспропорція між першою та другою цариною (яка сама поділяється на ряд частинних і конкретних диспропорцій), коли, наприклад, поділити другу царину на:

1) Маркс „Теория прибавочной ценности“, том II, ч. 2, стор. 177.

2) Ibid. стор. 182.

3) Ibid стор. 180 - 182.

4) Нижче, коли мова буде йти про моменти, що конкретизують абстрактну кризу, ми це питання розглянемо докладніше.

МАРКСИЗМ
С. П. П. П.
В. К. П. (б.)

- а) виробництво предметів широкого споживання,
 - б) виробництво предметів споживання капіталістів (розкоші)
- або перша царина на:
- а) виробництво засобів виробництва,
 - б) виробництво засобів виробництва засобів споживання.
2. Диспропорції між окремими царинами в середині I-ої та II-ої (порушення технічної пропорції між різними царинами виробництва).
 3. Зношування й відновлення основного капіталу.
 4. Ріжниця обігу першої і другої царини, або взагалі різних царин виробництва, що доповнюють один другого¹⁾.

Хоча в капіталістичному суспільстві пропорційність сама виходить із постійної диспропорції, проте, все це тільки можливості криз. Диспропорція може настати, але може й не статися.

Механізм цін протидіє зростанню такої диспропорції; і в тому разі, коли диспропорція, не зважаючи на протидію механізму цін, настає й переростає в кризу, це потребує також пояснення, відшукання причини безсилля цього механізму.

Такі кризи частинної перепродукції визнає і Сей, і Рікардо. Треба показати причину, що надає кризам неминучости, загальности та періодичности.

Дуже просто і дивно розв'язує це питання т. Варга, за яким „Маркс говорить, що в капіталістичному способі виробництва тільки є можливість криз і що, отже, вони зовсім випадково настають“ (Theorie über den Mehrwert, 287) (Е. Варга — Исследование конъюнктуры и теория кризисов, Мировое хозяйство, и мировая политика, № 12 за 1927 р., стор. 3, прим.). Ці рядки у тов. Варги є, мабуть, просто опискою або непорозумінням; зразу ж шукаєш у статті якогонебудь розв'язання або оговорки в цьому питанні, але даремно — ні одного слова пояснення. Останні слова наведеної цитати належать Марксові. Однак, досить навести весь абзац „Теории прибавочной ценности“, звідки вони взяті, щоб зразу упевнитись, як невдало їх зрозумів т. Варга, а саме, в чому Маркс обвинувачує буржуазних економістів, Варга приписує самому Марксові.

„Простий обіг грошей, як платіжного засобу — і те і друге є задовго до капіталістичного виробництва, коли криз не буває — можливий і справді буває без криз. Чому, отже, ті форми виявляють свою критичну сторону, чому протиріччя, що містяться в них, in potentia виявляються як такі, цього не можна пояснити, виходячи тільки з цих форм? Звідси ми бачимо, до чого доходить (увага — Г. Ш.) безглуздя економістів, що не змогли усунути шляхом резонування явища перепродукції й криз і заспокоюються на тім, що в цих формах міститься (тільки) можливість настання криз, що, отже, випадково вони (насправді) можуть настати і, таким чином, саме їхнє настання виявляється лише випадковістю“ (Маркс. Теории прибавочной ценности, том II-й, стор. 180). Тепер ясно, що т. Варга звалив з хворої голови на здорову. Маркс тут (як і в інших місцях) зовсім недвозначно говорить, що саме буржуазні економісти вважають настання криз „випадковістю“, що не можна обмежитись констатуванням можливости „абстрактної форми“ криз, що треба поповнити цю абстрактну форму конкретним змістом, показати справжню причину криз. А у Варги „трохи“ інакше. Ми вже не говоримо про те, що Варга приписав

¹⁾ С. Булгаков у своїй праці „О рынках при капиталистическом производстве“ чимало уваги приділив в'ясненню впливу часу обігу капіталу на рівновагу суспільної відпродукції (як ми гадаємо, досить безрезультатно). Для процесу суспільної продукції ріжниця обігу не така вже важлива, поперше, у наслідок наявности товарних запасів (див. Маркс том II-й, розд. 7, стор. 87-96). Подруге, точні кількісні відношення (а саме їх досліджує Булгаков) тут взагалі не мають значення і навіть реально неможливі; відповідність і тут досягається шляхом постійних порушень його Але момент кризи і ті диспропорції можуть датись у знаки, а потрібні товарні запаси — перетворитись у фактор, що поглиблює кризу.

Марксові апологетичну точку зору, бо всякий апологет капіталізму обома руками ухопиться за концепцію, за якою „у капіталістичному способі виробництва міститься тільки можливість криз і... зовсім випадково їхнє настання“.

Іншим та не менш помилковим шляхом іде т. Осинський взагалі. Він оригінально обходить самі труднощі. Осинський взагалі заперечує поняття причин. „Для Маркса... сам термін причина є несприйнятний. Він застосовує його іноді (віддаючи дань, певно, загально вживаній мові), як умовне означення того, що інакше висловлюється так: „передумова“ „основа“, „джерело“, „фактор визначення“ тощо, і в цих випадках застосовує його надзвичайно мало (бо Маркс дуже уважно ставиться до своєї термінології), питання про причинний зв'язок для Маркса усувається хоча б тому, що з діалектичного погляду протиріччя є те, що „рухає вперед“. А протиріччя завжди означає внутрішнє роздвоєння, що вже само по собі усуває причину, як конкретну сепаратно виділену (?? Г. Ш.) рушійну силу“¹⁾. Далі ще сильніше: „сама ідея причинності не властива Марксові“. Ми знову здивовані. Досі ми були певні в тім, що діалектичний погляд не усуває категорію причин і кавзальну залежність. Відкриваємо, наприклад, Гегелівську „Логіку“ і знаходимо там чотири сторінки (255—259)²⁾, присвячені причинному відношенню. Відкриваємо далі „Диалектику в природі“ Енгельса і знаходимо дуже популярне й недвозначне пояснення причинності³⁾.

Таких же місць із Маркса, Енгельса, Леніна, Плеханова можна навести доскоху. Чого ще треба Осинському?

Навіть більше, ми вважаємо, що причинність є важливішою категорією матеріалістичної діалектики, що без розуміння і визнання кавзальної залежності неможливий марксизм. Звичайно діалектичний матеріалізм зовсім не розглядає „причину як конкретну, сепаратно виділену рушійну силу“. Після такого визначення т. Осинському нічого не залишається, як усунути причину. Діалектичний матеріалізм знає діалектику причини й дії, зводить причинність в останній стадії до взаємодії²⁾. Т. Осинський допускається тієї помилки, що й у проблемі рівноваги; правильно повстаючи проти метафізичного розуміння категорії причини, він, однак, не то що перегинає палку в інший бік, а зовсім ламає її, відкидаючи саму категорію причини.

Фактично за Осинським всі умови й можливості криз перетворюються в їхні причини. Осинський кваліфікує концепцію, що виходить із єдиної причини періодичних промислових криз як сингуляризм. „Еклектична каша“, напевно, буде тоді справжнім монізмом.

Тому що всі рішуче моменти криз становлять за тов. Осинським „умови“, „передумови“ тощо криз, то фактично ми маємо тут чимало причин. На нашу думку погляд тов. Осинського наближується до плюралізму.

1) Осинський — „Мировое хозяйство и кризисы“, 1925 р. стор. 51.

2) Гегель — Сочин. том. I-й, 1929 р., стор. 255 — 259.

3) Згадавши про те, що причинність в останній стадії зводиться до взаємодії, Енгельс продовжує: „діяльність людини уможливорює перевірку причинності... коли ми вкладаємо у рушницю порох, капсулю і кулю і потім вистрілимо розраховуючи на певний по ранішньому досвіду ефект, то ми можемо прослідкувати в усіх її деталях весь процес запалювання, згорання, вибуху, від раптового перетворення в газу, тиснення газу на кулю і в цьому разі скептик не має права говорити, що з минулого досліду зовсім не виходить, ніби і наступного разу повториться те ж саме. Справді, іноді буває, що не повторюється те ж саме, що капсуля або порох не вибухають, що цівка рушниці розривається, тощо. Але саме це доводить причинність, а не заперечує її, бо при кожному такому відхиленні від правила можна, провадячи певне дослідження знайти причину цього... так що тут власне відбувається подвійна перевірка причинності (Архив Маркса и Энгельса, кн. II - а, стор. 25 (слово причина підкреслено скрізь нами). Все це надто елементарно, але очевидно потребує повторення.

4) „Причинність переходить у відношення взаємодії“. „Взаємодія є причина відношення, поставлена в його повному розвитку „Гегель“, „Логіка“, стор. 258 - 259.

Не сингуляризм і не плюралізм, а справжній монізм, розуміння діалектики причини і дії, беручи причину з усім її взаємозв'язком, розуміння умов перетворень можливостей криз у дійсність — така правильна методологічна настанова.

Така, як ми бачили, і Марксова настанова.

Маркс, всупереч Осинському відрізняв умови можливості від причини криз. Коли ми питаємо про її причину, то ми хочемо знати, чому її абстрактна форма, форма її можливості із можливості перетворюється в дійсність (Маркс, ТПЦ, том II, стор. 182).

Третій невірний шлях, яким ідуть чимало інтерпретаторів Марксової теорії криз, полягає в тім, що виривають якунебудь одну частинну можливість криз, частинну диспропорцію із багатьох вказаних Марксом і перетворюють її в причину періодичних промислових криз. З такими прикладами ми ознайомимось докладніше нижче. Тут же ми відзначаємо ось що. Кожна можливість криз може за певних обставин стати реальністю. В такому разі перед нами частинна криза. Періодичні промислові кризи, передовсім, відрізняються від частинних криз тим, що вони являють собою вибухом всіх суперечностей капіталістичного суспільства, тобто мають загальний характер і повторюються через відносно правильні урізки часу.

Причина періодичних промислових криз повинна бути єдиною і повинна пояснити нам їхню неминучість та періодичність.

Але криза, що сталася у наслідок цієї єдиної причини, призводить до дії, розгортає всі суперечності капіталізму. В наслідок цієї основної причини всі відзначені можливості криз стають реальністю. Хоча частинні кризи (кризи в окремих царинах промисловості, грошові, кредитові, біржові тощо) можуть виникнути й незалежно від періодичних промислових, але останні, становлячи своєю основою одну основну причину, ускладнюються в тій або іншій мірі частинними кризами.

Тоді здається, що кожна криза має чимало причин, що взагалі немає єдиної причини криз, а є тільки ряд „умов“, „факторів, що визначають її“ тощо, проте, справа повинна йти про конкретний вияв єдиної причини її опосередкування та ускладнення конкретними умовами капіталістичної динаміки.

В залежності від сили та форми вияву різних суперечностей капіталістичної відпродукції, від характеру та степені ускладнення його частинними кризами кожний із періодичних криз має свою характерну особливість (і тому вимагає монографічного вивчення в кожному окремому прикладі. Та останнє виходить за рямці теорії криз). Теорія криз повинна викрити єдину їхню причину і форми її вияви та опосередкування, що властиві всім періодичним промисловим кризам.

3. ДЕЯКІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ МАРКСОВОЇ ТЕОРІЇ КРИЗ

Як відомо, ми не маємо єдиної інтерпретації Марксової теорії криз і єдиного погляду на причину криз у марксистській літературі. Для зручності дальшого викладу треба подати систематизацію різних поглядів на Марксову теорію криз, об'єднуючи споріднені теорії. Умовно (всяка класифікація має ознаки умовності) можна прийняти таку класифікацію інтерпретацій Марксової теорії криз¹⁾:

1. Теорії, що ставлять в основу пояснення циклів і криз диспропорційність, органічно не зв'язану з суперечністю між виробництвом та споживанням (Гільфердінг, Отто Бауер і інші).

¹⁾ Ми розглядаємо тих марксистів, що не обстоюють Марксової теорії відпродукції і, отже, й криз, напр. Р. Люксембург і інші.

2. Теорії, що виходять із різних природних умов виробництва і що визначають ближче диспропорційність різницею відпродукції обробної й добувної промисловости (Спектатор, Губерман, почасти Кавтський у статті „Фінансовий капітал і кризи“ інш.).

3. Теорії недоспоживання (Кавтський у статті „До теорії криз“, Ф. Єнотаєвський, Богданов і інші).

4. І теорія, що зв'язує кризи з рухом народонаселення (Отто Бауер у статті „Нагромадження капіталу“¹⁾).

5. Ортодоксально - марксистські теорії криз (Ленін і ряд марксистів - лєнінців). Найяскравішим представником першої групи є Гільфердінг²⁾ хоч аналогічні, в основному, погляди висловив до Гільфердінга Отто Бауер у його статті: „Теорія криз“ (Нойє Цайт“ 1905 р.).

Не розглядаючи докладно теорії Гільфердінга, ми зупинимось на основних питаннях, що мають істотне значення для правильного розуміння Марксової теорії. Основною вадою досить відомої Гільфердінгової теорії є заперечення суперечностей між виробництвом та споживанням, як причини криз, і наближення тим самим де вульгарної Туган-Барановського теорії. Близкість Гільфердінга до Туган-Барановського відзначає не тільки Бухарін³⁾, але й Кавтський. Останній, проте, це пояснює тим, що Гільфердінг в питанні про суперечність між виробництвом та споживанням нічого нового сказати не зміг. Навпаки, цю близькість Гільфердінга з Туган-Барановським рішуче заперечує Б. Лівшиць. На думку останнього, „Гільфердінг зовсім не ігнорує єдності (?) виробництва а споживання, як Туган“. При цьому Лівшиць посилається на таке місце із Гільфердінга: „Та вузька база, яка являє собою для капіталістичного виробництва умови споживання, стає загальною умовою кризи, бо неможливість поширення цієї бази є загальною передумовою припинення збуту. Коли б споживання можна було довільно поширювати, то перепродукція стала б неможливою (відзначимо зразу ж — звідси зовсім не виходить ще, що скорочення споживання неминуче призводить до кризи). Під наведеним положенням підписався б і Туган-Барановський (див. напр. його „Периодические промышленные кризисы“, стор. 281, вид. II).

Та за капіталістичних взаємин поширення споживання рівнозначне зменшенню норми зиску тощо⁴⁾.

Насамперед відзначимо, що „не ігнорувати єдність виробництва з споживанням“ ще мало. Навпаки, помилка Тугана (як і Сея - Рікардо) полягає не в тім, що вони ігнорували єдність виробництва та споживання, а в тім, що вони бачили тільки єдність, ігноруючи протилежність цих моментів.

Справді, правильну основу проблеми криз ми дістанемо тоді, коли вбачатимемо діалектичну єдність відпродукції й споживання, що містять у собі й їхню протилежність.

Бачити лише єдність цих моментів — отже, скочуватись до Туган-Барановського або навіть далі до Сея - Рікардо. Бажаючи захистити Гільфердінга, Б. Лівшиць сам тут заплутався. Та Лівшиць посилається і на самого Гільфердінга. На жаль, для Лівшиця наведена ним цитата нічого не говорить. Справа не в тім, що „коли споживання можна було б довільно поширювати, то перепродукція стала б неможливою, а в тім, чи скорочення споживання, або, вірніше, суперечність між виробництвом та споживанням неминуче при-

¹⁾ Стаття опублікована у „Нойє Цайт“ 1913 р., російський переклад у „Накопление Капитала“ Розі Люксембург т. I и II - й, вид. 4-е 1923 р.

²⁾ Праця Гільфердінга при всіх її помилках дала не мало корисного для марксистської теорії криз. Деякі проблеми поставлені Гільфердінгом вперше і досить ґрунтовно.

³⁾ Саме те, що Гільфердінг уникає суперечностей між виробництвом та споживанням (див. Кавтський — „Фінансовий капітал і кризи“, „Основні проблеми політекономії“), вид. 3, стор 440 і інш.

⁴⁾ „Проблема рынка и кризисов, част. 1, стор. 22, примітка.

зводить до кризи, чи ні. Ми ще побачимо, що недостатність споживання, „бідність мас“ визнається „загальною умовою, так би мовити, загальним тлом“ криз і Туган-Барановським, але їхню причину він шукає зовсім не тут.

Послухаємо, проте, й ми самого Гільфердінга“... Причина криз полягає не в недоспоживанні мас, властивому капіталістичному виробництву. Надто швидке поширення споживання, само по собі, повинно було б привести до кризи так само, як незмінність, або скорочення виробництва засобів виробництва. Також із наведених схем ¹⁾, взятих самі по собі, не виходить можливість загальної перепродукції товарів. Навпаки, можна було б довести, що можливе всяке поширення виробництва, раз тільки воно можливе за існуючого стану витворчих сил“ ²⁾. Порівняйте підкреслене нами місце з положенням Туган-Барановського: „взагалі ніяких границь для розвитку капіталістичного господарства, крім витворчих сил суспільства, немає“ ³⁾.

Ми бачимо, що Гільфердінг дуже близько наближується до Туган-Барановського.

Цю ж концепцію обстоює Гільфердінг в іншому місці. „Сам по собі вислів „перепродукція“ товарів також нічого не говорить взагалі, як і вислів „недоспоживання“. Послідовно кажучи, вислів недоспоживання можна застосовувати тільки у фізіологічному сенсі (але протиріччя між виробництвом та споживанням зовсім не має фізіологічного сенсу, а має соціальний, економічний зміст — відзначимо ми в дужках, забігаючи цим, правда, трохи вперед — Г. Ш.). Навпаки, вислів перепродукція не має сенсу в політичній економії, де він може означати тільки одне: що суспільство менше споживає, ніж воно зробило. І не можна зрозуміти, як це можливо, коли виробляється тільки у певній пропорції. Весь продукт дорівнює постійному капіталові плюс перемінний капітал, плюс додаткова вартість ($c + v + m$); бо „v“ споживається повністю до „m“, а елементи споживаного постійного капіталу повинні б взаємно заміщатись, то виробництво може поширюватись до безконечности, не приносячи „до перепродукції товарів“ ⁴⁾. Звичайно, на тій ступені абстракції, на якій стоїть у наведеному уривкові Гільфердінг, справді „не можна зрозуміти“ кризи, бо вона абстрагується від того, що хоче зрозуміти, від відношення між двома підрозділами суспільного виробництва і від того зв'язку між відношенням цих підрозділів і суперечностей між виробництвом та споживаннями.

Все завдання і полягає в тім, щоб вияснити, як, не зважаючи на те, що з першого погляду цього „не можна зрозуміти“, суперечність між виробництвом та споживанням („в останній стадії“) (але не безпосередньо, не як Сісмонді) призводить до кризи.

Теорія Гільфердінга є, таким чином, теорією диспропорційности, органічно не зв'язаної з суперечністю між виробництвом та споживанням. Гільфердінг намагається, правда зв'язати її з тенденцією норми зиску до зниження. Однак, кризу він виводить не з тенденції норми зиску до зниження як такої, а з різниці в русі норми зиску різниця сама пояснюється диспропорцією.

Гільфердінг відзначає цілий ряд інших обставин, що спричинюють порушення відпродукції — тут і природні причини, і товарні запаси, і грошовий капітал і інші (див. стор. 294 — 95). Однак, ні одно з них не може правити за стрижневу причину криз. Вони є лише можливостями криз. Ті обставини можуть статися, але можуть і не статися.

Як і всяка теорія диспропорційности, не зв'язана з суперечністю між виробництвом та споживанням, Гільфердінгова теорія потребує „початкового

1) Мова мовиться про Марксову схему відпродукції.

2) Гільфердінг — „Финансовый капитал“, стр. 285.

3) Туган-Барановський — „Периодические промышленные кризисы“, вид. 4, стр. 223.

4) Гільфердінг — „Финансовый капитал“, стор. 269.

поштовху“, що вивів би кожний раз відпродукційний процес із стану рівноваги. Цю роль „початкового поштовху“ у Гільфердінга заступають фактори конкретного історичного характеру, що є причиною розквіту. Розквіт, таким чином, виводиться із випадкових причин. „Кожний промисловий цикл починається поширенням виробництва. Причини його змінюються в залежності від конкретних умов історичного моменту, але загалом їх можна звести до відкриття нових ринків, виникнення нових галузей виробництва, заведення нової техніки, підвищення споживання в наслідок зросту населення“¹⁾. Коли причини розквіту виходять із „конкретних умов історичного моменту“, то усувається саморух капіталістичного циклю й причини кризи, замість того, щоб їх діалектично вивести із саморозвитку, іманентного капіталізму, протиріччя пояснюються сторонніми, зовнішніми для самого циклю моментами.

Лише мимохідь відзначимо деякі менш значні помилки Гільфердінгової теорії :

1) Криза у Гільфердінга, як і в більшості сучасних буржуазних кон'юнктуристів, цілком розчиняється в циклі. Так, Гільфердінг пише: „тут виникають такі два питання: поперше, яким чином ці тенденції, що означають кінець поживлення, виявляються в капіталістичній конкуренції і за її допомогою? Подруге, чому виявлення їх має критичний, а не тривалий характер? Чому воно настає раптово, а не поступово? Проте, останнє питання в усякому разі менш важливе, бо для руху хвиль кон'юнктури вирішальне значення має зміна поживлення депресії, а раптовість цієї зміни справа другорядна“²⁾.

2) За Гільфердінгом винаходи і технічна реконструкція переважають у період піднесення — саме в наслідок цього виникає у часи розквіту підвищення органічного складу, диференціальний зиск в галузях з високим органічним складом капіталу, посилений притік капіталів і звідси виникає диспропорція. Проте, факти й теоретичні міркування говорять протилежне: винаходи і технічна реконструкція переважають у періоди депресії, а не піднесення. Це відзначає й Маркс¹⁾.

Цим ми обмежуємо наші зовсім недокладні критичні міркування з приводу Гільфердінгової теорії і ряду зв'язаних з ним економістів (в тому числі й Отто Бауера в його статті „Теорія криз“, що обстоює ті думки) і переходимо до другої групи інтерпретаторів Марксової теорії криз, що виходять із різниці природних умов виробництва і що визначають ближче диспропорційність різницею відпродукції в обробній і добувній промисловості. Найяскравіше цей погляд викладений у працях Губермана і Спектатора. Кризи ці автори пояснюють розходженням руху цін на сировину і готові фабрикати. У період піднесення ціни на сировину зростають швидше, ніж ціни на готові фабрикати. „В обробній промисловості дістанемо в часи піднесення прогресивне розходження витрат виробництва і ринкових цін“. Це рівнозначне зниженню норми зиску, що доходить до такої границі, коли дальше поширення виробництва стає неможливим, тоді настає криза. Чим однак пояснюється це розходження цін на сировину й фабрикати? Тут ми підходимо до основних помилок цієї теорії.

Передовсім, впадає в очі, що причину кризи автори шукають у конкретних, неіманентних капіталізмах, як такому, факторах. Абстрактний капіталізм можна і треба собі мислити без природних різниць між окремими галузями виробництва. Причину кризи можна і треба шукати в такому абстрактному капіталізмі. Не забудемо, що мова мовиться — оскільки ми ставимо питання про причини криз — про абстрактну кризу і, тільки найшовши ос-

1) Гільфердінг — „Финансовый капитал“, стор. 286. Підкреслення моє.

2) Ibidem, стор. 290.

3) Губерман — „Проблема экономических кризисов“. „Соц. Хоз.“, книга 4 за 27 р., стор. 35

нову причину абстрактних криз, ми зможемо перейти до наступної ступені конкретності ¹⁾, щоб вияснити всі обставини, що конкретизують і модифікують абстрактну кризу та її причини.

Розходження цін на сировину й на півфабрикати автори пояснюють різницею природних умов виробництва в добувній й обробній промисловості, більшим зростанням продукційності праці у другій й меншим у першій. Інакше кажучи, ця теорія фактично виходить із закону спадної продукційності у добувній промисловості. Особливо яскраво це позначається у Губермана: „продукційність праці звичайно зростає швидше у виробництві готових фабрикатів, ніж у виробництві сировини як сільсько-господарської так і гірничої; у першому („сільсько“-господарська сировина) це пояснюється загальною відсталістю виробництва як технічно, так і соціально (значна питома вага простого товарового господарства), а в другому прикладі рух продукційності праці зв'язаний не тільки з технікою, як це буває в обробній промисловості, але й природними умовами; за поширення виробництва в даній галузі промисловості зростання продукційності праці як результат розвитку техніки зустрічає сильні протидії від природних умов“ (Губерман „Проблемы экономических кризисов“) („Соц. Хоз.“, книжка 4 за 27 р., стор. 35, підкреслення моє²⁾).

А декількома рядками нижче: „фактично в цих двох сферах виробництва (в сільському господарстві і добувній промисловості — Г. Ш.) з розвитком піднесення відбувається реальне зниження продукційності праці і, отже, справжнє підвищення витрат виробництва“ (там же, підкреслення моє).

Найцікавіше те, що за цією теорією відкриття багатих покладів вугілля й залізної руди позбавило б капіталізм від криз коли не назавжди, то на досить тривалий час (доки на нових копальнях не почав би діяти закон спадної продукційності). Який чудовий рецепт для сучасних лікарів капіталістичного господарства!

Пояснення фактів розходження цін на фабрикати і сировину у Спектатора ще путаніше. Так у статті Спектатора — „Теорія кризисов Маркса“, опублікованій у другому номері „Под знаменем марксизма“ за 1928 р., читаємо: „чому, однак, ціни на готові вироби не йдуть пропорційно за цінами на сировину? Насамперед тому, що цьому заважає конкуренція старих підприємств, які були створені ще за відносно низьких товарних цін і основний капітал яких, отже, додає до вартости нових продуктів меншу частину вартостей, ніж робота нових підприємств³⁾“.

Отже, це — основний аргумент, далі йдуть додаткові другорядні аргументи: відставання зарплати від вартости засобів виробництва і більша напруженість попиту на сировину. Але в цій же праці, передрукованій трохи пізніше, в 3-му томі „Мирового хозяйства до и после войны“, головне й другорядне обмінюються місцями.

Чому, однак, ціни на готові вироби не йдуть пропорційно за ціною на сировину? Теоретично це пояснюється тим, що між вартістю засобів існу-

¹⁾ Це ніби розуміє й Губерман. Так ми в нього читаємо: „Розмежування абстрактного і конкретного ринків, як і взагалі розмежування абстрактного і конкретного політичної економії, має за мету довести закони капіталістичного суспільства в їхньому найчистішому вигляді. Виявлення цих законів у конкретній дійсності модифікується в наслідок переплетення охоплених ними явищ з іншими, що вимагають самостійної аналізи. Змішування абстрактного і конкретного в цьому відношенні характеризується як змішування даної самостійної проблеми з іншими; з боку методи аналізи, змішування абстрактного і конкретного означає змішування сутности явищ з його поверховим виявленням.— Губерман „Проблема, нормального рынка и кризисов“— „Соц. Хоз.“, № 5 за 25 р., стор. 103.

Це якнайкраще пасує до власної Губерманової теорії.

²⁾ Стаття увійшла до книги т. Губермана — „Теория капиталистического рынка и кризисов“.

³⁾ Спектатор — „Теория кризиса Маркса“, „Под знаменем марксизма“ 1928, № 2, стор. 108.

вання і заробітною платою є таке взаємовідношення: з підвищенням першої остання не підвищується, відповідно (реальна зарплата знижується і зниженням прожиткового мінімуму — зарплата знижується не в такому розмірі) реальна зарплата підвищується. Зниження реальної зарплати має наслідком скорочення споживання й, отже, зменшення попиту. В наслідок цього ціни на готові вироби на скороченому ринкові не можуть підвищитись відповідно з підвищенням цін на сировину, попит на які, як ми зараз побачимо, ще деякий час повинен збільшуватись¹⁾“.

І тільки в примітці до цього місця згадується попередній основний аргумент — конкуренція підприємств із старим основним капіталом.

Мабуть, почувуючи нестійкість своїх позицій у цьому пункті (а пояснення розходження цін на сировину і фабриката становить вирішальний пункт для всієї авторової концепції), Спектатор сам ще не вирішив, який аргумент зробити основним і вирішальним, бо все нещастя в тім, що обидва не витримують критики. Справді розглянемо коротко кожний з цих аргументів зокрема.

1) Коли навіть старе підприємство створено за низьких товарних цін, а тому на одиницю товару припадає менше вартости основного капіталу, то нові підприємства, як правило, будуються не на старій, а на новій удосконаленій технічній базі з підвищеною продукційністю і, отже, розходження між витратами виробництва і ринковими цінами в нових підприємствах обробної промисловости може й не бути (навіпаки, коли підвищення продукційности праці провадиться швидше, ніж зростання витрат виробництва, старі ціни можуть дати підвищену норму зиску в нових підприємствах і ніякої кризи не буде).

Подруге, незрозуміло, чому конкуренція старих підприємств виявляється тільки в обробній промисловості, а не в добувній. Це можна пояснити тільки виходячи із закону спадної продукційности в добувній промисловості. Таким чином, цей закон становить, хоча і в прихованому вигляді, і основу аргументації тов. Спектатора.

2) За Спектатором дістанемо, що в період депресії реальна зарплата зростає, в період піднесення — зменшується. Між тим, хоча в період депресії ціни знижуються і, отже, купівельна спроможність грошей підвищується, але капіталістам це зовсім не заважає знижувати у великому розмірі номінальну зарплату. Крім того, саме в цей період безробіття чимало зростає, і коли навіть реальна зарплата окремого робітника зростає, то сукупна реальна зарплата всієї робітничої кляси безперечно знижується.

Не вірно також що в період піднесення реальна зарплата робітників зменшується. Це єдиний період, коли робітники спроможні вирвати у капіталістів деяке підвищення зарплати. Спектатор у цьому питанні розходиться з Марксом, який писав: „Кожна криза підготовлюється саме в періоді, коли відбувається загальне підвищення заробітної плати, й робітнича кляса справді дістає більшу долю цієї частини річного продукту, що призначена для споживання“²⁾.

Отже і від другого аргументу т. Спектатора залишаються „рожки та ножки“.

Спектатор, правда, намагається аргументувати і Марксом. У першому розділі 3-го тому „Капіталу“ Маркс відзначає можливість колізії і катастроф у процесі віпродукції в наслідок природних умов сільського господарства або випадкових моментів (неврожай, соціальні пертурбації, неможливість раптового поширення продуктів сільського господарства в противагу індустрії тощо). Але, поперше, відзначені місця у Маркса відносяться до сільсько-господарської сировини, а не до добувної промисловости. Однак, у Спектатора

¹⁾ Мировое хозяйство до и после войны“. Том 3, стор. 117.

²⁾ М а р к с — „Капітал“, том 2, стор. 306.

мова мовиться про сировину для виробництва основного капіталу (залізо, вугілля тощо). Подорожченням сировини Спектатор хоче пояснити звуження будівництва основного капіталу і зменшення попиту на ті товари, що за своєю натуральною формою призначені переважно під основний капітал. А фабрики, заводи і машини (основний капітал, про який іде мова у т. Спектатора нібито із зерна, шерсти, льону не роблять. Проте, сам Спектатор наводить дані, що показують в далеко меншій мірі чутливість до кон'юнктурних коливань деяких гатунків сільсько-господарської сировини (бавовна, хліб, городина тощо) не тільки порівнюючи з залізом, вугіллям, але навіть із готовими фабрикатами.

Подруге, такі порушення виробництва в наслідок недовиробництва сировини або відносної перепродукції основного капіталу (цей випадок Маркс відзначає також у другій частині другого тому „Теорії додаткової вартости“) є моментами, що конкретизують і ускладнюють кризу, порушеннями в певній мірі випадковими. Така диспропорція становить собою можливість криз, але не їхню неминучість. Ніколи Маркс не говорить про таку диспропорцію, як про основну причину криз. Навпаки, Спектатор, як і Губерман, перетворюють цю — одну з багатьох — можливостей криз у головну причину періодичних промислових криз.

Та Губерман, як і Спектатор, наводять чималий фактичний матеріал у підтвердження свого погляду; матеріал, що показує розходження цін на сировину і фабрикати, і велику збудність перших до кон'юнктурних коливань. З цього приводу треба відзначити таке: сам факт розходження цін і велика несталість цін на промислову сировину під впливом кон'юнктурних коливань — відзначено цілком слушно. Проте, це, як ми побачимо, цілком пояснюється марксистською ортодоксальною теорією криз. Розходження цін є наслідком циклю, а не його причиною. Таким чином, наслідок, до того ж другорядний, Спектатор і Губерман вважають за причину криз.

Вся ця теорія в цілому має на наш погляд, мало спільного з Марксом. Зате вона дуже близька до Зомбарта, а також до Мітчеля. Спорідненість з останнім не заперечує й сам Спектатор.

Тільки но видана праця Губермана¹⁾ внесла немалий доробок до теорії відпродукції і криз (методологічна настанова, цікаві фактичні дані, проблема великих циклів тощо). Те ж саме треба сказати і про працю Спектатора²⁾. Крім чималого фактичного матеріалу, що охоплює й найостанніший час, ця праця містить ряд цікавих і ще мало розроблених проблем (як теорія аграрних криз). Щодо цього обидві праці становлять собою велику цінність. Проте, у важливому пункті — пояснення причини криз — ми з авторами, з вищенаведених міркувань, ніяк не можемо солідаризуватись. Ми вважаємо, що вони допустились істотної помилки, відхилились від Маркса особливо в оціні суперечности між виробництвом та споживанням — суперечности, що має серйозніше значення і для нашої революційної практики.

Їх, так би мовити, антиподом в даному питанні є третя група Марксових інтерпретацій, до яких ми віднесли так звану теорію недоспоживання. Теорію недоспоживання фактично обстоює Кавтський у своїй праці „До теорії криз“, почасти Фін-Єнотаєвський, що вбачає причину криз у „обмеженому суспільному споживанні“³⁾, а також Богданов. Помилка цих теорій полягає в тім, що вони виводять кризи прямо і безпосередньо з відставання споживання, наближаючись тим самим до Сісмонді, як би вони від нього не відхрищувались. Саме тому вони не можуть зв'язати кризу з схемами відпродукції. Автори цієї теорії не розуміють і не можуть показати механізм, через

1) С. Губерман — „Теория капиталистического рынка и кризиса“, И. К. А. за 1929 р.

2) Спектатор — „Мировое хозяйство до и после войны“, т. 3, И. К. А. за 1929 р.

3) А. Фін-Єнотаєвський — „Современное хозяйство России“ або II видання цієї книжки „Капитализм в России“, стор. 51.

який суперечність між виробництвом та споживанням призводить до кризи. Саме проти такого вульгарного розуміння цієї суперечності неодноразово повставали і Маркс і Ленін.

Докладніше ми розглянемо це питання нижче, розглядаючи ортодоксально - марксистську теорію.

Трохи збоку перебуває теорія, що зв'язує кризи з рухом населення. Теорію цю висунув Отто Бауер у статті „Нагромадження капіталу“, опублікованій у „Neue Zeit“ за 1913 рік і спрямованій проти теорії нагромадження Р. Люксембург. „Стан рівноваги між нагромадженням і зростанням населення може зберегтись лише в тому разі, коли норма нагромадження підвищується з такою швидкістю, що перемінний капітал, не зважаючи на збільшення органічного складу капіталу, зростає так само швидко, як населення“.

Коли нагромадження відстає від норми, настає стан недогромадження — зростання перемінного капіталу відстає від приросту населення, зростає промислова резервна армія. Зарплата знижується. Але в наслідок зниження зарплати починає зростати норма додаткової вартості. Це продовжується доти, доки все робітниче населення матиме працю за зниженою виплатою. Вартість робітної сили знижується і, отже, зростає відносно додаткова вартість. Таким чином, знову відновлюється рівновага між приростом населення та нагромадженням. Коли норма нагромадження буде далі зростати, настає стан перенагромадження — коли перемінний капітал зростає швидше, ніж населення: резервна армія розходиться, зарплата підвищується, норма додаткової вартості знижується. В наслідок цього зростання перемінного капіталу затримується. Все це продовжуватиметься доти, доки знову не дійде до відповідності між нагромадженням і приростом населення. Таким чином, „за капіталістичного способу виробництва є тенденція пристосування нагромадження капіталу до приросту населення“... „Але воно може тут (у капіталістичному суспільстві — Г. Ш.) статись не інакше, як через великі кризи з безробіттям, зниженням зарплати, з одного боку, і через бездіяльність капіталу, зруйнування вартостей і зниження норми зиску — з другого боку“¹⁾.

Таким чином, причину криз Отто Бауер шукає в русі населення. Неспроможність цієї теорії безперечна. Бауер зовсім забуває властивий капіталістичному суспільству закон народонаселення. Бауер забуває, що не приріст населення визначає нагромадження, а навпаки нагромадження капіталу визначає приріст населення. Докладніша (і в цьому пункті в основному правильна) критика Бауеровської теорії криз подана Р. Люксембург в її „Антикритиці“²⁾. В іншому зв'язку ми ще розглянемо це питання.

Тепер ми перейдемо до ортодоксально - марксистської теорії криз. Однак, Володимир Ільч, як відомо, спеціально не опрацьовував проблеми криз. Передовсім, слід зупинитись на деяких перекинуттях Ленінових поглядів у цьому питанні. Тут боряться дві протилежних і однаково неправильних інтерпретацій Леніна. Одні об'являють В. І. люксембургіанцем, інші, навпаки, порівнюють Ленінові погляди з теорією відпродукції і криз Туган-Барановського. Так, С. Бессонов пише: „капіталізм не може існувати і розвиватись без некапіталістичного оточення — говорить Р. Люксембург. Те ж саме говорить, як ми бачили, і т. Ленін“³⁾.

Але ж Ленін зовсім недвозначно говорить про можливість реалізації у чистому капіталізмі. Як же примирити т. Леніна з теорією реалізації Розі? Виявляється — „абстрактна теорія реалізації повинна висвітлити перед нами

¹⁾ Отто Бауер — „Нагромадження капіталу“, цит. за Р. Люксембург „Накопление капитала“, т. I—II вид. 2-е ГИЗ, 23 р., стор. 512 — 517.

²⁾ Р. Люксембург — „Накопление капитала“, стор. 623 — 650.

³⁾ Бессонов — „Теория рынка В. И. Ленина“. „Спутник Коммуниста“ № 23, 23 р., стор. 88.

механізми відпродукції суспільного капіталу без будь-якого відношення до дійсності¹⁾).

Уявлення про абстракцію у т. Бессонова справді... дивні. Абстракція виявляється, не править за найгостріше методологічне знаряддя пізнання конкретної дійсності, а є щось на зразок розумового спорту, що ніякого відношення до дійсності не має. Коли тільки це формулювання не випадкова помилка, то це справді жахливе нерозуміння марсистської методології. Але за те за допомогою такої „методології“ Ленінова теорія відпродукції і криз збігається з теорією Р. Люксембург. Коли питання стоїть, так би мовити, в теоретичній площині, тоді Ленін слідом за Марксом визнає можливість реалізації у чистому капіталізмі, яка (можливість) цілковито виходить із схем відпродукції. Коли ж справа йде про дослідження реального капіталізму, ці схеми й закони відпродукції подібно до „закону вартости“, який теж „не подає ніякого уявлення про справжній процес встановлення рівноваги“) (нове відкриття; виявляється, що закон вартости не має ніякого „відношення“ до дійсності“) і тут Ленін пристає до позиції Р. Люксембург, що ревізує Марксову теорію відпродукції. Непевно, чи знайдеться багато прихильників такої „аргументації“.

Не зважаючи на це помилкове тлумачення Ленінової теорії відпродукції, С. Бессонов, проте, висловлює чимало правильних, цінних думок. Так, він наводить ряд цитат з Леніна, що підкреслюють значення суперечності між виробництвом та споживанням і цим допомагають правильному розумінню Ленінових поглядів; біда тільки в тім, що Бессонов не розуміє, що причинну залежність між цією суперечністю та періодичними промисловими кризами Ленін розуміє зовсім не в люксембургіянському (по суті сісмондиському) розумінні.

С. Бессонов розуміє також зв'язок Ленінової теоретичної праці з тактичними і політичними завданнями, що стояли перед Леніном. Так з приводу відомого місця із „Характеристики економического романтизма“²⁾, що неодноразово використовувалась для спроб споріднити погляди В. І. з Туган-Баранівською теорією — в цьому місці Ленін нібито протиставляє суперечність між виробництвом та споживанням з суперечністю між суспільним характером виробництва та індивідуальним характером привласнення — С. Бессонов справедливо відзначає: „до якої степені полеміка з народниками ускладнила настанову питання у т. Леніна, видно хоча б із такого цікавого прикладу. Із всього попереднього викладу ми знаємо, яке видатне місце у Леніновій концепції посідає питання про суперечність між виробництвом та споживанням. Саме в цій суперечності заховується таємниця і капіталістичних криз і краху капіталізму. Але треба було тільки народникам виявити, що з цієї суперечності виходить неможливість капіталізму та його непрогресивність і тов. Ленін примушений вже стати в інше відношення до цієї суперечності“³⁾).

1) Там же, стор. 64. Перше підкреслення авторове, друге моє.

2) В. І. Ленін, т. 2, стор. 195.

3) С. Бессонов — „Теория рынков“ В. И. Ленина, „Спутник коммуниста“, № 23 за 23 рік.

І далі: „Ми стоїмо напевно, перед нерозв'язаним завданням — обидві суперечності: (і суперечність між виробництвом та споживанням, і суперечність між суспільним характером виробництва та індивідуальним характером привласнення — Г. Ш.) означають те ж саме і приводять до одних і тих же висновків, а проте протиставляється як щось, що взаємно усуває один другого... Тов. Ленін протиставляє тут не два вислови одного і того ж протиріччя, а неправильний висновок із нього висновкові правильному, романтичну недужість марксистській діалектиці. Коли б народники вхопились за суперечність між суспільним характером виробництва та індивідуальним характером привласнення і з нього почали виводити потребу відшукати „інші шляхи“ і непрогресивність капіталізму — т. Ленін певно з такою ж силою захищав би правильні висновки і суперечності між виробництвом та споживанням (як це між іншим і було в полеміці з Неждановим-Черваніним) проти неправильних висновків із суперечності суспільного характеру виробництва та індивідуального характеру привласнення. Там же, стор. 86.

Цього не розуміє протилежний напрямок інтерпретаторів. Роза Люксембург отверто причисляє В. І. до прихильників Туган - Барановського ¹⁾). У Леніна ми справді знайдемо окремі цитати, які, будучи вирвані із загального контексту і, головне, відірвані від того соціально - історичного (і тактичного) оточення, в якому вони писались, можуть тлумачитись неправильно, в дусі Туган - Барановського. Така цитата, до якої відносяться вищенаведені слова Бессонова ²⁾).

Для всякого неупередженого читача цілком очевидно, що Ленін мав тут на увазі саме сісмондистське, родбертусівське, а не марксистське розуміння суперечності між виробництвом та споживанням. Саме теорію недоспоживання, „недостатнього споживання“ тощо. Це видно також з того, що Ленін обвинувачує цю теорію в тому, що вона „вбачає коріння явища зовні виробництва“. До марксистського розуміння суперечності між виробництвом і споживанням це не відноситься ні в якому разі.

Що В. І. має на увазі саме таке вульгарне розуміння цієї суперечності у Сісмонді і Родбертуса ми ще покажемо нижче, коли справа йтиме про аналогічне місце у Маркса.

Губерман, однак, робить із цієї цитати зовсім інші потрібні йому висновки : „із цих Ленінових цитат виходить ось що : а) ... Ленін проводить гостру і при тому виразну різницю між названими вище суперечностями. Це розмежування двох суперечностей... є для Леніна підставою для розмежування двох теорій криз, однієї правильної, що пояснює кризу суперечністю між суспільним способом виробництва та приватнім ідивідуальним способом привласнення, і другої неправильної — що пояснює кризу суперечністю між виробництвом та споживанням ;

б) пояснити кризу суперечністю між виробництвом і споживанням означає визнати неминучість утворення в капіталістичному суспільстві зайвого продукту ;

в) поняття суперечності виробництва та споживання щодо причинності криз має підлегле значення, характеризуючи положення однієї тільки сфери виробництва (при цьому не цілком) а саме сферу виробництва засобів споживання“ ³⁾).

Що марксистське розуміння суперечності між виробництвом та споживанням правильно пояснює періодичні промислові кризи й при тому не зв'язане з утворенням зайвого продукту в люксембургіянському сенсі, це ми покажемо далі. Тут же ми відзначимо нерозуміння Губерманом важливішої особливості Ленінового способу писати ; уміння захопитись за вирішальну „ланку“, уміння всіма силами нажати на той пункт, що є важливішим, актуальнішим у даний час, у даних обставинах. У протиріччя наведеному уривкові, який тільки й обстоює Губерман, ми могли б навести чимало цитат із Леніна, де особливо підкреслюється суперечність між виробництвом та споживанням, як причини криз ⁴⁾). Проте, над ним досить попрацював Бессонов.

1) Р. Люксембург „Накопление капитала“, т. 1 и 2, вид. 4, стор. 318, 319 і інші.

2) Наведемо цю цитату : „Дві теорії криз, про які ми говоримо, дають нам абсолютно різне пояснення. Перша теорія пояснює їх суперечністю між виробництвом та споживанням робітничої кляси, друга — суперечністю між суспільним характером виробництва та приватнім характером привласнення. Перша, отже, вбачає корінь явища зовні виробництва (звідси у Сісмонді, наприклад, напади на клясиків, що вони ігнорують споживання, розглядаючи тільки виробництво); друга — саме в умовах виробництва. Коротко, перша пояснює кризи недостатнім споживанням (unterkonsumtion) друга — безладдям виробництва“. (Собр. соч., т. 2, стор. 195).

3) Губерман — „Проблема „нормального“ рынка и кризисов“ „Соц. Хоз.“, № 5, стор. 90, 91.

4) Ось одна з багатьох : „Це протиріччя (між виробництвом та споживанням — Г. Ш.) є безперечний факт і підтверджується щоденним досвідом мільйонів людей, і спостереження цього факту призводить робітників до поглядів, що мають повний і науковий вислів у Марксовій теорії“ ... „ми не можемо уявити собі капіталізму без невідповідності між виробництвом та споживанням“ (В. І. Ленін — собр. соч., том 2 - й, стор. 509).

Чи є ще суперечність між окремими висловами В. І.? Ні в якому разі. В. І. лише підкреслював ту чи іншу сторону проблеми, в залежності від того, чи боровся він з доморощеними сісмондистами - народниками, чи апологетами капіталістичного ладу а la Туган - Барановський. Свої погляди на причину криз В. І. досить докладно зформулював словами: „певний стан споживання є один із елементів пропорційности“¹⁾. Ця формула подає загальний вислів всяких (в тому числі і окремих) криз, узагальнює в одно суцільне всі можливості криз і, разом з тим, дає рушійну силу, основну причину періодичних промислових криз. Порушення пропорційности становить основу всякої кризи, в тому числі окремих криз, про які ми вище згадували. Це порушення пропорційности, як результат розвитку суперечности між виробництвом та споживанням, є причиною періодичних промислових криз. Ця формула є, таким чином, хороший приклад загального (криза взагалі), що містить в собі одиничне (періодична промислова криза). Що саме так слід розуміти В. І., говорить сам В. І.: „Марксова теорія показала, як здійснюється та властива капіталізові суперечність, що величезне зростання виробництва зовсім не супроводжується відповідним зростанням народнього споживання. Тому Марксова теорія не тільки не відновлює буржуазно - апологетичної теорії (як це приснилося Струве), а, навпаки, дає сильніше знаряддя проти апологетики. Із цієї теорії виходить, що навіть за ідеально - рівної і пропорційної відпродукції й обігу всього суспільного капіталу неминуча суперечність між зростанням виробництва та обмеженими границями споживання. Насправді ж, крім того (курсів Леніна — Г. Ш.) процес реалізації провадиться не з ідеально - рівною пропорційністю, а тільки з „ускладненнями“, „хитаннями“, „кризами“ тощо²⁾.

(Продовження буде)

1) Ленін, собр. соч., том. II, стор. 484, вид. 1.

2) Ленін, собр. соч., том. II, стор. 502, вид. 1.

Н. КАГАНОВИЧ

Проти „народництва“ в мовознавстві

(Куди йде українська літературна мова)

I

Чимало українських лінгвістів додержує погляду, що його найвиразніше висловив акад. А. Кримський у „Нарисах з історії української мови“ (Київ, 1924).

„Після Шевченка українське письменство з рішучою безповоротністю провело демократичніше правило: отак, як говорить простий нарід на Україні — так треба точка в точку й писати, не поступившись будь-якими особливостями його мови та не приносячи їх у жертву для спільно-слов'янського взаємного зрозуміння. Оцей принцип: нехай письменська мова буде українською цілком геть, і край — і до сьогодні свято визнається в українському письменстві“ (стор. 115).

Ол. Курило, автор „Уваг до сучасної української літературної мови“ пробує підвести під цей погляд певну методологічну базу:

„Усталеної в ширшому розумінні української наукової літературної мови ми ще не маємо — пише вона — і чи та неусталеність не стає їй (мові) десь у пригоді саме там, що дає їй найширші можливості, а передусім можливість мати народню підставу і розвитком своїм іти за розвитком народньої мови. Інакше б сказати: вона ще має в собі можливість стати такою мовою, якою б сам нарід заговорив, дійшовши нормальним шляхом відповідного культурного рівня („Уваги... З вид. 1925, стор. 3).

М. Ф. Сулима („З історії української мови“, Х. 1927) намагається навіть й „ідеологічну“ базу підвести під цей погляд:

„За часів робітничо-селянської епохи українська літературна мова й не може бути іншою, як не масовою, бо монополістом тої літературної мови на всіх ділянках життя (газета, підручник, белетристика, канцелярія, наука тощо) має бути маса, а не хтось інший“ (стор. 20).

Виходячи з таких поглядів, названі лінгвісти розглядають й історію української мови відповідним чином. Коли б ми спробували за акад. Кримським скласти схему розвитку української літературної мови, ми мали б таку картину:

1. XI — XVI в.в. церковно-слов'янська мова, що відбиває сильний вплив елементів народньої мови.

2. XVI — XVIII в.в. — „язичіє“ — мішанина церковно-слов'янських, польських і українських елементів.

3. XIX в. і до наших днів — народня українська мова. Останній період починається від Котляревського. До його часів українська народня мова відбивається в чистому виді лише в піснях, інтерлюдіях тощо.

Окремо розглядає акад. Кримський розвиток української літературної мови Галичини в XIX в. Відзначаючи, що мова ця засмічена польонізмами,

акад. Кримський називає її „малозрозумілим галицьким інтелігентським жаргоном“, і вимагає, щоб галичани цілковито прийняли літературну мову російської України.

Щодо мови української інтелігенції Наддніпрянщини, то акад. Кримський вважає вплив галицької мови на наддніпрянську за негативний і вимагає відкинути його геть.

М. Сулима цілком поділяє погляди акад. Кримського щодо галицької мови, а говорячи про мову української наддніпрянської інтелігенції, пише:

„Коли ми порівнюємо наші сьгоднішні журнали й газети (хай їхня мова й не зовсім ще добра) з газетами й журналами дореволюційними, то мова старої української преси здається нам взагалі дикою й антинародною“ (ор. cit. стор. 20).

І далі:

„В тім трагедія (скоро минеться), що український інтелігент звик думати російською чи польською мовою, а то й просто якимсь покрученим жаргоном“ (там же).

Відкинувши мову передреволюційної української публіцистичної й наукової літератури, як „дику й антинародницьку“, наші лінгвісти звернулися до початкового джерела української мови, до народніх пісень, приказок, дописьменників - народників, що їхні твори писані чистою народною мовою і нарешті до словника Грінченка.

„Уваги...“ Ол. Курилової, що стали за одну з провідних нормативних книжок для наших перекладачів і редакторів мови, базуються майже виключно на фольклорному матеріалі. Інші лінгвісти теж здебільшого користуються фольклорним матеріалом, або матеріалом з художньої літератури, переважно XIX століття. Усі мовні явища, що не зустрічаються в цих матеріалах, визнають за неукраїнські, чужорідні й вбачають в них або польський, або російський вплив.

Чи справді передреволюційна (та й пореволюційна) мова наших газет і журналів, тобто нашої публіцистичної й наукової літератури така вже „дика, антинародницька“? Чи справді так зване „язичіє“, а потім і мова галицької інтелігенції така чужа і засмічена, що вона нічим не може бути поживна для нашої сучасної мови?

І нарешті чи такий він жахливий, отой жупел, польський та російський вплив, як ото малюють наші лінгвісти?

На перший погляд воно здається, що так. Коли ж глибше підійти до цього питання, то виявиться, що згадані лінгвісти припустили низку ґрунтовних методологічних помилок у своєму підході до історії української мови. А ці помилки призвели до низки необґрунтованих висновків.

Передусім, що то за термін „народня“ мова, що його ми скрізь зустрічаємо й у Кримського й у Курилової та в інших.

Народня мова — термін умовний. Справді ж під цим переважно розуміють мову селянську. Цій мові, несталій, діалектично - різноманітній, протиставляють мову літературну, сталу й єдину, що складається з різноманітних елементів, запозичених в різних діалектів народньої мови, насичену численними запозиченнями з чужих мов тощо.

Коли візьмемо, наприклад, літературну російську мову, то і в фонетиці, і в морфології, і в синтаксі її є численні елементи, запозичені з церковно-слов'янської мови (старо-болгарської), з південно-слов'янських мов, з української мови тощо. У лексиці, а подекуди і в синтаксі спостерігаємо запозичення і з тюрських, і з західньо-європейських мов.

На західньо-європейські мови, як відомо, величезний вплив мала латинь. Ми не можемо назвати ні одного народу, мова якого розвивалася б тим шляхом, що так подобається О. Куриловій, тобто так, як — „сам нарід заговорив, дійшовши нормальним шляхом відповідного культурного рівня“.

Вся історія людства зумовлювала найрізноманітніші перехрещення, що охоплювали чисто усі народи. Завжди культурніші народи впливали мовою своєю на мову інших, не таких культурних народів. Бувало й навпаки: культурніші мови запозичали дещо й в менш культурних. Тут могли впливати різноманітні причини. Коли справа стосувалася назов речей, то через те, що менш культурні народи мали у своєму вжитку деякі речі, яких не було в культурніших народів. Коли справа стосується чисто формальних мовних явищ, то й тут слід шукати причини в соціальних взаєминах. Цікава, наприклад, гіпотеза проф. А. В. Миртова про те, що такі російські діалектичні явища, як пом'якшення задньонебінних (Ванькя, чайкю і т. ін.) пояснюється впливом на мову однодворців мови татар, що служили в російському військові („К истории консонантизма донских диалектов“. Ростов/Д 1928).

І селянська мова не вільна від різноманітних впливів; насамперед від впливу літературної мови. Тим більше, це стосується літературної мови, тобто мови культурних шарів кожного народу. Хіба мова російської інтелігенції, що не була в такому стані, як українська, уникла впливу чужоземних мов? Хоча Пушкін і рекомендував вчитися в „московських просвіренях“, він сам хіба писав мовою цих просвіреней? Коли б підійти до мови російських письменників, тим більше, публіцистів так, як це роблять наші лінгвісти, то довелось б майже всю російську літературу визнати за „дику, антинародницьку“.

Візьмімо, наприклад, таке явище, як дієприкметники. Російська селянська мова, так само, як українська, не знає дієприкметників на щий. Сама ознака „щ“ є церковно-слов'янська. У російській мові відповідно маємо „ч“. Та й у літературній російській мові виразно позначився (після утворення дієприслівників) процес переходу дієприкметників на „щий“ „(в)ший“ в прикметники. Затримався цей процес лише через те, що дієприкметники на „щий“ „(в)ший“ набули певної сантаксичної функції¹⁾.

У синтаксі Толстого (особливо в дієприслівникових зворотах) спостерігають вплив французької мови.

Поширені звороти: „Что за глаза“ тощо є переклад з німецького. „Was für ein“... Таких фактів можна навести багато.

Синтаксою й фразеологією російські публіцистичні й наукові твори дуже близькі до відповідних французьких, німецьких тощо.

Те саме можна сказати й про німецьку, і про французьку мову. Швайцарський лінгвіст Ch. Vally у своїй книжці „Traité de stylistique française“, говорячи про європейські мови, пише:

„Ці мови рідні між собою тим, що громади, які розмовляють ними, мають у своєму повсякденному житті, ідеях та почуттях багато спільного. Преса та книжка є найважливіші фактори цієї подібності. Інтелектуальна схожість відбивається в мові та взаєминах між мовою та думкою“ (Traité de stylistique française, seconde édition, 1921, 1 vol. p. 23).

І далі:

„Тому ми можемо сказати, що існує європейська стилістика так само, як існує європейське мислення“ (там же²⁾).

Коли з такого погляду підійти до історії української мови, то ми аж ніяк не зможемо погодитися з акад. Кримським та іншими.

З погляду історично-лінгвістичного (а я додам: і з погляду марксистського) аж ніяк не можна обмежитися словами „дика, антинародницька“ для характеристики мови передреволюційних газет і журналів, або словом „жаргон“ для характеристики галицької мови, або ж словом „язичіє“, для характеристики

¹⁾ Про це див. мою статтю „О временных функциях причастий в русском литературном языке“ (Наукові записки катедри мовознавства ХІНО, в. II).

²⁾ Цілком зрозуміло, що для марксиста слова „європейське мислення“ занадто загальні — це поняття треба ще соціально диференціювати. Та в даному разі важливе загальне методичне твердження. *Н. К.*

мови української літератури XVI—XVIII в.в. Ми поставимо перед собою питання так: Чому саме мова української літератури такої доби являла таку картину?

„Язичіє“ для нас не примха письменників, а зумовлене певними причинами явище. Так само і „дика“ газетна мова тощо.

Коли ми візьмемо стару українську мову, до XVI віку, то говорити в той час про якийсь особистий вплив польської чи російської мови не доводиться. Україна тоді посідала таке саме місце, як і Польща й Москва. Коли ж спостерігається панування церковно-слов'янської мови, то й російська літературна мова тих часів дуже далека від „народньої“. Отже розвиток української літературної мови тих часів слід вважати за цілком нормальний.

Мова XVI—XVIII віків позначається і в Росії надзвичайною несталістю: і російська літературна мова являла тоді мішанину церковно-слов'янських і російських елементів. Коли в українській мові помітні й польські елементи, то це пояснюється відомими історичними й географічними причинами. Знову таки в „язичії“ порівняно, скажімо, з тодішньою російською мовою нічого особливого немає. І цей період слід розглядати, як певний етап розвитку української літературної мови. „Ненормальний“ розвиток української літературної мови настає, як це не здається парадоксальним, саме тоді, коли, за словами акад. Кримського „виріс на Наддніпрянській Україні отой язиково-демократичний літературний рух, що його виразником зробилися Котляревський й інші талани“ (ор. cit. стор. 114). Справа бо в тім, що на XIX століття припадає період найбільшого національного пригнічування України. Українська літературна мова примушена обмежитися майже виключно полем художньої літератури. Самий характер цієї літератури (селянської своєю тематикою) зумовив її мову, що майже нічим не відрізняється від селянської. Крім того, в тих умовах народня (селянська) мова повинна була стати за один з елементів національної боротьби. Оця історично-зумовлена закоханість в народню мову неминуче повинна була призвести до культу цієї мови, до рішучого протидіяння всяким чужорідним впливам, незалежно від того, чи мали вони позитивний, або негативний характер. Коли ж почала відроджуватися українська публіцистична й наукова література, то мимоволі довелось відштовхнутися від трафаретів народньої мови. А шукаючи нових мовних засобів, українські публіцисти часто перегинали палку в інший бік — переносили на український ґрунт цілком невластиві йому мовні елементи. Та як незграбні іноді були ці спроби створити літературно-наукову мову, відкинути їх геть не можна. Саме ці спроби дають нам багато поживного матеріалу для зрозуміння тих шляхів, якими йде і піде українська літературна мова.

О. Курило та інші, не зваживши на ці матеріали, а також на ті загальні історично-лінгвістичні міркування, що я їх навів вище, зробили низку висновків про українську літературну мову, що можуть, коли їх прикласти до практики (а це роблять), лише загальмувати розвиток цієї мови.

II

О. Курило в своїй книзі „Уваги до сучасної української літературної мови“ навела багатий і цікавий матеріал з української народньої (селянської) мови й показала, яка ця мова багата на експресивні засоби. Дякуючи за це, ми аж ніяк не можемо погодитися з О. Куриловою, коли вона в захопленні народньою мовою пропонує властиві їй риси, як нормативні, такі, що обов'язково повинні лягти в основу літературної мови. „Ідучи за російською та польською мовою,— пише О. Курило (стор. 59), де дуже рясні дієслівні речівники на і е українська літературна мова надто часто творить дієслівні іменники на н ня, т т я, там, де з народньої виходячи мови, треба б іншого творення вжити“.

Польський та російський вплив тут зайво притягнуто, бо процес творення дієслівних іменників такого типу є характерний для всіх культурних мов. Сама

О. Курило цитує те місце з „Записок по русской грамматике“ Потебні, де він каже про спорідненість цих іменників з німецькими *das Sprechen, das Springen* тощо. Цей бо процес є мовний вираз абстрагування дії, процес характерний для мовного відбитку складного мислення¹⁾).

Наукові твори усіма європейськими мовами рясніють такими дієслівними іменниками. Без них не обійтися там, де мова мовиться про абстрактні категорії. Можна виступати проти частого їхнього вживання з стилістичних міркувань, але принципово виступати проти них аж ніяк не можна, бо їхнє створення в мові є явище прогресивне.

Не годяться для літературної мови й такі „народні“ синтаксичні конструкції, що їх рекомендує О. Курило (стор. 70):

„Я розказав, що перш держіть прямо, аж поки буде дві дороги, тоді повернете управо...“ і т. д.

Ці конструкції свідчать тільки про синтаксичну незграбність, що взагалі характерна для нижчих ступенів розвитку мови. Вільне вживання таких зворотів тільки порушило б той *usus* синтаксичний, що складається в нашій літературній мові. Так само недоцільні в літературній мові такі сполучення, що їх О. Курило наводить на стор. 118:

„Ой, чия пшениця, що довгії гони?“, „Діждали ми того дня, що бенькет“.

Ці способи сполучення так само відбивають нижчий ступінь мовного розвитку. Потебня в „Записках по русской грамматике“, розглядаючи подібні сполучення, доводить, що вони відбивають такий стан мови, коли ще мало були розвинені синтаксичні зв'язки. Такі сполучення, безумовно, архаїчні й для тих складних понять, що їх тепер закликає відбивати мова, аж ніяк не можуть послужитися.

Наводячи низку прикладів з народньої мови, О. Курило пише:

„Виходячи з указаних паратактичних конструкцій, можна обминути важкий той характер зложених фраз, що надто б'є в очі в сучасній літературній мові“ (стор. 144).

Знову таке твердження, що фактично тягне нашу мову назад. Основна синтаксична відміна літературної розвиненої мови від народньої полягає саме в тому, що першій властиві гіпотактичні (підрядні) конструкції тоді, як другій, менш розвиненій, властиві паратактичні (сурядні) конструкції.

Гіпотактичність мови є ознака її розвиненості. Завдяки гіпотаксису ми маємо змогу створювати такі синтаксичні конструкції, що відбивають складне сучасне мислення.

Щоб ілюструвати свою думку, наведу поруч кілька речень. Одне з тих, що наводить О. Курило, як „зразковий уривок із народніх уст“ (стор. 145):

„Коли прибіга ближче,—аж стоїть хата сама собі в степу, і світло світиться в тій хаті, і нема коло тієї хати ні тиночка кругом двору, ні хлівця, ні кошарочки, ні повіточки,—нічого не було, сама тільки хата.“

Друге речення з „Листів на Наддніпрянську Україну“ М. Драгоманова:

„Ми шукаємо таких провідних і контрольних думок в наукових виводах і інтересах інтернаціональних, вселюдських. Через те, кажучи коротко, ми відкидаємо не національності, а націоналізм, а надто такий, котрий себе сам виразно протиставляє людськості, або космополітизму, ми не признаємо примусових думок і почуттів, котрі видаються за національні, ніяких обов'язкових історично-національних святощів, а надто ненавистів до других національностей (д. Вартовий, між іншим, ганьбить

¹⁾ Про це див. у А. А. Булаховського („Походження та розвиток мови“. Х. 1925), де (стор. 79) цитується відповідні місця з статтів Н. Jacobima O Jesp'ersen'a.

„Коли мова старішає, в ній переважають іменникові вислови, особливо, якщо мова довгий час була знаряддям наукового мислення.“

Тоді здається, що досягається більша точність і докладність у вислові ідей за допомогою імен, ніж за допомогою дієслів“.

українських радикалів, що вони забувають мої власні слова, висказані будь-то „в одному з останніх моїх творів“ і признаємо галицькими радикалами, тобто, що „розвиток (мас народу) можливий тільки на національному ґрунті“. На самім ділі, я виказував подібну думку завжди...“ і т. д. (Лист V).

І третє речення:

„Вона (партія — Н. К.) вимагає від кожного свого члена, від кожного радянського працівника чіткості клясової лінії, ясного розуміння, що всю свою соціалістичну роботу ми можемо вести лише на основі мобілізації мас навколо чергових питань соціалістичного будівництва, рішучого наступу проти клясово-ворожих елементів, нещадного вимітання зі своїх лав усього, що заважає нашому наступові, усього, що хитається, що намагається тягти партію в багно опортунізму“ („Комуніст“ 16. VI. 29. Стаття Ф. Тарана „На передових позиціях соціалістичного будівництва“).

Який поетичний „уривок з народніх уст“, та властиві йому конструкції аж ніяк недостатні для вислову тих понять, про які мова мовиться в статті М. Драгоманова або ж Ф. Тарана.

Між першим й іншими реченнями вікова віддалінь. Коли перше відбиває мислення хуторянина, останні характерні для політичних діячів близької нам і сучасної доби. Втиснути думки Драгоманова, або ж Тарана в формальні рямці першого речення неможливо, або ж означає загубити їхній зміст.

М. Драгоманів сам, як відомо, був не абиякий знавець українського фольклору, та коли йому доводилося писати наукові чи публіцистичні твори, він звертався не до народніх зразків, а до чужих мов, ба навіть до мови галицької інтелігенції, бо вона все ж мала вже ті складні мовні засоби, що їх не мала селянська українська мова.

І коли йшли наддніпрянські публіцисти в галицький мовний „полон“, то не лише через те, що примушені були друкувати свої статті в галицьких газетах та журналах, а ще й тому, що Галичина вже мала (хай погану) літературно-наукову мову, а на Наддніпрянщині її ще слід було створити.

І коли ми тепер пишемо статті в журналах, то для нас куди споживніші „сумнівні“ щодо чистоти мови статті М. Драгоманова, ніж чудові й зразкові збірки Чубинського й Номиса.

Більше того, в цьому розумінні для нас поживні й літературні зразки доби так званого „язичія“, бо тоді існувала українська ділова мова, мова юридична, адміністративна тощо. Для нашої сучасної публіцистичної мови можна значно більше матеріалу знайти в листах і газетних статтях клясиків, ніж в їхніх художніх творах.

Особливо, підкреслюю, це важливо для синтакси, мовної ділянки, що взагалі ще дуже мало й дуже погано розроблена в нашій науковій лінгвістичній літературі.

III

Проф. М. Ф. Сулима в своїй „Українській фразі“ (X, 1928), виходячи є тих самих принципів, що й О. Курило, висовує, як норму, низку тверджень, що аж ніяк не можуть бути визнані за нормативні, коли зважити на дані літературно-наукової й навіть художньої мови. Візьмімо, наприклад, таке здається, вже вирішене питання, як вживання дієприкметників на „чий“, „(в)ший“¹⁾.

Сучасна мова, справді, уникає цих дієприкметників і, може, без них зуміє обійтися. Але вважати так, як Сулима, що „коли об'єктивно порівняти ці сурогати до тих випадків, де їх немає (а могли б при певних умовах бути), то їх слід назвати винятками, непорозумінням, збоченням та й годі“, аж ніяк не можна. Народня мова тут за доказ не може послужити, бо, як я вже за-

¹⁾ Сучасна літературна мова, як відомо, уникає їх. І коли я пишу про дієприкметники, то зовсім не хочу їх „захищати“ та „агітувати“ за те, щоб їх вживали.

значив, і російська народня (селянська) мова не знає цих дієприкметників та російська літературна мова запозичила їх з церковно-слов'янської, бо вони відіграють позитивну синтаксичну роллю. Стара українська літературна мова знала ці форми.

У Ів. Огієнко („Чистота й правильність української мови“, Львів, 1925) читаємо:

„Ці форми на чий давня українська мова, особливо літературна, знала в дуже великому числі“ (стор. 171).

Це стверджується й моїми власними спостереженнями над мовою українських пам'яток. Ось хоча б уривок з грамоти (від 1549 р.) кн. Семена Олельковича:

„Городище из (ле) сам (и) Драгушовскими и зо всею землею над рекою Русавою; по обох сторонах тое реки земля лежачая, как се продкове в широкости и долгости з дубровами, сеножатми и речками малими, в Русаву впадаючими“¹⁾.

Ці форми зустрічаємо (часто) геть в усій українській літературі й на протязі ХІХ століття аж до наших часів. Зовсім не має підстави вбачати тут, як М. Сулима, що „наявність цього намулу в українській інтелігентській й письменницькій мові звичайно пояснюють впливом російської літературної мови. Це — правда.“ Навіщо цей російський жупел, коли це явище характерне для української літературної мови так само, як і для російської. І зовсім не вірно, що ми не зустрічаємо цих дієприкметників в „добрій письменницькій мові“, а тільки в поганій. Коли вживання дієприкметників на „чий“ ми могли б вважати за критерій доброї чи поганої мови, то, мабуть, довелось б визнати за погану мову майже всієї української літератури. Яке поширене вживання цих дієприкметників в творах навіть найуважніших до мови письменників, свідчить власна доповідь М. Ф. Сулими про мову Коцюбинського²⁾. М. Ф. Сулима констатував, що такі дієприкметники зустрічаються в творах Коцюбинського „дуже часто“. Зустрічаються ці дієприкметники і в творах численних інших письменників. Гадати, що винний тут скрізь російський вплив було б наївно й науково — неправильно. Цими дієприкметниками користувалися й користуються письменники, що в інших випадках легко уникали русизмів. Коли б у даному разі ці форми були б противні їхньому мовному почуттю, вони б, мабуть, уникали їх.

Мені здається, що наявність цих форм викликана так само, як і в російській мові, їхньою позитивною синтаксичною роллю, бо вони дозволяють заміняти конструкції з релятивними сполученнями. Надто важко без них обійтися в тих випадках, коли доводиться писати довгими складними реченнями. Ось чому дієприкметники на „чий“ і „(в)ший“ найчастіше вживалися в мові газет та журналів, в публіцистичній й науковій літературі.

Як приклад гіпертрофії зворотів з дієприкметниками наведу витяг з „Офіційного повідомлення штабу головного отамана“, тобто петлюрівського штабу.

„Маючи на увазі, що Українська і Денікінська армії повинні були, як здавалось, переслідувати одну і ту ж військову ціль — боротьбу з большевиками і не рахуючи можливим при склавшихся в Києві обставинах, починати нічний бій з військами Денікіна, керуючий Київською групою Українських Військ генерал Краузе попробував персонально почати переговори з денікінським командуванням. Але надії генерала Краузе не здійснились. Денікінські війська замість мирного розв'язання склавшихся обставин — використовували наступившу ніч й нагло, цілком в ганебний спосіб, напали на наші перетомлені боєм частини та примусили їх залишити Київ“. (Цитовано за газетою „Трудова громада“ № 52 за 1919 р.)

¹⁾ Цитую з хрестоматії, що її додано до „Нарисів...“ Шахматова й Кримського.

²⁾ Читана 3/ХІІ-29 р. на засіданні катедри мовознавства при ХІНО.

Тут не місце говорити взагалі про мову петлюрівських газет, що взагалі „блищить“ подібними „красотами штилю“. Відзначаю лише своєрідне вживання дієприкметників на „(в)ший“. Звичайно, можна спослатися на неписьменність петлюрівських журналістів. Та справа не в тому. В інших випадках ми зустрічаємо в штабних повідомленнях й описові звороти. Тут, мабуть, треба зважити на те, що довелося б редагувати повідомлення приблизно так:

„Денікінські війська замість мирного розв'язання обставин, що склалися—використували ніч, що наступила, і нагло і т. д.“

Звичайно, тепер ми б знайшли інший спосіб викласти таке повідомлення. Наші радянські газети вже створили відповідні трафарети. Петлюрівські газети таких трафаретів ще не мали. Тому ми там завжди зустрічаємо:

„По маючимся відомостям кіннота Буденного змучена“ і т. д. Це звичайний трафарет, характерний для всякого роду інформаційних повідомлень. Тепер наша преса в подібних випадках пише „за одержаними відомостями...“

Петлюрівські журналісти не знали, мабуть, як замінити цей вираз¹⁾. Описова форма „по відомостям²⁾“, що маємо, кіннота Буденного...“ і т. д. тут здавалася, мабуть, не такою „офіційною“ тощо.

Я навмисне так багато зупинявся на питанні про дієприкметники, бо воно в книзі М. Ф. Сулими саме одне з найменш спірних.

Можна було б полемізувати з М. Ф. Сулимою з приводу й інших розділів його „Української фрази“ та це, як взагалі розгляд цієї книжки, не входить в моє завдання. Я взяв книжку Сулими тільки, як зразок, де дана спроба в розріз з усією історією української літературної мови, виставити, як нормативні явища, що характерні тільки для так званої народньої мови.

Мені (і не лише мені) здається, що М. Ф. Сулима вже надто енергійно поспішає „нормувати“ українську літературну мову, не спробувавши обґрунтувати свої твердження науково. Назвати якесь явище „російським: намулом“ замало для того, щоб довести його „незаконність“.

IV

Доводячи, що деякі лінгвісти нас занадто лякають „впливами“ і часто вважають за „вплив“ явища, що могли самостійно зрости на українському ґрунті, я, однак, не відкидаю того, що такі впливи справді були й що часто вони набували негативного характеру. Я тільки не погоджуюсь з думкою, що всякий вплив—чуже, значить погане,—і що порятунок від впливу полягає в народній мові. Я вже наводив ті твердження Ch. Bally, що з ними мусить погодитися кожен лінгвіст. Є впливи й впливи. Одні закономірні, неминучі й виникають у наслідок політичних, економічних та культурних стосунків між різними країнами. Інші—незакономірні—виникають у наслідок рабського запозичення чужих мовних засобів, запозичень, що аж ніяк не можуть органічно злитися з рідною мовою, як абсолютно їй невластиві. Коли певні шари української інтелігенції ламали свою мову на „масковський манер“ лише для

¹⁾ Я навмисне користуюся прикладами з петлюрівських газет, бо для них характерне саме відштовхування від російської мови. Коли ж (а це я доведу в іншому місці) мова петлюрівських газет жахлива щодо насиченості явними русизмами, то вплив тут пояснюється не доброю волею журналістів, а причинами зовсім іншого характеру. Справа бо в тому, що й петлюрівці примушені були шукати мовних засобів для відбиття тих нових понять, що виникли після революції. Українська мова не мала трафаретів для всяких офіційних повідомлень, газетної інформації, дипломатичних нот тощо. Ті українські газети, що видавалися до революції, не могли таких трафаретів створити, бо їм ніколи не доводилося бути урядовими офіціозами.

Ще в більшій мірі ці зауваження стосуються мови наших радянських газет. Для них українська „народня“ мова ще менш поживна, ніж була для петлюрівських газет. Тим, (як ми далі побачимо) й пояснюється така залежність нашої газетної мови від мови газет інших країн (не лише Росії).

²⁾ Залишаю цей зворот, бо петлюрівські газети пишуть „по відомостям“ і т. ін.,

того, щоб говорити не „по-мужицки“, або коли якийсь радянський службовець, що не „доукраїнізувався“ механічно ставить скрізь, де в російській „о“,— „і“ й видає свій новотвір за українське слово, то такий „вплив“, звичайно вітати не можна. Але здебільшого такі механічно запозичені слова та звороти й не втримуються в мові. Вони можуть деякий час триматися на поверхні мови, але зникають, як тільки з'являється інше слово чи зворот, що вже існували в мові, або створилися за властивими їй законами. Такі „тимчасові“ слова й звороти, слова-метеори ми можемо спостерігати в усіх мовах. В українській мові через певні історичні причини ґрунт для утворення таких чужорідних мовних тіл був сприятливий. Вони виникали й виникають на наших очах, але здоровий мовний організм здебільшого їх викидає або асимілює в якійсь іншій ролі.

Як цей процес відбувається, може свідчити хоч би явище, що я дослідив. 1919 року наші радянські українські газети не мали відповідного слова для російського „ячейка“. По газетах писали „комуністична я ч е й к а“. Відчуваючи це слово, як чуже, журналісти з київського „Більшовика“ брали це слово в лапки „ячейка“. Пізніше з'являється спроба замінити це слово українським „гурток“ (комуністичний гурток). Але „гурток“ має в українській мові інше значення (рос. „кружок“). Виходить плутанина. Тоді пристосовують в значенні „ячейка“ українське слово „осередок“. Це слово закріплюється в сполученні „комуністичний осередок“, хоча раніш в українській мові воно мало зовсім інше значення. Так, наприклад, в „Літературно-Науковому Віснику“ т. 45 за січень 1909 року ми читаємо:

„Було б неправдою сказати, що третя Державна Дума так-таки зовсім немає власного голосу і тільки підспівує урядовому камертону. Ні, в деяких випадках минулої сесії за постановами Думи можна було бачити навіть щось подібне до громадського почуття, в яким з опозицією сходився думський осередок, а де коли, то й представники правого кута“ (П. Смуток „З російсько-українського життя“, стор. 206). Тут „осередок“ вживається в тому значенні, що й в словнику Грінченка:

„Осередок, дка м. 1) Центр, средоточие, 2) Сердцевина (дерева, яблока и др.“

Буває часто, що слово, запозичене з чужої мови, асимілюється, майже не міняючи своєї форми; скажім, німецьке „Gründ“ українське „ґрунт“. Надто такі запозичення можливі з близьких слов'янських мов, а особливо з російської, найближчого мовного родича української мови. Виступати проти таких запозичень, коли вони викликані важливими причинами та органічно увіходять в мову, те саме, що боротися з вітряками: річ не корисна й навіть шкідлива.

Подобається чи не подобається проф. А. Селищеву український вплив на сучасну російську мову, а мусить він констатувати, що „черты украинской области отразились в термине селяне, селянство—крестьяне, селянка, селянский“ и т. д. (А. Селищев „Язык революционной эпохи“. М. 1928, стор. 118).

Часто-густо в двох мовах, особливо таких близьких, як українська й російська, в однакових умовах з'являються схожі мовні новотвори. Важко, наприклад, сказати, чи українське слово „висуванець“ є копія російського „выдвиженец“. Швидше обидва слова створилися за однаковим принципом від пня відповідного дієслова.

Говорячи про вплив, треба надзвичайно обережно підходити до таких явищ, що могли створитися в двох мовах паралельно. Гадаю, що дослідження історії української мови розвіє багато легенд про так званий російський чи польський вплив. Отже, коли відкинути незаконні й сумнівні явища, то ми можемо говорити про такі випадки, коли вплив безумовний.

Цей вплив здебільшого вплив культурної мови на менш культурну. Цей вплив є цілком закономірний, він є характерний для всіх мов й заперечувати

проти нього не слід. Це однаково не допоможе, бо мова зламає всі ті штучні загороди, що деякі лінгвісти спробують поставити.

Боротися проти якоїсь запозиченої конструкції, протиставляючи їй відповідну конструкцію з власної народньої мови, звичайно, можна. Та не завжди, не зважаючи на всі старання лінгвістів, конструкція з своєї народньої мови перемагає чужу. Тут відбувається змагання й переможцем вийде той мовний засіб, що краще зможе виконувати свою ролю в даному соціальному оточенні за даної історичної доби. Тут (як і взагалі) мова цілком залежить від причин соціального характеру. Поясню це прикладом. Коли б, скажімо, український фразеологічний зворот „передати куті меду“ не мав би української же паралелі „переборщувати“, а запозичили б російське „пересолили“, то мені здається, що останнє перемогло б. І ось з яких міркувань я виходжу. Фразеологічний зворот „передати куті меду“, що має в своїй основі певний релігійний звичай „варити кутю“, значній частині нашого міського населення вряд чи зрозумілий вже нині, бо багато є тепер таких людей, що не знають що то за „кутя“. Принаймні досліди, що я провадив серед міських школярів, показали, що ніхто цього виразу не розуміє¹⁾.

У мові, надто в царині фразеології, часто буває, що нове покоління, втрапивши зв'язок з тим ґрунтом, на якому виник певний зворот, не розуміє останнього. У таких випадках, безумовно, швидше прищепиться чужий зворот, ближчий до психіки даного покоління, чи вужче — даного соціального прошарку.

Тут висловлю кілька міркувань з приводу поглядів на сучасну газетну мову М. Гладкого. Відзначивши в своїй книжці („Наша газетна мова“. ДВУ 1928) багато слушного про нашу газетну мову, він, однак, так само занадто захоплюється народньою мовою, надаючи в усіх випадках перевагу їй. Це призводить його до прикрих і дуже сумнівних зауважень.

Коли він виступає проти виразу „треба негайно відпустити кредит (пропонуючи „дати набір, чи поборгувати“) й т. ін., то цим самим принижує цінність справді корисних практичних вказівок, що їх багато в книжці. Механічна заміна усіх чисто газетних виразів народніми неможлива й не потрібна. Такі вирази, як „відпустити в кредит“ є інтернаціоналізми, що їх вживають скрізь, коли мова мовиться про певні економічні категорії. У захопленні „онароднюванням“ у нас частенько збиваються на нісенітницю. Про це виразно свідчить кумедна книжечка одного агронома („не - лінгвіста“), що, мабуть, начитавшись „Уваг...“ Курилової, й зрозумівши їх занадто просто, вирішив „демократизувати“ українську наукову (агрономічну мову), послідовно замінивши усі вирази характерні для наукової мови quasi народніми сурогатами. Я не стану критикувати цю книжку. Хто цікавиться, може безпосередньо до неї звернутися²⁾. Це книжка, де на кожному кроці читаєте такі перли: написано: „це залежить від середогосподарських причин“. Треба: „Це діється середогосподарськими причинами“, наочно доводить, як розуміють і запровадять в життя „заповіти“ наших лінгвістів „народників“ деякі не досвідчені перекладачі й так звані „редактори мови“.

V

Отакі погляди, що ґрунтуються на побоюванні перед „впливами“ і на переконанні у високій якості „народньої“ мови призвели до абсолютно необґрунтованого й помилкового твердження про потребу створити якусь особливу масову мову.

¹⁾ На близьку тему був кілька років тому надрукований в „Правді“ фейлетон Сосновського „Шапка Мономаха“. Сосновський наводить там витяги з листів читачів, які скаржаться на те, що не розуміють багато таких зворотів, що читачам передреволюційних газет були зрозумілі.

²⁾ Олександр Синявський „Зразки простого слова“. ДВУ 1929 р.

О. Курило мріє про таку мову, якою б сам „нарід заговорив, дійшовши нормальним шляхом відповідного культурного рівня“.

М. Сулима трощить передреволюційну „літературницьку“ мову:

„Тільки ж не треба не помічати й того, що після Жовтневої революції й утворення УСРР українська газетно-журнальна й інтелігентська мова помітно повертає на той шлях, що він здавна ліг перед українським письменством — цілковите онароднення літературної мови“.

„Отже, відколи Жовтнева революція скинула національний гніт і з більшої частини українського народу, і з українського слова, увесь антинародній і зовсім зайвий намул „літературницький“ швидко гине, поступаючись і знищуючись перед масово-народніми тенденціями. Вони кінець-кінцем розчавлять всі несвідомі й свідомі намагання зробити українську літературну мову здобутком купок інтелігентів, чужою й незрозумілою звичайним широким масам українців“. („З історії української мови“, стор. 19 — 20).

І далі:

„За часів робітничо-селянської епохи українська мова й не може бути іншою, як не масовою, бо монополістом тої літературної мови на всіх ділянках життя (газета, підручник, белетристика, канцелярія, наука тощо) має бути маса, а не хтось інший“ (там же, стор. 20).

Ці твердження на перший погляд дуже революційні. Але тільки на перший погляд. Для марксистів „масова мова“ є дуже невиразний термін. Треба його розшифрувати. Тоді ми побачимо, що „масова мова“ це є та сама „народня мова“, мова по суті українського села. Але цієї мови для робітничо-селянських мас, що хочуть опанувати й опанують усю минулу людську культуру, що будують свою власну, нову культуру, не досить. Ця мова відстала від сучасності, вона не може дати досить засобів, що допомогли б відбити надзвичайно складне мислення людини доби соціалістичного будівництва. М. Гладкий, що сам недалеко відійшов від „народників“, яскраво описує процес творення нових мовних засобів.

„От вам приклади з звичайної праці щоденної газети „Робітниче Життя“: просять сказати, як буде українською мовою „изношенность фабрично-заводского оборудования“ (один з перекладачів дав „зужиткованість фабрично-заводського устаткування“, — добре, чи погано, а пішло) „накатный станок“ (з дописа сірникової фабрики), „пропускная способность завода“ (даємо „пропускна спроможність“, а для залізниці — „перевізна спроможність“) „набойно-бандерольная машина“ (в укрмахортресті на 5-й держфабриці); вивисивши суть справи, перекладаємо „набивна бандерольна машина“. Прибігає робкор і питає для своєї статті: „выходной день“ (вільний день) і „отпускная кампания“ (відпускова кампанія), „пылевывасыватель“ (пилосмок).

Не встигли ще відійти ці товариші, як вбігає репортер і просить для його опису перевиборів на державнім млині дати назви таких робітників за їх спеціальністю: „мукобой“, „вальцевой“, „крупчатник“, „рассевой“, „ссыпщик“ і т. д. („Наша газетна мова“, стор. 9 — 10).

Годі шукати ці слова в етнографічних збірках. Ці слова створюються на наших очах. Коли новотвори відповідають характерові української мови, вони залишаються. Коли ні — замінюються іншими. Це явище помітне не лише в мові міста, а й села. І селу вузько в рямцях тієї мови, що є в його вжитку. Селянська мова останніх років запозичає чимало міських слів, виразів. З міста пішли на село інтернаціоналізми. З міста йдуть на село технічні терміни. Разом з машиною приходить її назва. Мені розповіли надзвичайно цікавий факт. На залізничу станцію прибув з глухого села селянин, що до того поїзда не бачив. Побачивши паротяг, селянин гукнув: „ось який трактор“. А ті селяни, що колись говорили тією чудовою мовою, що її так оспівує О. Курило, побачивши паротяг, мабуть, охристили б його отим анекдотичним словом „чортопхайка“. Називають же

там, де нарід стоїть приблизно на такому культурному рівні, як творці наших приказок, автомобіль — „шайтан-арба“.

Наших часів через ту економічну й технічну революцію, що відбувається на селі, через наближення міста до села, процес, коли можна так сказати, „урбанізація“ селянської мови прискорюється. Гадаю, що колективізація села і зв'язані з нею економічні й соціальні явища створять злім в селянській психіці, що значно відіб'ється й на мові й викличе в ній ґрунтовні зміни.

Важко тепер сказати, в чому конкретно полягатимуть ці зміни. Та у всякому разі ясно, що нова мова являтиме собою дальший розвиток тих основних засобів¹ (гіпотаксис, певна абстрагованість, насиченість інтернаціональною лексикою й фразеологією), що характерні для всіх культурних сучасних мов. Ці бо засоби зв'язані кінець-кінцем з тими складними соціально-економічними взаєминами, що характеризують нашу добу. Звичайно, нова кляса внесе свої корективи у ту мову. Та ці корективи зовсім не полягатимуть в „онароднюванні“, літературної мови, а надто в такому „онароднюванні“, як це гадають акад. Кримський, О. Курило чи М. Ф. Сулима. Проте, які зміни відбуваються в літературній російській мові наших часів багато цікавого матеріялу подав проф. А. Селищев у своїй книжці „Язык революционной эпохи“. Народня (селянська) мова тут вплинула найменше навіть і в лексиці. А про синтаксу годі й говорити.

В галузі мови, як мені здається, помітне те саме явище, що й взагалі з культурною спадщиною від попередніх кляс. Пролетаріят не руйнує й не відкидає цієї спадщини, а тільки відбирає з неї те, що найбільше підходить для його мети. Слово, як і машина, може бути скеровано в інтересах і старої, і нової панівної кляси.

Нова панівна кляса може змінити значення слова, надати йому іншого характеру, відвести для цього нове місце в мові. Відкидаються тільки ті слова (мовні елементи взагалі), що не можуть вже з певних причин послужитися новій клясі. Мабуть цей процес відбудеться в мовній галузі, зв'язаній з релігійним побутом. Безумовно будуть відкинуті специфічні слова й вислови ворожій кляси тощо¹). Цікавий, наприклад, процес, що відбувся за років революції в єврейській мові. Літературна єврейська мова до революції була насичена семітизмами. У мові єврейських буржуазних верств старо-єврейська мова відогравала ту саму ролю, що латинь в середньовічній Європі, або французька мова свого часу в мові російського дворянства. Трудящі шари єврейства теж мали в своєму вжитку залишки старо-єврейської мови, але вже цілком їдишизовані (євреїзовані).

За часів революції з літературної мови витіснено чимало семітизмів. Але єврейська мова зовсім не „онароднюється“, а набуває так само, як і українська, з чужоземних мов, або самоутворює на зразок інших мов ті нові засоби, що їх вимагають нові обставини.

Отже, можна напевно сказати, що процес розвитку всіх мов національностей, що їх Жовтнева революція закликала до самостійного політичного й культурного життя, іде одним шляхом.

Ці мови швидко надолужують ті засоби, що не мали їх раніше. Тут найлегший шлях — брати приклад з інших мов, що вже ці засоби мають. Звичайно дуже погано, коли ці вислови тощо переносяться механічно. Але, як я вже зазначив, здоровий організм мови викидає невдалі новотвори й зберігає тільки ті, що могли увійти у систему цієї мови.

Багато нових мовних засобів створюється цілком самостійними, характерними для даної мови способами словотвору.

¹) Про те, які зміни відбулися за часів французької революції, цікавий матеріял подають Р. О. Шор „Язык и общество“, А. Селищев „Язык революционной эпохи“ та ін. (Бібліографію див. в статті М. Н. Петерсона „Язык как социальное явление“ „Ученые Записки Р а н и о н“ № 1 1927 р.).

От, наприклад, в українській мові змагаються (і досі змагаються) три синоніми на одне слово: аероплян, самоліт і літак. Друге, безперечно, не прищепилося, хоч зустрічаємо це слово в газетній інформації. Перше вживається в специфічній технічній функції. Третє твердо закріпилося. Це не тому, що воно „народніше“. Багато інших чужоземних слів увійшло в мову. А закріпилося воно тому, що стало до системи: літати — літун — літ. Не вдаючися в глибші міркування з приводу деталей створення нових мовних елементів, я поділюся з читачами наслідками однієї своєї спроби. Я взяв на вибір номер „Червоного Шляху“, відкрив його й виписав першу ліпшу фразу. Ось вона.

„Основний мотив прагматизму це зростання в філософській думці сучасної буржуазної тенденції до антиінтелектуалізму, намагання приборкати гординю розуму, зняти вінок з ідеї об'єктивної наукової істини та теоретичної цінності наукового пізнання. („Червоний Шлях“, 9—10 за 1927 рік, стаття Н. Білярчика „Філософія прагматизму“, стор. 118).

Я перевірів лексичний склад цієї фрази за словником Грінченка. Виявляється, що там ми зустрічаємо тільки підкреслені слова. А в словнику Грінченка, як відомо, є багато слів таких, що їх у „народній“ мові нема („ідея“, наприклад). Який же матеріал може дати хоча б тільки лексично українська селянська мова авторові, що хоче писати про „Філософію прагматизму“. Не кажу вже про своєрідний характер самого сполучення слів у наведеній фразі. Ясно, що ні в одній казці ми вислову, що був би подібний до „зростання в філософській думці сучасної буржуазії тенденцій“ і т. ін. не зустрінемо.

Будова фрази не українська, не російська, а інтернаціональна, характерна для всіх наукових статей подібного типу.

Може той уривочок, що я цитував на початку статті з книжки О. Курилової й дуже „поетичний“, „милословний“ тощо, та він аж ніяк не міг стати в пригоді Ів. Лакізі, що в своїй статті „політика партії в справі української художньої літератури“ („Червоний Шлях“ № 9—10 за 1927 р.) пише:

„Резолюція закликає терпляче ставитися до проміжшаркових ідеологічних форм, терпляче допомагати виживати цю неминучу кількість форм в процесі все тіснішого товариського співробітництва з культурними силами комунізму“ (ст. 152).

VI

Розмір журнальної статті не дозволяє висвітлити всі ті питання, що можуть виникнути, коли задумуєшся над тим, куди йде українська літературна мова.

Одне ясно: підходити до цього питання так, як це спробували зробити акад. Кримський, О. Курило та інші, аж ніяк не можна. Вони, а особливо, М. Ф. Сулима взяли на себе надзвичайну відповідальність, виставивши вимогу: „назад до народньої (читай: селянської) мови“. Питання зовсім не таке просте. Для лінгвіста, а надто соціолога, марксиста, очевидно, що такий шлях не можливий. Гасло „назад, до народньої мови“ по суті консервативне й шкідливе. Захоплення цим гаслом призводить до одчайдушного пуризму, до шишковщини найгіршого гатунку. І коли нормативність є корисна річ, то тільки тоді, коли вона виходить з потреб життя та зважає на факти, і, передусім, на закони мови.

Я гадаю, що ми вже вступили в такий період розвитку української культури, коли час поставити питання про мову не з погляду шкільної граматики, або українізатора з державних курсів, а серйозно, справді науково.

Кінчаючи свою статтю, не можу собі відмовити в бажанні процитувати кілька слів з лекції Б. Ткаченка („Загальний курс української мови. Лексика й фразеологія“, видання заочного ІНО).

„Теперішній стан літературної мови, як вона живе в цілому народі, оцінюється часом дуже песимістично: раз-у-раз доводиться чути, що нашого інтелігента одсилають учитися української мови до „клясиків“. Ця порада, зокрема щодо лексики, не зовсім слухна: до клясиків, як говорилося вище, звертатись треба, але не для того, щоб будувати на них свою лексику, а щоб збагачувати її, доповнювати. Мало того, що в них раз-у-раз немає доконечно потрібного лексичного матеріалу,— під цим поглядом очевидно, що недобра мова наших часописів буває тепер нам поживніша за прекрасну мову М. Вовчка. Але й в тому матеріалі, що властивий однаково і нашій, і їхній лексиці, остаточне слово належить звичайно сучасності. Не може мертве повелівати живим“ (стор. 35).

Ці зауваження стосуються, можу сміливо сказати, не лише лексики, а й літературної нашої мови взагалі. „Мертве не може повелівати живим“. Селянська (та ще й стара) українська мова не може нам дати тих засобів, що їх вимагає сучасність.

Нам потрібна мова до статей про п'ятирічний плян, про діалектичний матеріалізм. Нам потрібна мова, що нею міг би користуватися український інженер, економіст, політичний діяч.

Ця мова буде створена, звичайно, на ґрунті так званої „народньої“ мови, та остання правитиме тільки за ґрунт, та ні в якому разі за всю будівлю.

Ця будівля, ця справжня літературна мова являтиме синтез різноманітних елементів.

Для цієї мови поживні й народні елементи, і „язичіє“, і газетна журнальна мова тощо.

Такий є шлях усіх мов.

Отаким є шлях і української літературної мови.

Проф. Я. ПОЛФЬОРОВ

Підсумки мистецтвознавства на Україні¹⁾

(Закінчення)

ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ МИСТЕЦТВА

З багатьох причин, на Україні, зокрема за цих 12 років, найменше припадає матеріалу на висвітлення питань саме з теорії мистецтва, так у цілому, як і в окремих частинах мистецтвознавства. Як вже згадано, діють тут багато причин. Звичайно найголівніша серед них полягає в тім, що мистецтво є найвіддаленіша надбудова над суспільно-економічною базою, а тому й питання тої надбудови ще не посідали, до цього часу такого найважливішого й актуального місця, як питання іншого порядку, або, скажемо, як посідають мистецькі питання зараз. За другу причину, що безпосередньо з першої виникає, треба визнати брак належно розвиненого марксистського мистецтвознавства, повну неупорядкованість, повну несистематизованість, та, навіть, просто незібраність усіх джерел марксистського обґрунтування мистецьких явищ, творчості мистецької тощо. За третю, нарешті, причину треба вважати — загальну визнаність, та поширеність старих ідеалістичних відламів мистецтвознавства й теорії мистецтва. І це цілком зрозуміло — „пустоти“ бо немає, а тому „хтось“ мусів посісти певне місце у цій „простороні“. У той час, коли ми тільки збираємо елементи марксистського мистецтвознавства, елементи мистецтвознавства ворожого вже не тільки зібрано до купи, але й пущено до життя, де вони й панують, ще й на сьогоднішній день. За минулі 12 років ми і в цій галузі — в галузі теорії мистецтва можемо вже констатувати певну диференціацію на певні два табори.

Проте, раніш ніж перейти до найцентральноїших явищ у кожному з двох ідеологічних таборів, обчислимо, бодай побіжно, те мистецтвознавче оточення, що його має Україна, з одного боку — з РСФРР, а з другого боку — із Заходу. Останні бо роки викликали багато нового у цій галузі не тільки в межах Радянського Союзу, але й поза його кордонами, при чім можна впевнено стверджувати, що сучасне західне мистецтвознавство є певна реакція на наші молоді перші кроки на шляху прагнення матеріялістичного мистецтвознавства.

Справді бо, оглядаючи сучасний стан мистецтвознавства у буржуазних капіталістичних країнах, ми бачимо чудовий яскравий відбиток, на цій ділянці психоідеології, тла загальної суспільно-економічної бази. Можливо, що ще ніколи той відбиток не був такий яскравий, такий одверто-безпосередній, аніж саме тепер. Наступ пролетаріату, загрозлива небезпека „червоного кольору“, „комінтерну“ тощо, цілком вірно, слушно та правдиво вбачається й у розвиткові матеріялістичного монізму, в розвиткові історичного діалектизму,

¹⁾ Див. „Прапор Марксизму“ № 6 за 1929 р.

як вияв філософії тієї войовничої класи. Тут мимохіть виникає цікава аналогія: за дуже „модне гасло“ наприкінці минулого сторіччя була „жовта небезпека“, що переховувала за собою імперіялістично-колоніальні агресії. Це спричинилося до всезагальної мобілізації усіх класових сил, на послугу тої агресії. Зараз, за наших часів, висунуто інше гасло — „червона небезпека“, „матеріялістична небезпека“, й це гасло вже, не приховуючи, одверто виявляє свою суцільну, суто класову агресію, знов змобілізувавши на захист капіталістичних класових фортець усі рішуче класові сили, усі класові фактори. Як відомо, „червона небезпека“, безжалісний матеріалізм“, „нищить“, „руйнує“ рішуче всі „надбаня культури“; культура та, на думку ідеологів капіталізму, „одуховлена“ саме тими „ідеалістичними ідеалами“, що й становлять її „зміст“, її „привабливість“, що й виконують велику роль — „стримуючого чинника“ для маси, що повсякчасно може „розперезатись“, загрожуючи „стихійною руйнацією вселюдської культури“. Й тому саме на боротьбу з тією „небезпекою“ матеріалізму, філософії пролетаріату, й мобілізовано рішуче всі відлами психоідеологічної надбудови.

Залишки старого аристократичного - февдального, світу, що на сьогодні переживають стан пасеїстичного споглядально-мрійного містицизму, екстатично релігійного індиферентизму, остаточно розчарувавшись у можливості повернення усієї ходи історичних подій на користь своєї класи. Ті залишки старого світу мають свою власну мистецтвознавчу установку — повне ігнорування діалектики; суцільно-ідеалістична естетика, схоластичні міркування про абсолютну суцільну незалежність художньої форми, великий присмак містицизму й упризначення. Такий Бенедето кроче („Nuovi saggi di estetica“. Bari, 1920), з його теорією „естетики тривалої форми“, з його твердженням, що у формі існує тільки одна інтуїція. Такі новітні французькі та німецькі бергсоніанці, що у численній кількості з'явилися за останніх часів.

Залишки старого аристократичного - февдального світу, що почувають в собі бажання й сили активно сперечатися із новим — їхній мистецтвознавчий рупор виявлений у своєрідному діалектичному ідеалізмі, що надзвичайно посилюється саме за останні 10—12 років. Тут висунуто гасло — „назад до Гегеля“. Такий приміром, Вальтер Фрост у Німеччині (Walter Frost, Hegels Aesthetik, München, Reinhard, 1928) і багато інших.

Залишки буржуазного суспільства звичайно значно сильніші у західному мистецтвознавстві. Тут, як і завше, перед веде Франція, міцно обстоюючи й продовжуючи тенівські традиції. Цей мистецтвознавчий напрям не тільки не уникає оснівних гріхів буржуазно-соціологічної тенівської школи — елементів яскравого ідеалізму й одверто виявленого наукового еkleктицизму, але ще й поглиблює ці огріхи, що цілком природно у період розкладу буржуазно-капіталістичної системи.

Ці залишки старих огріхів відбиваються й на паростках марксистського мистецтвознавства, що вже яскраво помітні й на Заході (за це мова трохи далі), й на „переходових“ течіях, так би мовити — „угодівських“. В більшості західних соціологів їхня соціологія позбавлена серйозної ґрунтовної аналізи відповідних художніх, мистецьких взаємин. Все ще панує і в них суто-суб'єктивна інтуїція, так в „аналізі“ явищ, як і у викладі; все ще панує там яскраво помітний половинчатий індивідуалізм. Проте, соціологи зростають і посідають все міцніше місце. Цей процес у мистецтвознавстві є очевидний відбиток тої ролі, яку за останніх часів набули по всіх країнах заходу соціал-угодівці. Цікаво, що навіть самі назви цих творів вже говорять про те значення, яке почалося у капіталістичному суспільстві в самого початку ХХ сторіччя. Так Десоар ще в 1906 р. називає свою працю — „Естетика й основи загального мистецтвознавства“ (Dessoir, Aesthetik und Allgemeine Kunstwissenschaft, Stuttgart, 1906), а другий автор, що зараз набуває найбільшої впливовості у буржуазних колах німецького мистецтвознавства, Утіц надає своїй праці

вже підкресленої назви — „Основи загального мистецтвознавства“ (Utitz, Grundlegung der allgemeinen Kunstwissenschaft, Stuttgart, I — 1914, та II — 1920). Проте, ті ж риси наукового еkleктизму й ідеалістичного дуалізму тяжіють і над цими працями, хоч які б соціологічні не були задуми її авторів та їх назви. Дальший зріст соціологічної методи й очевидно наближення її до справжнього соціологізму — неминучі... Як яскравий приклад цього, згадаємо твір Л. Шюкінга, що зветься „Соціологія літературного смаку“. Це вже крок вперед. Не менш яскраво відбився й розклад дрібнобуржуазної інтелігенції, що остаточно губиться у тому скаженому вирі клясової боротьби, почувачи саме тепер, у тій боротьбі, як ніколи, свою суть поміжклясового прошарування. Це виявляється у трьох течіях, що яскраво викривають перед нами останню стадію буржуазно-інтелігентського індивідуалізму, — течія анархо-етична, містично-естетична й захоплення фрейдизмом, перебільшуючи цей останній і доводячи його знання й можливості в естетиці аж до гіперболічних форм. Щоб закінчити з цими виявами старого світогляду в мистецтвознавстві, скажемо ще коротко, що всі ті вияви, незалежно від їхньої категорії, мають у своєму оформленні (а це очевидно базується й на певних підвалинах змісту) дещо спільне: 1) фетишизм термінів, такий звичайний для гуманістичної буржуазії, тут іноді доведений до абсурду; 2) ігнорування діалектики; 3) суб'єктивна інтуїція у викладі; 4) брак серйозної соціологічної аналізи; 5) наївний волонтаризм психології; 6) науковий еkleктизм; 7) половинчатий (та й суцільний) індивідуалізм; 8) яскраві елементи дуалізму; 9) панування формалістичної іманентности.

Недивно тому, що до самого останнього часу панував у думках мистецтвознавців Майер Грефе, що не чужий багатьом з них ще й сьогодні, так само як ще й на сьогодні залишилися великі пережитки навіть і „гільдебрандовщини“.

Проте, перші паростки діалектичного матеріалізму вже зростають і в західньому мистецтвознавстві.

І все ж таки треба зазначити на Заході певне зрушення в бік справжнього матеріалістичного мистецтвознавства, можна вже говорити за певні окремі вклади у це мистецтвознавство, хоч ці мистецтвознавці й не завше послідовно витримані у методах марксистської аналізи. За таких мистецтвознавців ми вважаємо, поперше, В. Гавзенштайна, Е. Касієра, Г. Зегера, Лю-Мертена, (напр., Lu Maerten, Wesen und Veränderung der Formen-Künste), М. Іцковича (напр., Marek Ickowicz, La littérature a la lumière du matérialisme historique, Paris, 1929) далі музиколога К. Штумпфа, а також почасти відомого економіста К. Бюхера.

Дехто з них, як, приміром, Гавзенштейн стає вже впливовою одиницею. Проте, й Гавзенштейн має ще великі огріхи старого світогляду, що їх і зазначає Луначарський. Значно витриманіший з усіх є без сумніву Лю-Мертен, що вже нищить кайдани еkleктичного соціологізму й впевнено прямує до справжнього діалектичного матеріалізму.

Цікаво згадати, що навіть музикологи зробили значний крок на шляху матеріалістичного обґрунтування „найнематеріальнішого“ (як багатьо гадають ще й досі) мистецтва. Не можна не відзначити виключно цікаву роботу відомого німецького вченого К. Штумпфа „Походження музики“ що в ній подає К. Штумпф матеріалістичне обґрунтування „найтаємнішої“ й „загадкової“ частини музики т. зв. „мелодії“. Автор базує свої висновки на даних матеріалістичної психофізіології вкупі з аналізою певних виробничих процесів.

Робота К. Бюхера набула вже всесвітньої слави й стала за основу багатьох дослідів.

Цікаво нагадати, що останні 1 — 2 роки йде великий наступ на Бюхера з боку буржуазних вчених, що весь час оголошують „наукові поразки“

Бюхера. І не менш цікаво, що про це деякі „радянські“ органи сповіщають не без задоволення.

Така у загальних рисах картина сучасного стану західного мистецтва. Як побачимо нижче, це не пройшло без впливу й на наш стан.

Проте, значно більше впливає на нас, а головне, цікавить нас і в нашій безпосередній роботі, стан мистецтвознавства в РСФРР.

Вище, говорячи за марксистську спадщину в галузі естетики, ми почасти вже говорили про передумови до розвою тієї спадщини і в РСФРР. Підсумовуючи надбання російського марксистського мистецтвознавства, ми можемо зазначити — 1) загальні положення щодо марксистської методи аналізу мистецьких явищ — Г. Плеханов, А. Луначарський, Н. Бухарін, В. Фріче, П. Коган, І. Йофе, В. Переверзев; 2) марксистські методи аналізу літератури та театру — ті самі особи, а також Пельше, Керженцев, Львов-Рогачевський; 3) марксистська аналіза у галузі образотворчих мистецтв — В. Фріче, А. Луначарський, І. Йофе.

Отже, як бачимо, — не дуже багато й не дуже гаразд: музики нема зовсім (я не можу вважати за варту уваги збірку А. Луначарського — „Питання соціології музики“, бо це є збірка випадкових статей ad hoc, напіврецензійного характеру, з цілою низкою спірних тверджень), з тих праць багато чого доводиться сприймати з великими запереченнями (це зокрема стосується праці І. Йофе, що викликали жорстоку критику і в Росії, й у нас); а дещо доводиться сприймати з певними застереженнями (це стосується праць Пельше, Львова-Рогачевського, почасти Луначарського, Фріче).

Проте, розгляд наслідків марксистського мистецтвознавства в РСФРР ми подамо трохи нижче, бо вони будуть зрозуміліші саме пізніше. Зараз же мусимо згадати за виключну міць і тривалість старого ідеалістичного мистецтвознавства, що й на півночі Радянського Союзу стає за опір матеріалізму, набуваючи чим далі, все міцніше, значення фортець, що за їхніми мурами йде величезна консолідація ворожих пролетарській науці (а в тому числі й — естетиці) сил. Як це не дивно, проте доводиться констатувати безсумнівний факт наявності в РСФРР певних і досить міцних організацій та установ, а також і преси, й видавництва, що перебувають у руках та для послуг ворожих матеріалістичній науці, а іноді й просто реакційних сил. Ми маємо на увазі Ленінградський „Інститут Історії Мистецтв“, деякі окремі частини ДАХН'у (Державної Академії Художніх Наук), деякі частини роботи ДІМН'у (Державний Інститут Музичної Науки), Асоціацію Сучасної Музики, працю північних художніх ВИШ'ів, зокрема ж музичних, та такі органи, як „Современная музыка“ „De Musica“, „Музыказнание“, видання видавництва „Academia“ періодичні й неперіодичні роботи й видання згаданого Ленінградського Інституту, роботи Ігоря Глебова, Шміта та інших. Хоч як не різноманітні там у ідеалістичному таборі смаки, течії, напрями, установки тощо, проте дещо їх об'єднує — запекла ворожнеча до матеріалізму; переконання у неможливості застосування матеріалістичної методи до „мистецтвознавчих категорій“; одвертий наступ на „профанацію“ чистої естетики, найопукліша, найяскравіша формалістична іманентність, що її доведено до одвертого абсурду, що не може бути ясний самим авторам поважних великих праць; нарешті, — аристократична біогенетика, що панує в усіх їхніх ідеологічних твердженнях, а через те й — якась містична неминучість, якесть фаталістичне упризначення, що виглядає з переважної більшості цих праць.

Найхарактерніше є те, що Ленінградський Інститут Іст. Мист. вивчення соціології мистецтв відокремив у спеціальний відділ, де змішані усі галузі

мистецтва, у той же час, залишивши низку відділів по окремих галузях мистецтва. Отже, мовляв, рівнобіжно можуть існувати формалістичне й ідеалістичне вивчення мистецтва, й поруч з ним, соціологічне — хай змагаються!.. Й на практиці воно так і є, при чому усі моменти всіляких сприянь саме на боці тих формалістичних розділів. Це вже само по собі надзвичайно показово. Проте, далі.

У збірці під назвою: „Российский Институт Истории Искусств — Задачи и методы изучения искусств.— Статьи Б. Л. Богаевского, Игоря Глебова, А. А. Гвоздева и В. М. Жирмунского, Петербург, 1924“ маємо з самого початку: „Настояща книга является идейным обоснованием работы Российского Института Истории Искусств...“ (згад. збірка, стор. 5). Яке ж це ідейне обґрунтування? Там саме маємо — „... Институт неизменно сохранял свой основной характер живого центра изучения истории искусств. Именно истории искусств, не археологии, не истории материальной культуры (Sic! — дякуємо, за це відмежування „именно истории искусств“ від „истории материальной культуры“ — Я. П.), не истории драматической литературы, не филологии. Все четыре разряда („відділи“) об'єднані этой общностью подхода к явлениям искусства в истории (?!?), все вышеназванные науки для нас вспомогательные (навіть „матеріальна культура“, навіть „драматична література“?!? Sic?! — Я. П.). Для выявления хода эволюции художественных форм“ (там само, стор. 5 — 6, підкреслення моє — Я. П.). Отже, якась іманентна „еволюція художньої форми“, що її, ту еволюцію, лише допомагають виявити. Проте, автор (до речі — комуніст) не обмежується цими зауваженнями, він хоче показати й нагадати, що поруч (так само поруч, одночасно, рівнобіжно і в найкращому випадкові рівноцінно) формалістичного вивчення можливе й припустиме, й навіть „необхідне“ ще й інше вивчення (нічого не зробиш — поступка часові, доводиться одягатися у захисний легальний колір). Отже, — „Это не единственный подход к искусству; последнее тесно связано со средой, из которой оно выросло, с классом, его создавшим. Оно — одна из надстроек, определяемых, как и все остальные, экономической структурой общества. Историю искусства можно и должно изучать также (Sic! чудове, „также“, отже бачите, — так же! — Я. П.) и в этом и понятно, что учреждение, являющееся центром ее (т. т. „історії мистецтва“) изучения в СССР, обязано уделить много труда созданию И (Sic! — „і“) научному обоснованию подобного подхода. Если до сих пор в этом направлении сделано недостаточно, то этому причиной — безлюдье: марксистов, специалистов по истории искусств почти нет. Вопрос же этот (який же саме „этот“? Історії? — Я. П.) первоочередного значения...“ (там само, стор. 6). У цій гучній цитаті все так яскраво, що вона не потребує жодного коментаря. Проте, автор не хоче, щоб його й насправді підозрювали у „стовідсотковому марксизмові“ й тому відразу ж додає: „Но после того, как со всех точек зрения исследованы причинные связи в создании тех или иных художественных форм, как чистый субстрат научной работы, должна остаться кривая исторической эволюции формы, потому что в искусстве нет ничего вне формы, и все неформальное, что в него вкладывается, проходит через форму, в нее претворяется...“ (там само, стор. 6, підкр. моє — Я. П.).

Отже, — марксистська „клясова“ аналіза є лише одна з оцих „всех точек зрения“, що за ними досліджені причинові зв'язки; отже, — форма, після цього, залишається як „чистий субстрат наукової роботи“; отже, правий В. Зубов, кажучи далі — „как носитель этого метода (т. т. „чистого субстрату справжньої наукової роботи“) Институт имеет свое определенное и единственно ему принадлежащее место“ (там само, стор. 6, підкр. моє — Я. П.).

Після цього можна й не аналізувати окремих статей згаданої збірки, бо обличчя її (як зазначено у передмові) подано на початку: досить таки

яскраво й тому нас не дивують вже такі явища, як безустановочна, „аполітично-описова“ стаття В. Богаєвського, що для неї автор узяв, як „обрамление“ хінську дрібничку“ Бодлера (Sic!), подає таку кінцівку — „каждый, кто чувствует, что без искусства нет жизни, и кто, приближаясь к произведению искусства, испытывает глубокое волнение, научится понимать этот прекрасный язык и сумеет истолковывать памятник становясь искусствоведом (Sic!) и „знатоком“ искусства одновременно“ (там само),— оце теж одна з усіх тих, „точек зрення“... Не дивує нас і чергова метафізика Ігоря Глебова, що не торкнувся питань соціологічного еквіваленту музичних творів, кажучи за такий предмет, як „Теория музыкально-исторического процесса, как основа музыкально-исторического знания“ буцім то у теорії музично-історичного процесу не знайшлося місця для такої от дрібнички... Не дивує нас і А. А. Гвоздьов, з його викладом різноманітних наукових теорій і надзвичайно „соціологічними“ висновками, на взірць — „Работая над разрешением основной задачи методической истории театра, наука выдвинула задачу реконструкции (підкр. автора) старинных спектаклей в целостном их облике, приводимой с сознательным устремлением к их максимальной наглядности и жизненности...“ (там же, стор. 120). Нарешті не дивуватиме нас досить вже відомий В. Жирмунський, з його „задачами поэтики“, в яких автор до кінця одверто викриває й спростовує справжню суть того, „определенного места“, що його посів славетний Ленінградський Інститут: „Не еволюция философского мировоззрения или „чувства жизни“ по памятникам литературы, не историческое развитие и изменение общественной психологии в ее взаимодействии с индивидуальной психологией поэта-творца составляют в настоящее время предмет наиболее оживленного научного интереса, а изучение поэтического искусства, поэтика историческая и теоретическая“... (там само, стор. 125); отже годі вже говорити за всі ці „еволюції“, це „в настоящее время“ (р. 1924) не цікаво, бо „предмет оживленного й т. ін.“ полягає у вивченню поза „миросозерцаннями“, „психологиями“ та „еволюціями“, і проф. В. Жирмунський, „нічто же сумняшеся“, видає з головою ідеалістичну суть такого напрямку — „Тем самым история поэзии становится в один ряд с другими науками об искусстве, совпадая с ними в своем методе и отличаясь лишь особыми свойствами подлежащего ее ведению материала. Рядом с историей изобретательных искусств, историей музыки и театра она занимает место, как наука о поэтическом искусстве...“ (там само, стор. 125). От і маємо — у той час, як ми радіємо з тих успіхів, що їх зробило матеріялістичне літературознавство й з великою радістю констатуємо (за це далі) вплив його на мистецтвознавство взагалі; вважаючи це за виключно позитивний фактор, у цей самий мент поезика, навіть історична, відходить на позиції тих „історій“, що наскрізь ідеалістичні, метафізичні, пропонуючи формалістичну іманентність. Гадаємо, що обличчя цієї мистецтвознавчої фортеці виявили ми досить яскраво, й нам залишилося тільки додати, що щиросердий Жирмунський вирішив за конче потрібне зробити ще й такий додаток: „Стаття“ „Задача поэтики“, напечатаная в 1921 г. в журнале „Начала“ № 1, в настоящем виде переработана и значительно дополнена, в соответствии с общими задачами сборника“ (там само, стор. 125). Отже, тепер вже усім ясні оті „загальні завдання“ цієї міцної фортеці мистецтвознавчої реакції. Проте, життя йде вперед, і висуває свої вимоги. Отже, навіть і реакціонери з Ленінградського Інституту мусіли перефарбуватися в певний захисний колір. І року 1926 маємо — „Гос. Ин-т Ист. Искусств.— Проблемы социологии искусства — Сборн. Комитета Социол. Искусств. I — Academia — „Ленинград, 1926“. У „передмові“ до цього нового збірника спростовується „Передмова“ попереднього ось у такий оригінальний спосіб: „... (попередній) сборник, конечно (Sic!), имел лишь дискуссионный характер и никоим образом не мог претендовать на значение

идеологического манифеста Института в целом. При нынешнем положении искусствovedческой науки иначе, конечно, не могло и быть: мы еще только вырабатываем методологию, которая и соответствовала бы нашим новым послереволюционным потребностям, мы еще только строим такую теорию искусства, которая была бы на уровне новой науки. Прошло полтора года. За это время Институт напряженно работал, систематически пересматривал свою идеологию, перестраивал даже свою организацию. Еще в конце 1924 г. „при Институте“ возник особый социологический комитет под председательством д. члена проф. А. А. Гвоздева. Уже одно это показало, что Институт как то стихийно меняется он ведь был незыблемой и неприступной твердыней чистого формализма. Его проблемой была „кривая исторической эволюции формы, потому, что в искусстве нет ничего вне формы, и все неформальное что в него вкладывается, проходит через формы, в нее претворяется!“. Для него не существовало и вопроса о том, почему эволюционирует форма, почему она эволюционирует именно в таком направлении, именно в таком темпе, именно с такими уклонениями, разветвлениями, под'емами и упадками и т. д. Нарождение социологического комитета, оказывается, что у работников Института не только появилась потребность в объяснении исторического, столь всесторонне изучаемого четырех отделах (тогда „разрядах“) процесса, но наметилось даже и существо самого объяснения: искусство было признано функцией общественности, „кривая исторической эволюции форм“ перестала быть самодовлеющей, форма из надзвездного мира абсолютных идей была низведена на землю и, нисколько, конечно, не утратив своего научного значения, была поставлена в тесную связь с прочими проявлениями человеческого творчества (згадана збірка, стор. 5). Отже,— „как то стихийно меняется“! „форма, не утратив своего научного значения и т. д.“. Проте далі Інститут заспокоює „песимістів зліва, що Соц. Ком - т не є тільки „Красная вывеска“, а також і „песимістів“ з права, що — „при наличии Комитета Отделы могут, с пользою для науки (якої саме?), даже продолжать работать чисто формальным методом, значения которого ведь ни один серьезный искусствoved отрицать не станет“ (там само, стор. 6 у всіх виписках підкр. мої—Я. П.). Отже, значення „чисто формальної методи“ заперечувати ніхто не сміє..! Тоді все ясно чому соціологічний комітет існує поруч“, „рівнобіжно“, ясна й його роля, ясна й його доля. І справді, за всі 4—5 років він так-таки нічогосінько й не дав для справді соціологічного вивчення мистецтва. Та це було ясно вже й з першої його збірки (1926 р.), де маємо хоч би й такі твердження Ф. Шміта, що він починає збірку установочною статтею—„Проблемы методологии искусствovedения“,— „... человеческая экономика, с ее орудиями производства и классовыми отношениями, есть лишь частный случай неизмеримо более общего закона борьбы за существование, которая, само собою разумеется, в специфических человеческих условиях принимает иные формы, чем в условиях зоологических, диктует искусству иное содержание, чем какое оно может иметь у животных, делает его идеологию, о которой естественно смешно было бы говорить, у животных. Но как общественность—старше человечества, так и искусство, как организующая общественная сила, старше человеческой идеологии...“ (цит. зб., стор. 24—25). Отже, социолог Шміт тлумачить Плеханова (не більш, не менш:—„Плеханов совершенно прав. Но не правы те его последователи й т. ін., стор. 24) у такий спосіб, що суспільність старіша за людину (Sic!), що мистецтво старіше за ідеологію (?!) й т. ін. (підкреслення мої—Я. П.).

Так само й далі: „Мне все время приходится, так сказать, полемизировать с Плехановым. На самом деле, я только договариваю то, что Плеханов, займись он вплотную вопросами искусства, должен был сказать сам, и что непосредственно вытекает из именно им, Плехановым, точно

сформированных и примененных к исследованию искусства принципов. Мои поправки имеют целью не опровергнуть (Sic! дякуємо й за це!) Плехановскую теорию искусства, а сделать ее пригодной для объяснения всех фактов, изучаемых научным искусствоведением..." (там само, ст. 50, підкр. моє—Я. П.). Неймовірно, але факт: Шміт, той самий Шміт, що за його мова буде ще далі докладніше, той самий Шміт, що його розтрощив В. М. Фріче (і як бачимо на стор. 40, Шміт вперто стоїть на своїх відомих арифметичних позиціях і не згоджується з критикою Фріче, вважаючи її за „издевательство“!!!), цей самий Шміт, „доповнює“ Плеханова, „договорює“ за Плеханова, „виправляє“ Плеханова, робить Плеханова „придатнішим“ для науки мистецтвознавства... Далі йти нікуди. Треба лише ще дивуватися Наркомові Освіти РСФРР, що не спромігся протягом 3 років спрстувати такий виступ..! За браком місця ми не будемо зупинятися на всіх деталях діяльності й обличчя Інституту. Згадаємо лише, що його збірки „De Musica“, що тепер перетворилися на збірки „Музыказнание“, переховують цілу низку суто реакційних формалістичних небезпек. Проте, це не завадило А. В. Луначарському у збірці його „Питання соціології музики“ кваліфікувати ці збірки, як „один из здвигов в искусствоведении“ хоч шановний автор і надає у цій статті безліч різних застережень, і весь час примушує читача вагатися поміж визначенням збірок Інституту або за реакційні, або за матеріялістичні. Не зупинятимусь я на діяльності ДАХН, оскільки щойно та діяльність була висвітлена у партійній пресі, що констатувала цілком виразні ідеологічні збочення й небезпеки в роботі ДАХН.

Я мусів торкнутися всіх цих обставин виключно для того, щоб наочно довести надзвичайно важливе положення: ті організації РСФРР, де сконденсовано найавторитетніші кваліфікованіші мистецтвознавчі сили, хоріють ще й на сьогодні пошесними ідеалістичними хоробами, без сумніву маючи змогу розповсюджувати й поширювати ту пошесть.

Це треба нам мати на увазі, щоб краще усвідомити ті труднощі, що вони є такі неминучі у сучасних умовах народження й розвитку матеріялістичного мистецтвознавства в РСФРР.

Отже, наколи згадати, що ми вище констатували брак певних точних пророблених засад марксіського мистецтвознавства; наколи згадати, що те мистецтвознавство мусить розвиватися за виключно складних умов нашого складного оточення сучасної переходової доби; наколи, нарешті, згадати ще й за ті ускладнення у спеціальному мистецькому середовищу, що їх ми визначали допіру тут,—ми зможемо усвідомити собі, зможемо збагнути надзвичайно складний стан матеріялістичного мистецтвознавства, що зараз уявляє собою в РСФРР виключно складну картину. Складність оточення може бути прослідкована на славетній і знаменитій історії -„еволюції“ відомого А. К. Воронського, що від марксизму докотився до ідеалізму. Сучасний стан марксистського мистецтвознавства в РСФРР в наших контурних можливостях, доводиться схематично змалювати у такий спосіб: а) течія, що на її чолі стоїть відома Л. Аксельрод-Ортодокс, що весь час тягне, „вправо“, обстрілюючи й критикуючи сучасні позиції діалектичного матеріялізму; б) течія „формально-соціологічна“, що на її чолі стоїть Арватов—заперечуючи „іманентну“ точку зору „чистих формалістів“, однаково, як і лінію марксизму, щодо клясової психоідеології, як субстрат змісту творів; ця лінія висуває на перший плян вивчення механізму твору, як механізм „соціяльний й професійний, детермінований загальними законами історичного розвитку“, проте з виключною перевагою саме професійного моменту, бо вихідні пункти формально-соціологічної методи полягають у „типах співробітництва й засвоєння, у техніці обробки матеріялу, у роботі на споживача за його замовленням“ і т. ін.; в) лінія вульгаризаторська, що виводить мистецьку

психоідеологію безпосередньо „перпендикуляром“ з економіки — найбільш різке виявилася вона в музикознавстві (роботи Сабанєєва, Чемоданова, Грубера й ін.); г) лінія непевних повсякчасних хитань — репрезентована вона переважно представниками буржуазної соціології, типу Е. Браудо, того ж таки Грубера, робітників згаданого Інст. Істор. Мист. в його останній формації, проте живиться вона переважно з непевної позиції Луначарського, як к. керівника НКО й деяких його суто еkleктичних виступів; д) лінія ревізіонізму, що її найяскравішим виразником є лєнінградський вчений І. Йофе, дуже яскраво зформулювавши свої погляди у відомій своїй книзі „Культура й стиль“, що й знайшла собі певну оцінку в марксистських колах (у нас на Україні в рецензії С. Федчишина — див. „Критика“ р. 1928); до деякої міри не чужий ревізіонізму й А. Луначарський.

Таким чином, ми мусимо констатувати виключну складність сучасного стану марксистського мистецтвознавства, що, звичайно, значно утруднює лінію діалектичного марксистського мистецтвознавства в РСФРР. Проте, лінія ця має цілком виразні риси й може бути констатована досить опукло. За представників цієї лінії ми вважаємо В. Фріче, П. Когана, Я. Секерську, Р. Пельше, А. Луначарського (за винятками, що їх зазначено раніше і що, не знищуючи багатьох цінних, корисних і правдивих тверджень Луначарського, констатують лише ті викрутаси його думки й наукового шляху, які завше були властиві йому й які рецидивують ще й досі, завдяки надзвичайній суто імпресіоністичній вражливості цієї виключно обдарованої людини), М. Бухаріна, В. Переверзева й ін. Загальна позиція представників діалектичного матеріалізму — боротьба на два фронти: боротьба із своєрідною „компихою“ на мистецтвознавчому фронті (славетні „напостовці“) й боротьба з небезпекою здачі матеріалістичних позицій.

Голівні пункти, що стають за стрижень діалектичної методи мистецтвознавства на сьогодні, можна характеризувати, як постановку й посилене розв'язання проблем — 1) соціологічного еквіваленту мистецького твору, 2) соціальної функції мистецького твору, 3) взаємовідносини цих постійної (соц. екв.) і змінної (соц. функц.) величин у сучасному суспільстві, так буржуазному, як зокрема й особливо пролетарському, за наших переходових часів. Щоб подати найповнішу картину того мистецтвознавчого оточення, в якому доводиться зростати сучасному українському мистецтвознавству, мусимо ще більше побіжно згадати за мистецтвознавство Західньої України.

Мистецтвознавство Західньої України сьогодні є не менш яскравий відбиток суспільного життя, як це ми спостерегли для цілої Європи. Воно так само яскраво відбиває усі характерні ритми суспільних настроїв сьогочасного західньо-українського суспільства. Те суспільство перебуває зараз у стані цілковитого суспільно-етичного розкладу, що до нього логічно призвела уся хода подій останніх років. Після еміграції, примушеного (бо без ґрунту) мовчання, після строкатих політичних вагань, повної ідеологічної дезорганізації, безпринципового еkleктизму, що багатьох призвів до відвертого переходу до ворожонаціонального табору, а декого й до лабетів клерикального католицизму й зоологічного націонал-шовінізму, — після усього цього західньо-українське суспільство, стабілізувалося на такій диференціації громадських прошарувань і угруповань: войовничий фашизм, індиферентний, напівмістичний ідеалізм, і революційно-пролетарський активізм. Проте, й серед цих угруповань блукають і деякі поміжгрупові „прогресивно-регресивні“, що вже відійшли від індиферентизму, проте не наблизилися й до активізму на тому або іншому боці (блискучий приклад — М. Яцків). Отже бачимо, що західньо-українське суспільство досить чітко диференційовано ідеологічно, що, за наших часів, цілком зрозуміло, беручи на увагу сучасну суспільну обстанову, що в ній же суспільство перебуває. Всі ці обставини мало сприяли й сприяють ще на сьогодні можливостям мистецтвознавства й справді — воно

живиться переважно із старих традицій; наколи ж і є дещо нове, воно виникає не в революційному таборі — він бо зараз надто зайнятий більш першорядними й важливими проблемами. Осередок цього революційного активізму скупчений навколо двох літературно мистецьких органів — „Вікна“ й „Нові шляхи“. „Подаючи вдалі зразки художньої творчості, революційні активісти, проте, ще не дійшли належних обріїв мистецтвознавчих за це свідчать такі „позаклясові“ праці, як „Лірика останнього десятиліття“ Ігоря Коломійцева („Нові шляхи“ р. 1929), „Сучасна німецька література“, вільний переклад у скороченні д-ра Вол. Безушка (там саме), „Василій Крижанівський“ (там саме) та ін. Значно виразніше формулює свої думки мистецтвознавство войовничого фашизму. За джерело їхньої мистецької психології стає конгломерат з войовничого націоналізму, офарбленого у католицькій ідеалізм, та монархічних гетьманських традицій, офарблених у націоналістично-містичну символіку... „Фашизм устами його українських ідеологів ліквідує драгоманівські традиції. Українська інтелігенція підводить фугаси під своє власне добро, нищить свої найкращі традиції. Це дійсно криза... тепер маємо фронтальний наступ фашизму на українську літературу... Донцов єдиний що не тупцюється на місці, а йде вперед, і ось — наслідки. Істинно — конання“, писав Коряк, ще року 1923 (див. „Черв. шл.“ р. 1923, ч. 8, стор. 192, 193, 194).

Виступи Донцова у „Л. Н. В.“ за ці шість років, що пройшли після статті В. Коряка, ствердили цілковиту правдивість його аналізу — оскаженілі виступи добродіїв з „Л. Н. В.“ та їхня аналіза сучасних мистецьких явищ у цілому, зокрема явищ українського мистецтва, й особливо — на терені радянської України найкращий тому доказ. Ледве чи треба згадувати, що „наукова“ плятформа тих аналітичних оцінок у галузі і мистецтвознавства не варта нашої уваги. Поміж цима фронтами є певні мистецтвознавчі плятформи, що найхарактерніші саме своєю еkleктичною безвиразністю, іманентною формалістичністю й суто ідеалістичною установкою в аналізі мистецьких явищ. Тут варто згадати з організацій: Наукове товариство імени Шевченка у Львові, Музично-Педагогічний Інститут у Празі; а з окремих мистецтвознавців — Дмитра Антоновича. Треба згадати їх вже хоч би й тому, що саме праці й працівники наукового товариства та праці Антоновича мають певний вплив і на формування наших сьогочасних радянських дослідників з мистецтвознавства. Вплив цей позначається, з боку Наукового Товариства, у розумінні ідеалістичного народництва, що його не позбулись праці М. Грінченка, Д. Ревуцького, К. Квітки, Я. Юрмаса, Ю. Михайлова й багато ін. Щождо праці Антоновича, їхня привабливість для реакційних прошарувань нашого радянського оточення полягає в цілковитому ігноруванні суспільно-економічної бази, у суто ідеалістичній методі побудування аналізу мистецьких еволюцій — вони, за Д. Антоновичем, перебувають у причиновій залежності від державних відношень країни.

Отже, сучасне суто буржуазне мистецтвознавство Західньої України не може й не зможе ще довгий час стати за позитивний чинник у сучасному матеріалістичному мистецтвознавстві, що його, з такими великими труднощами, намагається будувати українська радянська думка. Проте, за певний чинник, західньо-українське мистецтвознавство мусіло стати й для нас. Наше чергове завдання — сприйняти його у діалектиці, позитивно-перетворюючи його для себе.

Отже, тепер згадаємо за найцентральніші явища в галузі теорії мистецтва на Радянській Україні в обох таборах: ідеалістичному й матеріалістичному. У першому, за ці 12 років, маємо визначну працю, що, сказати б, підсумовує весь минулий ідеалістичний світогляд, тут, у цій праці, зібраний у „міцний“ кулак, що мусить не тільки переможно — руйнуюче вдаряти, але й виглядати імпозантно — загрозливо, навіть, і у „покійному“ своєму стані.

Я маю на увазі відому працю відомого Ф. Шміта — „Искусство. Его психология, его стилистика, его эволюция“¹⁸), що по суті є переробка, як і зазначає сам автор, попередньої його праці „Законы истории“¹⁹). Цю роботу Ф. Шміта й треба вважати за стрижень ідеалістичної теорії мистецтва.

Основне питання теорії мистецтва — „що таке мистецтво“. Цього питання :

„Что такое искусство, говорил он (Прахов — Я. П.), нам могут объяснить только те, кто его создает, — художники, а не книжники, историки и философы... Не кабинетные буквоеды, а художники творцы — великие учителя и благодетели человечества“...²⁰). І як і кожен ідеаліст, Ф. Шміт неминуче мусів остаточно заплутатися, що ми й спостерігаємо на сусідніх сторінках тієї ж таки передмови. Так, кажучи за Л. Толстого й відому його роботу „Что такое искусство“, Ф. Шміт вимагає вже протилежного — „книжництва“ й „буквоїдства“... Толстой, как практик, не смог теоретически объяснить самый механизм художественного творчества...“²¹). Отже, виходить, що для викриття „механізму“ потрібний уже „книжник-историк та й — „філософ“. Це з окремою силою виступає далі, коли Ф. Шміт починає спиратися аж на Дарвіна, й обстоювати свій „науковий позитивізм“, мовляв — „Наука собирает позитивные знания, факты, чтобы на них установить миропонимание“ і тут саме зазначає що — „для меня искусство есть предмет научного изучения“²²). Отже, знов вже не „художник“ стає за „благодійника людства“, а все той же „науковий книжник“. А втім, і цієї позиції Ф. Шміт не витримує ще один раз, і саме знов тоді, коли він оцінює погляди Л. Толстого. Розпочавши свою „Теорию искусства“ розділом „Суб'єкт й об'єкт, Ф. Шміт і в цьому розділі виявляє своє ідеалістичне обличчя: 1) розподіляючи сприймання на різні категорії, автор не тільки не зазначає, але, навіть, і не згадує за соціальної чинники, що обумовлюють той розподіл²³); 2) це спричиняється до повного відокремлення людської істоти від оточення, що найяскравіше виявлено в кваліфікації „нашего представления о внешнем окружающем нас мире“, кваліфікації гостро антисоціальної²⁴); 3) у свою чергу, це тягне за собою побудову формули про „воображение“, що є — „полный и безконтрольный хозяин того познавательного материала, который ему доставляется памятью“, й работает (воображение) по разному в зависимости от душевного состояния субъекта“²⁵), при чому цей „душевний стан“, знову таки аніж не обумовлюється оточенням, соціально ніяк не формується.

Цілком зрозуміло, що у Ф. Шміта панує суцільна ідеалістика — він не подає нам аналізи технології, він не викриває матеріальної її бази. Тут „душа“ панує над усім, і панує найодвертіше. Особливості технології пояснюються саме через властивості ось тієї „души“: „...Иррациональная, порывистая, фантастическая душа живет в русском народе. Народ — мечтатель. Эта характеристика приложима к нему с того самого момента, с которого славяне появляются на исторической арене...“²⁶). Через такі „душевні якості“ й переломлює питання технології Ф. Шміт. Дуже характерно, що там, де вже ніяк не можна було оминати матеріальної бази мистецької технології, саме у розділі „зодчество“ Ф. Шміт відразу ж „компенсує“ цілком вірні матеріальні передумови ухилами у бік ідеалістичний — все це бо, мовляв, не пояснює нам мистецької творчості, й знову починається плутанина, безнадійна й ідеалістична. У цьому відношенні надзвичайно характерний також епізод з „двохголовим орлом“ — „Объясняют, что двухглавость орла обозначает преэманентность Царьград — Москва или еще что-нибудь, можно потом, но это уже есть символическое истолкование чисто-ритмического построения...“²⁷). Все виключно характерно у цій тезі: й це ласкаве „или еще что-нибудь“ (мовляв, все одне, вигадуй, що ба жаєш);

й це твердження, що це є „символическое истолкование“; й, зрештою, що завше наперед буває чисто-мистецьке, суто формальне завдання, яке потім, хто бажає й як бажає, наповнює якимсь змістом. Тому, технологічна, тобто соціально-матеріальна обумовленість мистецької культури, за тих або інших часів, і не могла знайти собі місця у загальній концепції Шмітової „теорії“. Дуже цікаві приклади подибуємо ми в іншій праці того ж таки автора: Ф. Шміт „Искусство Древней Руси - Украины“. Не маємо змоги докладно її тут аналізувати²⁸), а тому обмежимося найяскравішим.

Проф. Шміт гадає, що — „... Скульптура, т. е. искусство делать статуи, никогда не процветало ни у одного славянского племени. Славяне имели великих людей на всех поприщах человеческого творчества, только не в скульптуре...“²⁹), бо, мовляв, — „скульптура слишком матеріальна и своєю логичністю слишком связывает причудливую и своенравную славянскую мечту — скучно всегда возиться с определением центра тяжести, да с расчетом веса и прочности материала“...³⁰). Таким чином, до цього часу ми й у цій галузі маємо (й до того ж досить поширені й популярні³¹) твердження старої ідеалістики, що за всяку ціну хоче довести що саме „дух“ визначає матерію, що саме „слов'янська душа“³²), як очевидно, якась незалежна від матеріальної бази субстанція, відкидає різьбярство, що й тут саме ось ці суто ідеологічні чинники — „носії душі, носії певної ідеї“ — діють більш ніж матеріальні й голівне — технологічні підстави³³). Проте самі представники тієї ж старої ідеалістики; на тих же самих сторінках дають матеріал цілком протилежного змісту, що він ґрунтовно перекидає всі їхні твердження³⁴). Адже, — це є квінт-есенція ідеалістичної „теорії“ мистецтва. В працях Ф. Шміта та „теорія“ виявлена найсконденсованіше і найпослідовніше. По суті ж, фактично, та сама суцільна ідеалістика панує в більшості теоретичних праць, в більшості „установок“ — наших мистецтвознавців. Ми не маємо змоги докладніше на них зупинитись. Проте, деякі окремі моменти дуже цікаві й показові саме у тому відношенні — оскільки глибокі коріння старої ідеалістики. Так, наприклад, у розвідці Гр. Майфета „Творчість Ю. С. Михайлова“³⁵) маємо таке застереження: „... Звичайно, цьому нарисові ні в яким разі не можна надавати значення будь-якої повноти. І автор прохав би пам'ятати тільки відому цитату з Вайлда: „Всяке мистецтво є одночасно і поверхня і символ. Але той, хто йде далі поверхні, хто читає символ, робить це за свою відповідальність“. Перша фраза цієї цитати загалом характеризує названу творчість, що в більшості своїх тенденцій символістична. Друга фраза показує, що надавати даному тлумаченню картин значення чогось об'єктивного не можна; бо, як відомо, всяка символістична конструкція, чи то поезії, чи якоїсь іншої форми мистецтва припускає різні суб'єктивні інтерпретації...“³⁶). Або ж критичний етюд С. Марголіна — „Анатоль Петрицький“³⁷), де не знаходимо жодної спроби хочаб натякнути на соціологічний еквівалент творчості Петрицького, не зважаючи на те, що безліч спокус для цього подає й сам С. Марголін, і не кажучи вже за те, що саме творчість Петрицького є надзвичайно вдячний для цього матеріал. Наші приклади можна було б продовжувати без кінця — майже всі характеристики і, т. зв., критичні портрети митців, майже все етюди, огляди тощо, де авторам неминуче доводиться стикатися з основними проблемами мистецтвознавства — переважа більшість таких праць свідчать за один з двох засобів: 1) або автори тих праць обстоюють ідеалістичну установку (як, напр., Г. Майфет у згад. нарисі про Ю. Михайлова), 2) або автори тих праць зовсім, начеб то, не торкаються тих теоретичних проблем, проте — вся концепція думки й нарису свідчить за ту ж самісіньку установку.

За таких умов стає за конче потрібне народження нових, вже сучасних нам, діалектично матеріалістичних обґрунтувань теоретичних проблем у мистецтві й мистецтвознавстві. І цілком відповідно із загальною ходою нашою

сучасної ідеологічної боротьби, за останніх часів, ми спостерігаємо появу таких праць.

Аналізуючи джерела марксистського мистецтвознавства саме на Україні, ми мусимо, серед різноманітних впливів на нашу молоду науку, зазначити окремо помітні впливи саме Франца Мерінга, цілком природно Плеханова (вся мистецька дискусія, всі побудови наших критичних оглядів збудовано на цьому) і значний вплив В. М. Фріче. Згадувані вище праці мистецтвознавців марксистського типу можна класифікувати таким чином: 1) основні принципи студії; 2) студії з окремих питань і 3) студії, сказати б пропагаторського типу, серед яких є й „популяризаторські“. У цілому таких праць все ще дуже не багато, й тому ми, зупиняючись на центральних, у той же час вичерпуємо майже все, що подала нам критична марксистська думка за післяжовтневий час. До студії першої категорії ми залічуємо такі праці з теорії мистецтва: 1) Володимир Юринець — „Естетика Канта в марксистському освітленні“³⁸); 2) Володимир Юринець — Г. Е. Лесінг³⁹), (беручи з неї принципові моменти матеріялістичної естетики, оскільки літературні питання стоять поза межами нашого завдання у цій роботі); 3) В. Бойко — „Методологія мистецтвознавства у Плеханова“⁴⁰); 4) В. Бойко — „Фріче, як соціолог Мистецтва“⁴¹); 5) С. Федчишин — „Плеханов, як основоположник марксистської естетики“⁴²); 6) С. Федчишин — „Естетика Гегеля“⁴³).

У цих працях ставляться проблеми теорії мистецтва й мистецтвознавства, подається низка провідних тез, що набувають актуального значення у нашій сучасній науково-теоретичній роботі з галузі мистецтвознавства.

До студій другої категорії треба віднести такі праці як П. Горбенко — „Сучасні проблеми образотворчого мистецтва“⁴⁴), Б. Манжос — „Марксизм і музика“⁴⁵), Г. Коган „Марксизм і мистецтвознавство“⁴⁶), Б. Найман — „Перші підсумки марксистського вивчення музики“⁴⁷), К. Сліпка-Москальців, низку праць Я. Полфьорова⁴⁸), праці Й. Шевченка в галузі питань театральних тощо. Ці студії другої категорії є певні складові чинники майбутньої марксистської теорії мистецтва, оскільки у цих студіях робиться спробу загострювати зброю діялектичної критики, робиться спробу діялектично висвітлювати й матеріялістично обґрунтовувати окремі питання мистецької теорії. До студій третьої категорії треба віднести такі праці, як низку пропагаторських етюдів, що мають допомогти усвідомити тези марксистського мистецтва серед широкого загалу. Такі, наприклад, пропагаторські етюди М. Кручиніна⁴⁹), хоч вони й викликають іноді деякі заперечення, з боку дотриманості саме діялектичної установки, викладаючи іноді досить певні спокуси обвинувачувати автора тих етюдів у деяких ухилах від правдивої марксистської лінії. До пропагаторських студій треба віднести й низку праць К. Сліпка-Москальцова, Є. Холостенка, Я. Полфьорова, Й. Шевченка, П. Горбенка, В. Костенка та ін. Ці пропагаторські студії відіграють певну організаційно ролю в напрямі найбільшого виховання матеріялістичної думки в масі. Ми не згадуємо тут нічого за дуже великий розділ студій з мистецької галузі — за розділ педагогічний. Нагадуємо, що в нашій біжучій аналізі ми зупинимось, лише на студіях загального типу, тобто тут аналізуватимемо лише згадувані праці В. Юринця, В. Бойка й С. Федчишина.

Надзвичайно цінне, й саме наукове-цінне, є те, що ці поодинокі праці, що їх ми покищо маємо, присвячено аналізі самого тла мистецтва, розгляду естетичних систем у найвидатніших авторів, переважно минулого, так ідеалістичного типу (Кант, Гегель), як і матеріялістичного (Плеханов, Фріче). Установку й значення саме такого типу праць для нас блискуче формулює В. Юринець, кажучи — „Марксистське освітлення естетичних поглядів класиків філософії має величезне значення завдяки двом причинам: воно висвітлює нам деякі суто філософські проблеми, їхню соціально-

життєву суть, яка в естетичних міркуваннях звичайно виступає яскравіш, без абстрактних маскувань і переодягнень, з другого ж боку, воно дозволяє нам вивчати зміни естетичних поглядів залежно від глибоких суспільних перешарувань, всі їхні відтінки й переливання, в яких відображається пересунення історичного впливу й значення від однієї групи якоїсь класи до другої. Таким чином, така аналіза не тільки кидає нове світло на проблеми історії естетики, а являється великою підмогою для в'яснення питань історії ідеологій й ідеології взагалі.

Але ж таке історичне дослідження має ще друге значення: воно допомагає нам розплутати клубок багатьох спірних питань, зв'язаних з марксистською естетикою, і, вивчаючи всі нюанси виникання естетичних поглядів клас, що дійшли до влади, полегшує нам розв'язати не одну проблему пролетарської літератури й мистецтва, даючи нам багатий матеріал аналогій, як кістяк для наших міркувань⁵⁰). „Актуальність такої установки стверджує й В. Бойко, кажучи, що — „питання марксистської методології в галузі мистецтвознавства мають у нас нині актуальний інтерес і першорядне значення. Сучасна марксистська й не-марксистська література в цих питаннях повна завзятої полеміки, що свідчить так за великий інтерес до методологічних проблем мистецтвознавства, як і за нез'ясованість поглядів навіть в частині основних питань, не кажучи вже за деталі...“⁵¹). Таким чином; ясно, що згадані марксистичні автори студій пішли певними шляхами наукового вивчення діалектичної методи в мистецтві. Згадані автори не беруть на себе розв'язання усіх, або ж бодай частини, проблем марксистської естетики — вони прокладають лише ті шляхи, що, по них ідучи, марксист прийде до постановки й розв'язання цих проблем. Тут ми подибуємо найкращий доказ нашого твердження щодо неподібності форми й змісту — вже сама побудова згадуваних студій дає нам великий матеріал для усвідомлення ґрунтовних засад марксистської методології мистецтва. У цьому відношенні схему В. Юринця в студії „Естетика Канта“, так само як С. Федчишина „Естетика Гегеля“, можна вважати за характерну. В. Юринець подає таку схему: а) наведена вже установка історичного дослідження й марксистського освітлення естетичних поглядів класиків філософії, б) аналіза соціальних процесів Пруссії 18 сторіччя; в) аналіза спеціального за тих часів соціального чинника саме в галузі естетики і літератури; г) аналіза інтелектуальних процесів в тодішній естетиці; д) аналіза естетичних теорій того часу й їхній соціологічний еквівалент; е) аналіза естетичної Кантової системи, у щільній ув'язці із загальним та спеціальним середовищем, а разом з тим — і з усією Кантівською філософською системою; є) марксистська оцінка естетичних поглядів Канта; ж) висновки для марксистського мистецтвознавства.

Так само, не менш цікаву схему подає С. Федчишин у своїй праці „Естетика Гегеля“: а) Гегель і його доба; б) місце естетики в системі Гегеля; в) Стан естетики в часи Гегеля в Німеччині; г) Естетика Шеллінга; г) порівняльна аналіза філософських систем Шеллінга й Гегеля; д) аналіза естетики Гегеля; е) Підсумки — марксистська оцінка естетики Гегеля и висновки для марксистського мистецтвознавства.

Я не випадково так детально зупинився на цих схемах. Питання самого шляху дослідження, питання методології дослідження для марксиста є питання найкардинальніше, це є питання, що не тільки безпосередньо зв'язане з теорією мистецтва, але й питання, що просто таки ту теорію обумовлює й формує. Отже, ми, розглядаючи питання теорії мистецтва й мистецтвознавства на Україні за 12 років, мусимо констатувати наше перше й надзвичайно важливе досягнення у цій галузі — проблему схеми дослідження, як певне методологічне надбання.

Цілком природно, що цим наші надбання не обмежуються, й наші автори подали вже цілу низку висновків, що їх можна вважати за провідні

у молодому марксистському мистецтвознавстві. Проаналізуємо ці висновки трохи докладніше саме у тій їхній частині, що її можна узагальнити й покласти, як певний ґрунт теорії мистецтва: — „першою основною хибною естетики Канта є те, що Кант у своїх міркуваннях придержується абстрактних, метафізичних схем, строго відділяючи й відрізняючи явища, які можуть бути відділені в теорії, але в дійсності творять один неперервний ланцюг. Так, наприклад, ми не можемо прийняти різниці між приємним і прекрасним. По Канту приємне не культивує людину. Це неправильно. В цьому твердженні є якась погорда до матеріальної культури, яка була, є й буде основою духовної.

Марксистська естетика мусить рішуче пірвати з ідеєю абсолютної незаінтересованості й холодної об'єктивності, яку повинен викликати естетичний об'єкт. Відкидаючи гасло грубої, схематичної тенденційності, вона з другого боку не повинна нехтувати активними, діяльними потенціями, що пливуть з твору мистецтва, й ці потенції культивувати.

У вченні Канта про прекрасне ми подибуємо ще одне дуже важливе протиріччя, яке є наслідком загального його еkleктизму. З одного боку, він твердить, що мистецтво можливе тільки в суспільстві, з другого боку, він додає, що наші судження смаку мають апріорний, неісторичний характер, вони дані нам разом з нашою природою. Деякі марксистські дослідники в справах естетики, наприклад, Луначарський повторюють, правда, в зміненій формі цей основний гріх Канта. Вони покликаються на те, що всякі прикраси в організмів є могутнім фактором в їхній половій боротьбі, це первісне естетичне почуття, що служило цілям полового підбору, буцім то передалося людині, як первісний задаток, що відтак розвивався далі в перипетіях історії. Таким чином біологічна аргументація немов би підтверджує апріоризм Канта, подібно тому Спенсер намагався даними біології підперти Кантіянську систему. Але ж треба зазначити, що тут криється непорозуміння, яке виникає з неправильної, емпіріокритичної філософської позиції Луначарського. Прикраси і т. д. мали чисто полове значення, й питання, власне, й полягає в тому, щоби в'яснити, яким чином, завдяки суспільству, ці полові моменти перейшли в естетичні. Тут не може йти питання про чисту спадковість, а про зміну функцій завдяки суспільству.

Кант відкидає естетику, як науку, тому, що вона не має діла з поняттями й визнає право існування тільки за естетичною критикою. Деякі з марксистів, наприклад, Мерінг, не визнають також естетики, як науки, й ототожнюють її з історією мистецтва, виходячи з засади, що вічних і незмінних естетичних критеріїв немає. Одначе, мені видається правильнішою протилежна думка Плеханова, що естетика, як наука, можлива. Можлива й тому, що поняття, як ми вже бачили, не можна виключати із естетичної оцінки й естетичного сприймання, й тому, що хоча надісторичних критеріїв немає, все ж таки ми можемо, аналізуючи продукційні відношення й зв'язані з ними ідеології даної суспільної формації або якогось її відрізка, в'яснити, чому в даний час дані судження смаку являлись обов'язковими й претендували на загальнозначність. А це й є марксистська естетика із своїм окремим об'єктом досліду, різним від історії мистецтва..“⁵²). Таким чином, аналізуючи Кантіянську естетику, ми здобули й певні установочні моменти з теорії мистецтва й для сучасного мистецтвознавства. Ми легко можемо з тієї аналізи пересвідчитися, що „кантіянство“ має міцні коріння ще й в сучасності, як це можна було бачити з наших попередніх аналіз. З тим більшою увагою знайомимося ми з естетикою Гегеля. Ми бо не забуваємо, що один із найважливіших наукових заповітів Леніна — вивчати Гегеля, вивчати його діалектично, матеріалістично вибираючи з-під його „ідеалістичного одягу матеріалістичний

панцер“⁵³). З цього боку й цікава праця С. Федчишина — „Естетика Гегеля“. У цій студії ми подибуємо виразну аналізу ідеалістичних та матеріалістичних обґрунтовань теорії мистецтва: „Філософія Гегеля є найвищим щаблем розвитку й завершенням німецького класичного ідеалізму. В ній Гегель подав увесь світ природи, історії і духовного життя, як вічний процес виникання, розвою та зникання речей, понять та ідей“.

Гегель був універсальним розумом свого часу й що він в своїх творах часто спускається із своїх ідеалістичних висот на „конкретний історичний ґрунт“ (його власний вираз), тобто, висловлюючись ясніше, дає прекрасну і, як це не дивно, часто матеріалістичну аналізу окремих історичних проблем... До цього часу марксистки — за винятком Плеханова — якимось зовсім не цікавились естетикою Гегеля. Це зовсім не заслужено. Глибоке вивчення її, хоч би тому цікаве, що вона була вихідною точкою не лише для позитивіста Тена й народника Чернишевського, але й для марксиста Плеханова, при чім всі вони взяли з неї незвичайно багато плідних думок. І це зовсім зрозуміло тому, що Гегель, з одного боку, великий, оригінальний філософ, а з другого — прекрасний знавець мистецтва. Гегелівська естетика є підсумок естетичних вчень грецько-римського і новішого європейського періодів. Не трудно було б показати, які елементи платонівської, аристотелівської і плотінової естетик ввійшли складовою частиною в гегелівську, але ми згадаємо лиш його безпосередніх попередників.

В своїому вченні про єдність форми і змісту художнього твору Шеллінґ перший виступив проти штучного відриву форми від змісту в „критичній“ естетиці Канта. Слідом за ним в цьому питанні пішов пізніше Гегель. Щодо теорії „чистого мистецтва для мистецтва“ і визнання мистецтва свободним від утилітарних інтересів, то тут Шеллінґ є продовжувачем тих традицій Канта, яким Гегель протиставив думку про „службове“ (у кращому розумінні цього слова) значення мистецтва, як „першого вчителя народів“.

Дослідження мистецтва є предметом окремої галузі філософії — естетики, яка є — для Гегеля — нічим іншим, як філософією мистецтва...

Гегель вважав мистецтво на ряду з релігією, філософією і наукою — скарбницею людської думки і ключем для розгадки людського світогляду, зовсім слушно зауважуючи, що мистецтво, користуючись певною формою, вкладає в неї певний зміст і ця форма настільки важлива, як і зміст, а також, що мистецтво може служити чужим інтересам, тобто соціальним, класовим, і повинно звільнитись від чужого впливу, тобто впливу християнської релігії, яка мала на мистецтво в часи Гегеля негативний вплив.

„Немає сумніву, що в таланті і генії є елемент, який залежить лиш од природи; але він може розвиватися лиш через роздумування і досвід. Крім того, всі мистецтва мають технічну сторону, яка досягається працею і навиком“.
(Ест., I стр. 15)... Гегелівська естетика — кульмінаційна точка розвитку філософської естетики в Німеччині. Вона вважала, що мистецтво одягає свої поняття в почуттєву форму образів і своїм завданням ставила відшукати філософський еквівалент даного художнього твору. І в цьому відношенні вона є попередником марксистської естетики, яка теж вважає одним з найважливіших своїх завдань і завдань художньої критики — відшукування філософського, вірніш соціологічного еквіваленту.

Але як марксистська, так і гегелівська естетика не обмежуються цим одним, хоч і вельми важливим завданням. Другим, настільки ж важливим завданням гегелівської естетики, як і марксистської, як це прекрасно показав Плеханов, є показати, що форма, в яку втілюється певна ідея (зміст), виражена в конкретних почуттєвих образах, в мистецтві знаходиться в тісній залежності від змісту і тому повинна бути вивчена і проаналізована нарівні із змістом художнього твору.

Мало того, на думку Гегеля тільки той твір може претендувати на назву художнього, в якому, як ми про це говорили раніше, зміст і форма знаходяться в гармонійній єдності і тому повноцінна, об'єктивна всестороння художня критика, що виходить із засад гегелівської естетики, не може обмежитись оцінкою тільки одного із цих елементів художнього твору⁵⁴⁾“.

Інші надбання маємо ми в наслідок аналітичного вивчення праць Плеханова, що зробили у нас В. Бойко й той же С. Федчишин. Не треба забувати, що — „В особі Плеханова ми маємо основоположника марксистської методології мистецтвознавства у справжньому й серйозному значенні цього слова. Твори Плеханова про мистецтво,—це не окремі „етюди і ескізи“, а широко розгорнена й систематична теорія й методологія.

Наступникам Плеханова залишилось дуже багато роботи; треба не тільки деталізувати й конкретизувати основні проблеми Плеханівської методології, треба провадити роботу далі, продовжити ту справу, що її розпочав Плеханов. Але ця робота мусить бути справді збазована на творах Плеханова з цієї галузі. А для цього треба вивчати, й ще раз вивчати праці Плеханова, бо в них ще досить є невичерпаного, непізнаного нами і неусвідомленого в належній мірі багатства ідей“...⁵⁵⁾ Загалом цю спадщину Плеханова В. Бойко формулює в таких тезах: 1) основи матеріялістичного розуміння мистецтва („є таке суспільне явища, що його суть полягає в передаванні іншим людям почувань і думок в живих образах“); 2) вихідна точка досліду мистецтва — матеріялістичне розуміння історії; 3) суть і походження естетичного почуття (В. Бойко встановлює тут у Плехановській естетиці діалектичну єдність біологічної можливості й соціологічної дійсності; діалектичну єдність психологічних законів і чинників суспільного життя, діалектичну єдність природної здібності людини й техніки суспільного виробництва); 4) проблема історичного розвитку мистецтва в класовому суспільстві; 5) спеціальні проблеми методології вивчення мистецтва (мистецтво, як ідеологія, завдання матеріялістичної критики; автономність чи утилітарність мистецтва: проблема форми й змісту). Значення такого типу роботи стає ясне, коли ми звернемось до праці С. Федчишина⁵⁶⁾, який подає таку формулювку цього питання: Одною з найбільших заслуг Плеханова в галузі марксистської теорії є обґрунтування основ матеріялістичної естетики. За одну з вихідних точок для естетичних поглядів Плеханова стала гегелівська естетика, що мала величезний вплив не лише на нього, але й на його безпосередніх попередників — Белінського і Чернишевського.

С. Федчишин зазначає, що — „марксистська естетика, так як вона вийшла з - під пера Плеханова, є синтезом гегелівської естетики, марксистської діалектично - матеріялістичної методи і російської, народницької літературної критики та публіцистики...“⁵⁷⁾. За основні моменти тієї марксистської естетики, С. Федчишин, аналізуючи спадщину Плеханова, вважає: 1) діалектично - матеріялістичне обґрунтування питання про походження чуття краси, де Плеханов переносить центр ваги з біології на соціологію; 2) діалектично - матеріялістичне спростування теорії виникнення мистецтва із забави; 3) марксистська інтерпретація основного критерія пізнання краси в мистецтві — об'єктивна естетика; 4) характерні ознаки та завдання об'єктивної естетики; 5) закони мистецтва, що їх поділяє автор на дві групи: закони, що визначають внутрішні прикмети художніх творів і закони динаміки, розвитку самого мистецтва в цілому, подаючи далі конкретну, матеріялістичну аналізу кожної групи⁵⁸⁾.

С. Федчишин певний того, що „тільки дальша праця марксистів по двох напрямках (лінією теоретичної естетики і лінією конкретного вивчення мистецтва та художньої критики) зможе збагатити марксистську естетику новими досягненнями...“⁵⁹⁾. Це завдання гостро стоїть перед нашою сучасною наукою, і гострота ця криється у тих самих причинах, що їх ми вже нераз

визначали і що їх так формулює В. Бойко: „Мистецтво є однією з таких складних ділянок людської творчості, що довгий час залишались від наукового досліджу. В галузі мистецтвознавства переважно займалися описуванням різних творів мистецтва за оцінкою їх, при чому за критерій оцінки були різноманітні суб'єктивні погляди істориків і теоретиків мистецтва на суть і роль його. Ця різноманітність оцінок не могла сприяти науковому вивченню мистецтва.

Історія мистецтва наочно свідчить за те, що в різні часи у різних народів повторювались однакові явища мистецтва: повторювалась зміна основних форм, повторювались теми творів мистецтва, повторювався спосіб мистецького виявлення його характеру і т. ін. Оця повторність явищ мистецтва вказувала на те, що мистецтво в цілому, його еволюція, підлягає якійсь закономірності, яку можна і треба вивчати так само, як вивчаються інші явища природи чи суспільства. Ця повторність давала можливість застосувати до явищ мистецтва загальнонаукових способів дослідження“⁶⁰). Це дає привід авторові подати сконденсовано суть марксистської теорії мистецтва, відразу ж схарактеризувавши її стан тієї теорії. Без наукової соціології не можна було збудувати наукового мистецтвознавства.

Далі В. Бойко подаючи критичну аналізу праць В. Фріче⁶¹), встановлює низку моментів, що з них можемо скористатися у наших сучасних узагальненнях. Аналізуючи „Очерки социальной истории искусства“, В. Бойко зазначає: „Варто проаналізувати цю першу працю Фріче, бо вона будучи першим підсумком теоретичних та історичних дослідів автора, безперечно становить вихідний пункт у створенні суцільної системи соціології мистецтва і певний етап у формулюванні її основних проблем.

Перший розділ книжки трактує про соціальне значення мистецтва, яке виявлялося в тому, що мистецтво виросло з потреб суспільного колективу в його боротьбі за життя, потім було частиною трудового життя, одним із засобів організації праці, а згодом стало засобом зміцнення класового панування і в цьому розумінні стало „ідеологією“ та — „ідеологічною надбудовою“, бо „всі ідеології мають одну спільну мету: зміцнити так чи інакше (чи то в формі абстрактних наукових або філософських ідей чи в художніх образах) панівний стан владної класи“.

Друге, що звертає на себе увагу в цій роботі, це знову та ж сама неясна постановка питання про зміст і форму. Закидаючи роздвоєність розуміння цієї проблеми Гаузенштайнові, Фріче сам не позбавився тієї роздвоєності. Так, вважаючи за об'єкт досліджу стиль мистецтва і визначаючи його як „сукупність художніх способів“, що творять „єдину, суцільну, нерозривну художню систему“, визнавши таким чином, що „стиль є явище переважно формальне“ (стор. 22), Фріче в той же час усюди досліджує те, що звичайно називаємо змістом В розділі другому („Очерки соц. ист. искусства“) автор розглядає, як відбилися в мистецтві село, місто, пролетаріят, а в третьому — „Російське малярство XIX ст.“ — реалізм у релігійному малярстві, в історичному, батальному, портретному, пейзажному.

Другий розділ книжки характерний ще й тим, що виявляє у Фріче деякі застарілі, краще сказати, спрощено-вульгарні тенденції в питаннях оцінки фактів мистецтва взагалі та його вартості для нас. Так, напр., в підрозділі про „искусство на службе у угнетателей народа“ ми зустрічаємо факти моральнополітичної оцінки художньої творчості, що не зовсім пасує до марксистської методи“⁶²).

Ще більше матеріалу для наших сучасних узагальнень подає В. Бойко далі, коли аналізує суть висновків Фріче та й сам ставить деякі актуальні питання: „Порівняно до попередньої роботи Фріче з соціальної історії мистецтва „Социология искусства“ подає незрівняно ширший матеріал, глибшу й систематичнішу аналізу проблем. Ми не бачимо вже морально-політичних

сентенцій щодо цінування художньої творчості митців минулих суспільних формацій, а натомість з'ясовуються „форми художнього виробництва“, що відповідають формам матеріальної продукції. Тут Фріче міцно стає на твердий ґрунт марксистської методи, і не залишає в читача прикрого враження від хибної думки, нібито мистець, наприклад, февдальної доби міг з власної індивідуальної волі вибирати теми своїх творів і подавати їх у вільно вибраній формі. Адже стати на таку позицію — це означає одійти від марксизму до утопічного соціалізму, одірвати художню творчість від соціального буття, що її обумовлює.

Друге, чим відрізняється „Соціологія мистецтва“ від першої роботи Фріче, це те, що тут автор більшою мірою, якщо не переважно, дає соціологічну аналізу формального боку мистецтва. Автор аналізує мистецтво, виходячи з основних проблем самого мистецтва. В центрі стоїть цілий ряд формальних ознак мистецьких творів, для яких Фріче шукає соціологічної бази. Ми маємо перед собою єдину аналізу форми з погляду соціології, інакше кажучи, перед нами соціологія мистецької форми, соціологія стилю в його повному обсягові. В цьому — значне досягнення марксистської методології в її застосованні до мистецтва.

„Визнаючи „Соціологію искусства“ Фріче за значний внесок до марксистської літератури про мистецтво, ми, проте, вважаємо за потрібне поставити тут декілька питань, що, на нашу думку, є питання актуальні в марксистському мистецтвознавстві. Правда, автор не ставив спеціально цих питань до дослідження, обмеживши завдання роботи з'ясуванням соціальної обумовленості закономірних явищ мистецтва, а все ж цих питань не можна обминути навіть у такій роботі, хоча б вони стосувалися більше до „теорії“ мистецтва, ніж до „соціології“. Справа в тому, що тут не так легко відділити загальну теорію від соціології. До цих проблем належать, на нашу думку такі: 1) проблема „форми“ і змісту, яка все ж не розв'язана, — автор її „замовчував“, 2) проблема „природи“ мистецтва, себто проблема причин, шляхів і засобів впливу мистецьких творів, проблема мистецтва, як засобу міжлюдського єднання, 3) проблема посередніх ланок між соціальним буттям і мистецтвом, між базою та ідеологією, 4) проблема мистецтва промислового капіталізму й пролетарського мистецтва і 5) зв'язана з останньою, проблема майбутньої долі мистецтва в соціалістичному суспільстві.

На нашу думку, проблема, яку Фріче назвав „мистецтвом промислового капіталізму“, зветься інакше: це — проблема пролетарського мистецтва, проблема мистецтва соціалістичного суспільства, що його творитиме нова кляса на основі вищого ступеня капіталістичної техніки.

В цій проблемі зосереджується всі інші проблеми, і через це ми вважаємо їх важливими і для проблем соціології мистецтва в тісному розумінні цього слова“⁶³).

Наші підсумки звичайно не могли б претендувати на будь-яку елементарнішу повноту, наколи б ми не згадали за ту величезну роль, що її відіграло у загальному мистецтвознавстві літературознавство. Огляд літературознавства — свідомо поза межами нашого нарису. Проте, не зазначити його позитивного, благодійного впливу не можемо, бо це явище стало за певний якісний чинник так в УСРР, як і в РСФРР. Не можна не визнати, що саме наукові засади матеріалістичного літературознавства, за багатьох об'єктивно суспільних причин, ведуть значний перед у проробці питань матеріалістичної естетики й саме тут за наших часів найвоєвничіше зустрілися вістря так ідеалізму й матеріалізму, як і різних збочень від матеріалістичних принципів. Наслідки тих боїв, сутичок і суперечок, не проходить безслідно у матеріалістичній течії для всього мистецтвознавства у цілому — це виявляється і у цілком зрозумілому загальному впливові, в низці узбічних впливів, а з рештою і в свідомому перенесенні досвіду матеріалістичної

естетики, що його досягнуто в літературознавстві на інші галузі мистецтвознавства. Немає нічого дивного у тому безсумнівному факті, що саме літературознавство стало за передовий пляцдарм для наступу на старі філософські традиції, хоч це й порушує „традиційні схеми“, примушуючи ніяковіти прихильників та аматорів тих „схем“. Справді бо, за тими старими схемами, була встановлена начеб то „непорушна черга“ відгуків окремих галузей мистецтва на суспільні або „аполітичні“ мистецькі течії. Так, старе ідеалістичне мистецтвознавство стверджувало, що новий стиль або нова тенденція завше й обов'язково спочатку формується у малярстві, потім проникає у літературу, далі — в театр, і зрештсю — в музику. Між — іншими, до речі, сказати, такий погляд існує, навіть і зараз, серед марксистів теж, щодо музики. Проте, наша сучасність рішуче заперечує й спростовує таку „схемочку“ — змінилися підвалини суспільно-економічної бази, ґрунтовно змінилося суспільство й — (оце голівне!) методи організації, його формування. А тому, — ґрунтовно змінюється й „черга“ реагувань на суспільні мистецькі течії. Безсумнівно, що в нашому пролетарському суспільстві література й театр перегнали інші мистецтва, й ведуть перед, так само як немає жодного сумніву в тому, що в нашому оточенні музика перегнала малярство у розумінні співзвуччя із сучасністю. А втім, це ж цілком зрозуміло: — пролетарській клясі насамперед властиве пляново-організоване, конструктивно-реалістичне, актуально матеріалістичне сприймання оточення; пролетарській клясі мало „пояснити оточення“, їй більш важливе „перебудувати його“. Отже, найактуальніші мистецтва і посіли перше місце у пролетарському будівництві культури. Отже, саме тому і стали за найближчі пролетаріятові мистецтво літератури й театру, що вони ясніше, конкретніше так для сприймання, як і для реконструкції їхньої. Тим то й пояснюється той факт, що в той час, коли ми вже перейшли смугу літературних та театральних дискусій, дискутивні питання в галузі музичній та образотворчій ще не стояли в центрі уваги пролетарського суспільства. Проте, це ніяк не може бути тлумачено, як брак таких дискутивних питань, у згаданих галузях мистецтва, або як ще не дозріла їхня актуальність. Оскільки ж літературні питання могли стояти в увазі пролетарського суспільства, лише як вияв, лише як частина загальної суспільної психо-ідеології, остільки ж, очевидно, доводилося порушити і ці загально ідеологічні питання й наближитися до їхнього розв'язання у цілому. Все це й спричинилося до виникнення, порушення й постановки цілої низки загально мистецьких ідеологічних проблем. Згадаємо, у нас на Україні, загально принципові постановки мистецьких засад у полеміці Хвильовий — Коряк, і відразу переконаємось у правдивості твердження, що ми його шойно припустили. Так, само, й у РСФРР — виступи Комфутів, полеміка з Воронським, виступи „Напостовців“ тощо, все це не тільки дало багатющий матеріал, а й безпосередньо вплинуло на загальний розвиток мистецтвознавства у цілому.

Зауважуючи цей факт і фактор для умов українських, мусимо відзначити, що не без впливу залишилися деякі особисті погляди, схеми й побудови окремих літературознавців на молоде наше марксистське мистецтвознавство — серед таких окремих постатей, без сумніву, ведуть перед Коряк. (Згадаємо відзначене вище наслідування навіть у періодизації, переносючи її в музику), Юринець, почасти Скрипник, а в минулому й Василь Блакитний.

Одночасно скажемо і за впливи на загальне мистецтвознавство літературознавців, еклектично-соціологічного табору. Тут перше місце посідатиме відомий проф. Білецький, молодий вчений Майфет, що вони без сумніву мають певних послідовників серед сучасних українських мистецтвознавців.

Розпочавши розгляд і аналізу тих впливових чинників, що зформували загальне обличчя сучасного нашого українського мистецтвознавства, ми мусимо відзначити журнал „Нова генерація“, деякі збірки журналу і зокрема

журнал „Критика“. Щодо „Нової Генерації“, треба сказати, що заго-стрення актуальніших питань мистецької політики, пере-несення їх у підкреслено виробничу фахівську площину, настирливе висування технологічних моментів, спричинилися до безсумнівно-позитивних зру-шень у досить таки ще просвітянському і провінціальному українському ми-стецтвознавстві, хоч як би не розцінювати загалом і зокрема позицій і тверджень „Нової Генерації“. Меншого значення набули окремі журнали й збірки (художній ВИШ, „Радянський театр“, так спорадичністю своєї появи, як і „молодістю“ своєю). Проте, вони свідчать за початок певного зрушення мистецтвознавчої думки. Окреме і цілком почесне місце посідає журнал „Кри-тика“. Наша критика багато чого (й іноді цілком слушно) закидала „Критиці“. Проте, сприймаючи роботу „Критики“ у динаміці, зважаючи усі обставини нашого буття на даному одрізкові нашого переходового часу, маємо зазначити, що цей молодий організм, за такий короткий час свого існування, вже набув певного значення цілковитого й позитивного чинника саме у мистецтво-знавстві нашому. Низка проблем мистецтвознавчих поставлена у „Критиці“ саме в світлі діалектичного матеріалізму з максимальною науковою обереж-ністю. Щоправда, не всі галузі мистецтва охоплені рівномірно — найбільше звичайно пощастило літературі, далі театрові і малярству, найменше — музиці. Так само не зачеплено ще й усі галузі з самого мистецтвознавства. Проте, тут очевидно діють (у даному разі на превеликий жаль) об'єктивні обста-вини — брак належних кадрів відповідних робітників. А втім, — у консолідації марксистської мистецтвознавчої думки, „Критика“ вже відіграє певну роль, і з певною позитивною ефективністю.

Розпочавши констатацію впливу літературознавства й сучасної мар-ксистської преси, ми тим самим перекинули тривкий місток до того величезного чинника, що до нього логічно мусіли прийти, а можливо й розпочати: — політика комуністичної партії у питаннях художніх і зо-крема політика в художніх справах за останні роки на Україні. Проте, ми закінчуємо цим, а не розпочали з того, виходячи з тих міркувань, що художніх питань у цілому, а також і в деяких галузях мистецтва зокрема, партія ще не обговорювала, так само, як ще не обговорювала питань ми-стецтвознавства. Отже, у даному разі, мистецтвознавець, використовуючи існуючі партійні постанови й координуючи свою роботу з постановами партії про деякі художні питання, припускає, до деякої міри, „поширюване тлумачення“ („распространительное толкование“), керуючись усією мистецькою політикою партії у цілому. Тут, насамперед ми використовуємо для наших завдань постанови П. Б. ВКП(б) і П. Б. ЦК КП(б)У, в питаннях знов таки літературних, по питаннях театральних, і ставимо за джерела нашої критичної аналізу ту художню політику, що фактично існує й провадиться на сьогоднішній день в Радянському Союзі і зокрема в УСРР. За загальні провідні засади сучасний мистецтвознавець-марксист непохитно вважатиме: ... у клясовім суспільстві нема й не може бути нейтрального мистецтва, хоч клясова природа мистецтва взагалі і літератури зокрема, виявляється в далеко різно-манітніших формах, ніж, наприклад, у політиці... Отже, хоч клясова боротьба не припиняється, але вона міняє свою форму, бо пролетаріят, перед захо-пленням влади намагається зруйнувати дане суспільство, а підчас своєї дикта-тури на перше місце виставляє „мирно організаторську роботу“. Пролетаріят повинен, зберігаючи, зміцнюючи й дедалі поширюючи своє керівництво, зай-мати відповідну позицію і на багатьох нових відтинках ідеологічного фронту. Процес поширення діалектичного матеріалізму в зовсім нових ділянках, (біо-логія, психологія, природні науки взагалі) уже почався. Так само раніш чи пізніш він здобуде позиції і в ділянці художньої літератури (— поширюємо це для себе на мистецтво взагалі, так само як і на мистецтвознавство у ці-лому — Я. П.)... Коли в руках у пролетаріату вже тепер є правдиві критерії

громадсько-політичного значення всякого літературного твору, то в нього ще нема таких саме виразних відповідей щодо художньої форми (тут ми поширюємо для себе останнє зауваження на мистецтво й зокрема на мистецтвознавство в цілому, в такий спосіб: ще нема таких само виразних відповідей, що до багатьох формальних і науково-дослідчих галузей в різноманітних відламах образотворчого й музичного мистецтва — Я. П.)... „(тези з резолюції ЦК ВКП(б) про партійну політику в ділянці художньої літератури“). Проте, працюючи на Радянській Україні, у складних умовах пролетарської національної політики, мистецтвознавець-марксист пам'ятатиме твердо: „... Партія стала на шлях активної українізації, ставлячи собі такі завдання: ... б) партійне керівництво українською культурою при активній органічній участі партії в її будівництві...“, бо — „... справжнє будівництво соціалізму на Україні неможливо без втягнення в справу господарчого та культурного будівництва широких робітничих і селянських мас, можливого тільки в формі зміцнення Радянської України і розвитку української культури...“ А втім, — „розвиток НЕП'и, зростання капіталістичних елементів господарства, як у місті так і на селі означає на селі. Зростання буржуазії та загострення національної боротьби серед неї...“ Тому то, — „серед українських літературних груп типу неоклясиків і в колах вищої інтелігенції спостерігаємо ідеологічну роботу, розраховану якраз на задоволення потреб української буржуазії...“ Проте — „цим шляхам буржуазного розвитку ми протиставимо наш пролетарський шлях“, і тому то за одне з практичних чергових завдань партії і стало — „утворення більшовицьких кадрів здатних вести не тільки ідейну боротьбу, але й творчу боротьбу на фронті української культури...“ (тези ЦК КП(б)У про підсумки українізації). Звідси й неминучий логічний висновок. „... Мистецькі шукання й змагання в українській літературі, що стоять на ґрунті пролетарської літератури, відбуваються в соціальної площині, наміченій резолюцією червневого пленуму ЦК КП(б)У, яка говорить, що на ділянці творення соціалістичної культури йде боротьба за її ідейну чистоту з ворожими силами буржуазії. Щодо шляхів української культури, партія стоїть за самостійний розвиток української культури, за виявлення всіх творчих сил українського народу. Партія стоїть за широке використання українською соціалістичною культурою, що будується, всіх цінностей світової культури, за рішучий її розрив із традиціями провінційальної обмежености та рабського наслідування, за творення нових культурних цінностей, гідних творчості великої кляси. Але партія це робить не шляхом протиставлення культури української культурам інших народів, а шляхом братнього співробітництва робітників і трудящих мас всіх національностей у справі будівництва міжнародної пролетарської культури, в яку українська робітничка кляса зможе вкласти свою частку. Творення молодого української пролетарської літератури може йти лише шляхом свого удосконалення, виявлення нових мистецьких вартостей, збагачення культурним надбанням усього людства. Але українському пролетарському письменству слід підходити до всіх джерел буржуазної літератури з відточеною марксистською зброєю, щоб не потрапити в лабеті чужої ідеології“...

Поширюючи ті завдання на мистецтво взагалі, ми знаходимо й такі вказівки, що їх можна вже віднести до мистецтвознавства в цілому: —... „Українська марксистська критика повинна поставити своїм завданням, підходячи з клясовим соціальним поцінуванням кожного літературного твору, відзначити мистецькі досягнення, до якої б літературної школи не належав би той чи інший твір...“ (постанова ПБ ЦК КП(б)У).

Аналізуючи розвиток мистецької культури УСРР за останні роки ми спостерігаємо яскраве проведення певної виразної партійної політики, що цілком правдиво виходить, очевидно, із поширення керівничих вказівок партії, щодо літератури, оскільки ми ще не маємо спеціальних вказівок партії до роботи

в інших відламах мистецтва, а також мистецтвознавства. Останнє й намагається, у своїй марксистській частині, виходити із відзначених тут принципів засад комуністичної партії. Критичні розвідки та огляди, диспути — найкращий доказ цього.

Отже, утворюючи ґрунт для справжнього діалектично-матеріалістичного мистецтвознавства, невеличкі, поки що, кадри марксистів мистецтвознавства, в основи своїх „інженірських робіт“ на „дикому полі“ суто ідеалістичної естетики мають за свій керівничий маяк — політику партії, так у спеціальних постановках, як і в практичному запровадженні тої політики у життю.

Ми не маємо змоги продовжувати далі нашу аналізу, гадаючи, що можна вже зробити певні підсумки й на підставі розгляду тих праць, що їх ми вважаємо за центральні, „стрижневі“ у наших загальних підсумках. Ми залишили також осторонь національний момент в українському мистецтві, присвячуючи йому окремих нарис. Саме підсумувати деякі досягнення у галузі молодого нашого марксистського мистецтвознавства в УСРР ми й хотіли б. Нам здається, що вже й на сьогодні ми маємо констатувати: 1) наявність певних методологічних схем у справі мистецтвознавчих досліджень; 2) діалектичне вивчення так класиків-ідеалістів, як і класиків-марксистів; 3) діалектичне вивчення сучасної соціології мистецтва (Бойко, Фріче), 4) спроба марксистської аналізи основних проблем естетики — а) знаходження чуття краси, й суті того чуття; б) основного критерія пізнання краси; в) характерних ознак та завдань об'єктивної естетики; г) законів мистецтва; 5) спроба проаналізувати питання про основи матеріалістичного розуміння мистецтва; 6) спроба проаналізувати вихідну точку дослідження мистецтва, й, нарешті, 7) спроба марксистської аналізи у питаннях походження мистецтва.

Надбання ті ще невеличкі, вони розпорошені крихтами по багатьох сторінках, вони чекають своєї систематики й наукової класифікації. Проте, марксистська думка зріє й зростає також у цій галузі, а це є найкраще надбання. Це є запорука величезної наукової перемоги, що очікує нас в найближчому майбутньому. Інакше й не може бути — це бо є завдання, що висуває його перед мистецтвознавцем переможець — пролетарська класа.

КОРОТКІ ПОПЕРЕДНІ ВИСНОВКИ Й ЗАУВАЖЕННЯ

Ми наважилися оголосити нашу працю лише у порядку попереднього звідомлення. Проте, дещо підсумувати мусимо вже й зараз. Ба більш — ми зобов'язані усією ходюю обставин і подій не тільки до діагнозу, але навіть і до прогнозу. Це ми й повинні зробити у нашому короткому заключенню даної розвідки.

1) Ми констатуємо значний зріст кількісний мистецтвознавчого матеріалу; проте, він ще далекий від тої стадії, коли кількість переходить у якість.

2) Ми констатуємо, що українське мистецтвознавство зростає досить актуально, й відповідно зросту нашої економіки й розгортанню культурного будівництва.

3) Ми констатуємо, що українське мистецтвознавство рухають ті самі рушійні сили, що є в наявності сьогоденного суспільного оточення, з усіма його складними ситуаціями.

4) Ми констатуємо, що українське мистецтвознавство перебуває у стадії зібрання й консолідації сил, проте, ті сили ще не виявили себе остаточно.

5) Не виявляючи себе остаточно, рушійні сили українського мистецтвознавства, проте, не ховають соціальності ознаки змісту, яко обов'язкової його належності, що завше було властиве українському буржуазному мистецтвознавству, яке лише ховалось, свідомо чи несвідомо в ознаці, буцім то „аполітичній“.

6) Аналіза тих соціальних ознак українського мистецтвознавства призводить до констатації певних таборів, що кожен з них ще тільки намагає ґрунт, намагає різні пляцдарми (історичний, естетичний), лише іноді роблячи поодинокі „вилазки“, не викриваючи, проте, місця й характеру майбутнього наступу.

7) Ми констатуємо, що в значній частині українського мистецтвознавства над ним тяжіють ще старі ідеалістичні забобони, так оформлені у певні теоретичні „універсали“, як і по крихах, або заховано розкидані повсюди, начеб то — мистецтва.

8) Ми констатуємо цілковиту природність такого становища, зважаючи на: а) слабкий розвиток марксистського мистецтвознавства, б) малу увагу марксистської думки саме цим питанням, в) дрібнобуржуазну ознаку більшості виробників мистецької продукції ще й на сьогодні, г) дрібнобуржуазну клясову ознаку майже всіх сучасних українських мистецтвознавців.

9) В галузі сучасного українського мистецтвознавства доводиться констатувати ще вельми значну роль української дрібноміщанської інтелігенції.

10) Проте, властиві українській дрібній буржуазії особливості позначаються так в теоретичних, як і історичних концепціях у мистецтвознавстві. Зокрема, всі розчаровані, усі перелякані знаходять великий порятунок у Шмітівській „шостій стадії“, неминучим законі руйнації й відродження, й радісним „атомі“. Зокрема, всі ворожі знаходять свій порятунок у кантіянстві, з його абсолютами й, особливо, теорією генія.

11) Поруч них зростає ще більша небезпека — своєрідний „буржуазний марксизм“, що на ґрунті українського мистецтвознавства набуває дедалі міцнішого значення. З'являються вже не „просто соціологи“, або „чисто соціологи“ — з'являються вже „марксистки“, що гарно (так їм здається) засвоїли „методу“, за допомогою якої ваги, борячись із славетною „вулгаризацією“, протягують небезпечні й шкідливі, а іноді й ворожі матеріалізові, думки. (У більшості їх постачає, або на них впливає Київ⁶⁵).

12) Як антитеза попередньому, знов подає свій голос народництво й просвітянство⁶⁶), що вже набуває нових „сучасноосвічених“ форм.

13) Марксистське мистецтвознавство до цього часу позначене лише поодинокими, небагатьома працями, високої якісної вартости. Проте, кількісна недостатність тих праць, мале охоплення багатьох кіл проблем і питань з мистецтвознавства, кволе розгортання темпу марксистського мистецтвознавства й мала увага багатьох марксистів цим питанням примушують нас сигналізувати небезпеку й сурмити на збір найозброєніших і войовничіших марксистських частин саме на фронт мистецтвознавчий.

14) Ми констатуємо наявність усіх ознак консолідації сил, ворожих пролетаріатові (окремі виступи, цілі книжки, організації, дослідча робота), що, очевидно, готуються до бою; ми констатуємо наявність усіх ознак майбутніх близьких уже боїв.

15) Ми вважаємо за негайно потрібне збільшення марксистського мистецтвознавчого фронту пролетарською науковою думкою.

ПРИМІТКИ ДО СТАТТІ ПРОФ. Я. ПОЛФЬОРОВА — „ПІДСУМКИ УКРАЇНСЬКОГО МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА

1) М. Грінченко. Істор. укр. музики, вид. „Спілка“, ст. 30—31.

2) Там саме, стор. 41.

3) В. Блакитний. Твори. Повне зібрання. Уклав Г. Коцюба, за редакцією і з передмовою А. Хвилі. ДВУ, р. 1929, Дивись Розділ — „Статті на культурно-мистецькі теми“, підрозділ „Театр, кіно, музика“; статті „Організація нової музики“, стор. 385—388.

4) В. Блакитний. „Організація нової музики“ (див. вище згадане зібрання творів, стор. 385, 386, 387, 388).

- 5) Див. наприклад, М. Голубець. Українське мистецтво (вступ до історії) Львів — Київ, 1918. „Новітня бібл., ч. 29“, накл. Вид-ва „Шляхи“ або
- 6) М. Грінченко. Істор. Укр. муз., вид. „Спілка“.
- 7) Там саме, див. стор. 41, 94, 121, 158, 176, 196, 248. Характерність розподілу підкреслюється багатьома ознаками; так, напр., автор відокремлює Галичину, не обґрунтовуючи цього соціологічно; у розділі про Лисенка розглядає музичні форми, не ув'язуючи їх еволюцією Лисенка й баг. ін.
- 8) Ол. Кисіль. „Укр. театр.“, популярний нарис історії українського театру. Книгоспілка, 1925.
- 9) Ф. Шмит. „Искусство. Его психология, его стилистика, его эволюция.— Культурно - Истор. Библиограф., под ред. проф. Д. И. Багалея. Кн - из - во „Союз“, Харьк. Кред. союз. кооп. 1919.
- 10) Там саме.
- 11) Там саме.
- 12) Вол. Юринець. а (Г. Є. Лессінг) з приводу двохсотріччя з дня народження. „Критика“, р. 1929, ч. 3. стор. 75 — 90, б) „Естетика Канта в марксистському освітленні“ З. нагоди книжки Л. Я. Зивельчинская „Опыт Марксистской критики эстетики Канта“ (журн. „Гарт“, р. 1927, ч. 2 — 3, стор. 96 — 122).
- 13) С. Федчишин. а) „Естетика Гегеля“ („Гарт“, р. 1928, ч. 2, стор. 73 — 89 та ч. 8 — 9, стор. 101 — 118); б) „Плеханов, як основоположник марксистської естетики“ (Критика“, р. 1928, ч. 6, стор. 50 — 72). в) Див. також цікаву рецензію, що має глибокий принципівий зміст саме в установочному розумінні: „И. Иофе — Культура и Стиль“.
- 14) П. Козицький. „Музыка — Масам“, журн., р. 1928, ч.ч. 3 — 4 та 7 „Конспект (схема) лекцій з історії української музики“.
- 15) В. Коряк. а) „Нарис Історії Української літератури — Література передбуржуазна“ ДВУ, 1925 див. вступ, стор. 13; б) „Нарис — Історія Української літератури — література передбуржуазна“, вид. друге, змінене ДВУ. 1927, див. вступ, стор. 31 — 32; в) так само — „Українська література“, конспект ДВУ. р. 1928, стор. 55.
- 16) Див. Журнал „Червоний шлях“ р. 1927, ч. 11, Я. Полфьоров — „Десять років української музичної культури“; там таки, р. 1928, ч. ч. 5 — 6. Я. Полфьоров — „Музичні силуети — Микола Лисенко“; журн. „Музыка“ (вид. Муз. Т - ва ім. Леонтовича, у Києві) р. 1927, ч. 5 — 6. Я. Полфьоров — „Лисенко в світлі сучасности“. Також доповіді у Науково - Дослідчій секції Т ва ім. Леонтовича, Харк. науково - дослідчій Асоціації, ВУТОРМ'у, а також виклад курсу Історії української музики у Харківському Муз - Драм Інституті (1924 — 25 учб. рік), Харків. Муз - проф. школі (1925 — 28 р.р.), Сумському Педтехнікумі та Інш. учб. закладах.
- 17) Василь Блакитний. Твори. Повне зібрання. Уклав Г. Коцюба за редакцією і з передмовою А. Хвилі, ДВУ, р. 1929, Див. розд. „Статті на культурно - мистецькі теми“ — статтю — „7 рік Жовтневої доби“, стор. 292.
- 18) Ф. Шмит. „Искусство. Его психология. Его стилистика. Его эволюция“. Культ - Ист.— Библиограф., под редакц. проф. Д. И. Багалея. Изд - во „Союз“, Харьк. Кред - союза Коопер., 1919.
- 19) Ф. Шмит. „Законы истории, введение к курсу всеобщ. ист. иск. Вып. 1 - й — Введение — Иск. Египта — Иск. Месоп. (Отд. оттиски из „Записок Харьк. Ун - та“) Харьков, 1916.
- 20) Ф. Шмит. „Искусство, его псих. его стилист, его эволюция“, стор. 6 — 9.
- 21) Там саме, стор. 8
- 22) Там саме, стор. 8 — 9
- 23) Там саме, стор. 19 — 27
- 24) Там саме, стор. 26 — 27
- 25) Там саме, стор. 26 — 27
- 26) Там саме, стор. 220
- 27) Там саме, стор. 131
- 28) Ф. Шмит. „Искусство Древней Руси - Украины“, культ. - истор. библиограф., под ред. проф. Д. И. Багалея, Изд - во „Союз“ Харьк. Кред. Союз. Коопер., 1919.
- 29) Там саме, стор. 73.
- 30) Там саме, стор. 74
- 31) Див., напр., М. Голубець — Історія Укр. Мистецтва (Львів — Київ, 1919).
- 32) Див. Ф. Шмит, — цит. праця, стор. 73.
- 33) Там саме, а також М. Голубець, цит. роб., стор. 15.
- 34) Ф. Шмит, стор. 70 — 71.
- 35) Гр. Майфет. „Творчість Ю. С. Михайлова“ (спроба нарису), „Червоний шлях“, р. 1927, 4 стор. 212 — 222.
- 36) Там саме, стор. 212.
- 37) С. Марголін. „Анатоль Петрицький (критичний етюд)“, („Червоний шлях“ р. 1928, ч. 9 — 10, стор. 221 — 225.
- 38) Володимир Юринець. „Естетика Канта в Марксистському освітленні“ (з нагоди книжки Л. Я. Зивельчинская „Опыт марксистской эстетики Канта“), („Гарт“, р. 1927, ч. 2 — 3, стор. 96 — 122).
- 39) Володимир Юринець. „Г. Е. Лессінг“ (з приводу двохсотріччя з дня народження), („Критика“, р. 1929, ч. 3, стор. 75 — 90).

- 40) В. Б о й к о. „Методологія мистецтвознавства у Плеханова“, („Критика“, р. 1928, ч. 4, стор. 35 — 56).
- 41) В. Б о й к о. „Фріче, як соціолог мистецтва“ („Критика“, р. 1928, ч. 6, стор. 50 — 72).
- 42) С. Ф е д ч и ш и н. „Плеханов, як основоположник марксистської естетики“ („Критика“, р. 1928, ч. 4, стор. 18 — 35).
- 43) Ф р е д ч и ш и н. „Естетика Гегеля“ („Гарт“, р. 1928, 2 стор. 73 — 89, та ч. 8 — 9, стор. 101 — 118).
- 44) П. Г о р б е н к о. „Сучасні проблеми образотворчого мистецтва“ („Червоний Шлях“, р. 1927, ч. 2, стор. 203 — 215).
- 45) Б о р и с М а н ж о с. „Марксизм і музика“ (журнал „Музика“, р. 1923, ч. 1, стор. 23 — 25, та р. 1924, ч. ч. 1 — 3, стор. 17 — 24). Вид. Муз. Т-ва ім. Леонтовича, Київ.
- 46) П р о ф. Г. К о г а н. „Марксизм і мистецтво“ („Муз.“ р. 1924, ч. 4 — 6, стор. 3 — 19).
- 47) Б. В. Н е й м а н. „Перші підсумки марксистського вивчення музики“ (огляд літератури), („Муз.“ р. 1924, ч. ч. 7 — 9, стор. 133 — 141).
- 48) Я. П о л ф ь о р о в. а) „Музичні силуети; 1 — Скрибін („Червоний шлях“ р. 1926, ч. 10, стор. 194 — 199); II — Бетховен („Червоний шлях“, р. 1927, ч. 5); III — Сокальський („Червоний шлях“, р. 1927, ч. ч. 7 — 8); VIII — Стеценко („Червоний шлях“, р. 1927, ч. 9 — 10); V — Лисенко — („Червоний шлях“, р. 1928, ч. ч. 5 — 6); VI — Шуберт („Червоний шлях“, р. 1928, ч. 12); б) „Десять років української музичної культури“ („Червоний Шлях, р. 1927, ч. 11 та ч. 12); в) „Лисенко в світлі сучасності“ („Музика“, р. 1927, ч. ч. 5 — 6, стор. 4 — 23); г) „Старовинна народня пісня в світлі матеріалізму“ („Прап. Маркс“, р. 1929, ч. 1, стор. 46 — 73).
- 49) М. К р у ч и н и н. а) Статті в журналі „Музика — масам“, за 1929 р. ч. ч. 3 — 4 та ч. ч. 7 — 8, а також б) „Шуберт. (окр. брошура, ДВУ, 1920).
- 50) В. Ю р и н е ц ь. „Ест. Канта й т. д.“ („Гарт“, р. 1927, ч. 2 — 3, стор. 96).
- 51) В. Б о й к о. „Методол. мистецтвознав. у Плеханова“, („Критика“, р. 1928, ч. 4, стор. 35).
- 52) В. Ю р и н е ц ь. „Ест. Канта й т. д.“ („Гарь“, р. 1927, ч. 2 — 3, стор. 117, 118, 119, 121, 122).
- 53) Див. „Прапор Марксизму“, р. 1929, ч. 3 — Т. С т е п о в и й — „Гегель і Ленін“ (з приводу ленінського збірника ч. 9), ст. 5 — 15.
- 54) С. Ф е д ч и ш и н. „Ест. Гегеля“ („Гарт“, р. 1928, ч. 2, стор. 80, 81, 82, 85, 86, 87, 89 та ч. 8 — 9, стор. 102, 103, 104, 117).
- 55) В. Б о й к о. „Метод. мистецтвознав. у Плеханова“ („Критика“, р. 1928, ч. 5, ст. 56).
- 56) С. Ф е д ч и ш и н. „Плеханов, як основопол. маркс. ест.“ („Критика“, р. 1928, ч. 4, стор. 18 — 35).
- 57) Там саме, стор. 20 — 21.
- 58) Там саме, стор. 18 — 35.
- 59) Там саме, стор. 35.
- 60) В. Б о й к о. „Фріче, як соціолог мистецтва“ („Критика“, р. 1928, ч. 6, стор. 50 та 51)
- 61) Там саме, стор. 51 та 52.
- 62) Я не розглядаю аналізи В. Б о й к а в частині літературо знавчій, оскільки це виходить за межі моїх завдань у цій студії.
- 63) В. Б о й к о, цит. праця, стор. 56, 57, 62, та 63.
- 64) Там саме, стор. 63, 64, та 65.
- 65) За вияв „буржуазного марксизму“ ми вважаємо роботи Гр. М а й ф е т а, Я. Ю р н а с а, М. Г р і н ч е н к а, Ю. М и х а й л о в а та багато ін.
- 66) Докладно див. нашу розвідку — Я. П о л ф ь о р о в „Стар. нар. пісня у світлі матеріал.“ („Пр. Маркс“, р. 1929, ч. 1, стор. 46 — 73).

В. РИЖКОВ

Проблема мутації в сучасній літературі

Поняття мутації, основне в сучасному неodarвінізмі, має значення не тільки для біолога - спеціаліста, але й для філософа. Проте, в нашій філософській літературі ще не відбився той багатий зміст, з яким зв'язано тепер поняття про мутацію. Неспеціалістові часто й густо доводиться брати відомості про мутацію з літератури, ще з епохи, дефрізівського вчення про мутації, або в кращому разі з матеріалу, що міститься в книжках Морган, перекладених російською мовою¹⁾. Такі джерела не досить точно відбивають сучасний стан питання про мутації, а саме це й спонукало мене подати до уваги читача цю статтю, що переслідує переважно інформаційні цілі.

ІСТОРИЧНЕ

Історію різного застосування слова мутація можна знайти у Пляте.²⁾ Спочатку це слово застосовувалось до незначних варіацій, незалежно від того, спадкові вони, чи ні. Саме в такому сенсі ним користувались систематики першої половини XIX ст. Потім палеонтологи, напр. Вааген (Waagen) почали застосовувати цей термін, для того, щоб визначити змінність у часі, тобто в різних геологічних нашаруваннях. У відміну від змінності в просторі, тобто тії, яку можна спостерігати у організмів, що одночасно живуть. Далі у де-Фріза ми зустрічаємо термін „мутація“, який застосовується тут для назви тих раптових змін, які де-Фріз спостерігав у енотери, і які ми тут розглянемо трохи докладніше.

ДЕ - ФРІЗОВІ МУТАЦІЇ

Як відомо, де-Фріз³⁾ знайшов у природі енотеру Лямарка, що за його спостереженнями відтворювала силу нових форм, які треба охарактеризувати як нові елементарні поріддя, бо відрізнялись від похідного поріддя багатьма ознаками. Де-Фрізові мутації відразу ж почали заперечувати; головне з їх полягало в тім, що енотера, з якою мав справу славетний голяндець,— садівна раса, що є продуктом складної гібридизації. А раз так, то явища, які спостерігав де-Фріз, можна тлумачити, як розщеплення у гетерозиготних організмів. Де-Фріз обстоював те, що енотера Лямарка зустрічалась раніше в Америці у дикому стані, а його противники шукали предків цього поріддя в каталогах.

¹⁾ Морган — Структурные основы наследственности, 1924 г. Теория гена 1927 г.

²⁾ Plate. Prinzipien der Systematik mit besonderer Berücksichtigung des Systems der Tiere. Die Kultur der Gegenwart. B. IV. S. 92 - 165 (1919 г.)

³⁾ N. DeVries. Arten und Varietäten. 1906 i in.

Історія цієї боротьби, що перетворила біологів в істориків, які риються в старих гербаріях та в різних літературних документах, викладена у відомому зведенні Леманна (Lehmann) ¹⁾.

Далі експериментування з енотерою розв'язало питання про її чистоту. Тільки сам творець вчення про енотеру і дуже небагато його послідовників додержувались старого вчення про мутацію цього поріддя. Гетерозиготність енотер виявилась цілком наочно, але разом з тим виявилась, що й енотера не є вульгарним гібридом, у якого розщеплення відбувалось подібно до того, як воно відбивається в інших гібридах, що менделюються і не менделюються. Виникла ціла наука про енотеру. Так уже у зведенні Леманна, виданого 1922 р., згадується про 374 праці, присвячених спеціально енотері, і це зведення, характерне стислістю і певною абстрактністю викладу, містить 526 сторінок.

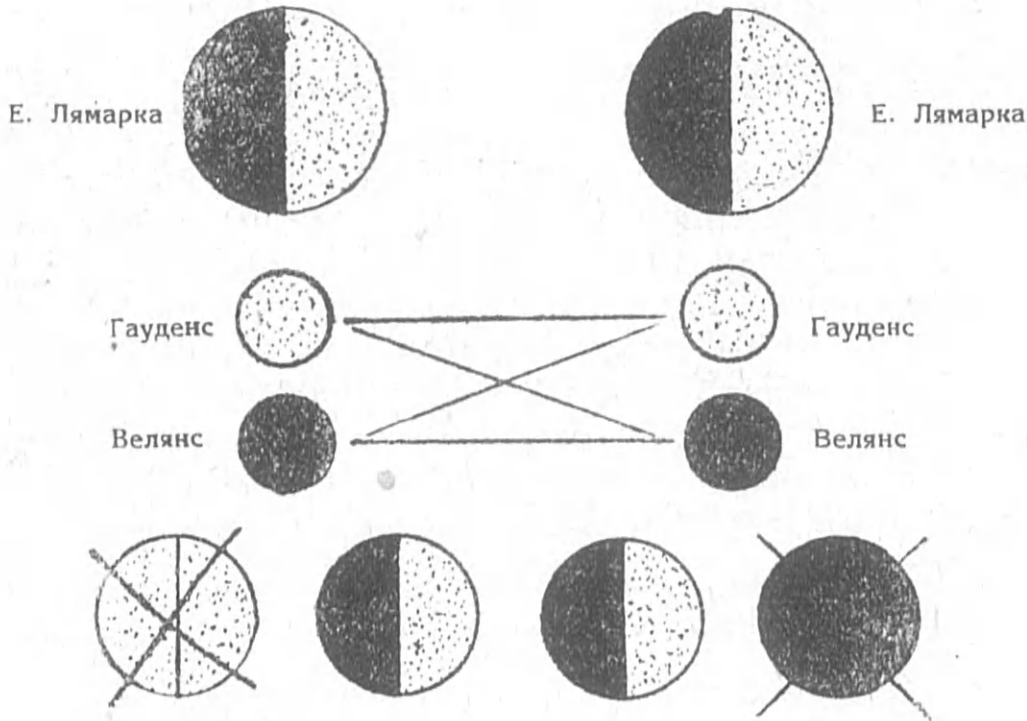

Схема схрещування Е. Лямарка. Нежиттєздатні комбінації перекреслені

Схрещуючи енотеру Лямарка (*Oenothera Lamarckiana*) з іншими поріддями, наприклад, з енотерою Гукера (*Oen. Hookeri*) вже в першому поколінні дістанемо нарівно 2 сорта гібридів. Закономірно при схрещуванні різних порід енотери, появиться в першому поколінні така подвійність нащадків. Ці гібриди першого покоління були названі образно „гібридами - подвійнями“. Один із цих гібридів зветься велютина (*Velutina*), а другий — лета (*Laeta*). Тепер більш-менш схвалюють пояснення, запропоноване Реннером (Renner) ²⁾, схема якого подана на нашому рисунку. Енотера

Лямарка, за цією схемою, є гетерозиготним організмом. Вона продукує статеві клітини лише двох сортів, один із яких містить в собі комплекс генів, що спричинює появлення велютино-гібридів.

Цей комплекс названий — велянс (*Velans*), інші статеві клітини мають комплекс, названий гаудієнс (*Gaudiens*), який спричинюється до появлення лета-гібридів. Енотера ж Гукера гомозиготна й відтворює тільки один сорт гамет з комплексом Гукера. Схрещуючи два згаданих поріддя енотери, обов'язково дістанемо гібриди подвійні.

Коли гамети велян зустрічають гамети Гукера, стає енотера Гукера-велютина. Коли ж зустрічаються гамети гаудієнс з гаметами Гукера, то ми дістанемо енотеру Гукера-лету.

У зв'язку з цим поясненням виникає два питання: 1) чому енотера Лямарка не розщеплюється при самоопиленні? 2) Чому розщеплення відбувається цілими комплексами, а не так, як звичайно у гібридів, де розщеплюється окремі фактори й не великі групи ³⁾.

¹⁾ Lehmann. Die Theorien d. Oenotheraforschung. Jena. 1922.

²⁾ Renner Die tauben Samen der Oenotheren. Ber d. deutsche Botanische Gessellschaft Bd. 34. S. 858-869 (1916) й, ін. напр. Artbastarde bei Pflanzen (Handbuch d. vererbungswissenschaft. Bd. II, s. 1-161, 1929).

³⁾ Деякі ознаки у енотери, проте, менделюють.

Нерозщепленість енотери, за Реннером, пояснюється, що у енотери однойменні комплекси, коли зустрічаються — не дають життєздатного нащадку, тобто, коли зустрічається гаудієнс і гаудієнс, або ж велянс і велянс, то ми не маємо нащадку. Таким чином енотера Лямарка, будучи, за словами Реннера, комплексно-гетерозиготним організмом, залишається константою при самоопиленні. Ця гіпотеза підтверджується тим, що у енотер значний процент насіння не проростає.

Ще загадковіший комплексний характер гетерозиготности. Вважали, що у енотери всі гени в одній парі хромозом, а останні хромозоми „пусті“. Була висунута також інша гіпотеза, за якою гени розподілені в усіх хромозомах, але хромозоми, в яких є один комплекс завжди відходять до одного полюса, а хромозоми з іншим комплексом — до другого. За останню свідчать деякі цитологічні дані, стислий виклад яких можна знайти у ювілейному збірникові на честь де-Фріза¹⁾.

Яка б не була доля вчення про енотеру надалі, вона звичайно не стане хорошим прикладом мутації. Саме поняття про мутації тепер застосовується до будь-якої зміни, що передається спадком без залежності від того, наскільки значна ця зміна.

ЧИ Є МУТАЦІЇ

Коли більшість дослідників, що опрацьовують це питання, вважають за безперечне існування змін у спадковій речовині, зв'язаних з набуттям нової ознаки, то деякі вважають за недоведене існування мутації. Лотсі (Lotsy)²⁾ говорить, що невідомо ні одного прикладу, де був би доведений мутаційний процес. Хід думок цього видатного фундатора вчення про еволюцію шляхом гібридизації такий: тільки там, де є гомозиготні організми, можна говорити про мутації. Коли організм гетерозиготний, маємо сумнів, чи справа йде про мутації, чи про розщеплення. Проте, гетерозиготність ми встановлюємо на тій підставі, що організм не цілком константний у нащадках. Де ж критерій мутації? Кожен раз, коли ми маємо мутації, ми маємо нащадка різного від батьків і можемо запідозрити, що вони не абсолютно чисті, і наша мутація являє собою в дійсності результат якогонебудь дуже складного розщеплення. Подібних же поглядів додержується й Коойман (Kooyman³⁾).

Багато поколінь константного нащадка, які ми маємо наприклад, у кривих лініях дрозофіли не дають, за Лотсі, гарантії чистокровності. Неможливість досвідної перевірки гомозиготности позбавило б це поняття наукової цінності. Крім цих формальних міркувань проти Лотсі говорять також експериментальні дані. Ми знаємо, що деякі зовнішні впливи (див. далі) можуть на багато збільшити кількість мутацій, тоді як такий вплив навколишнього

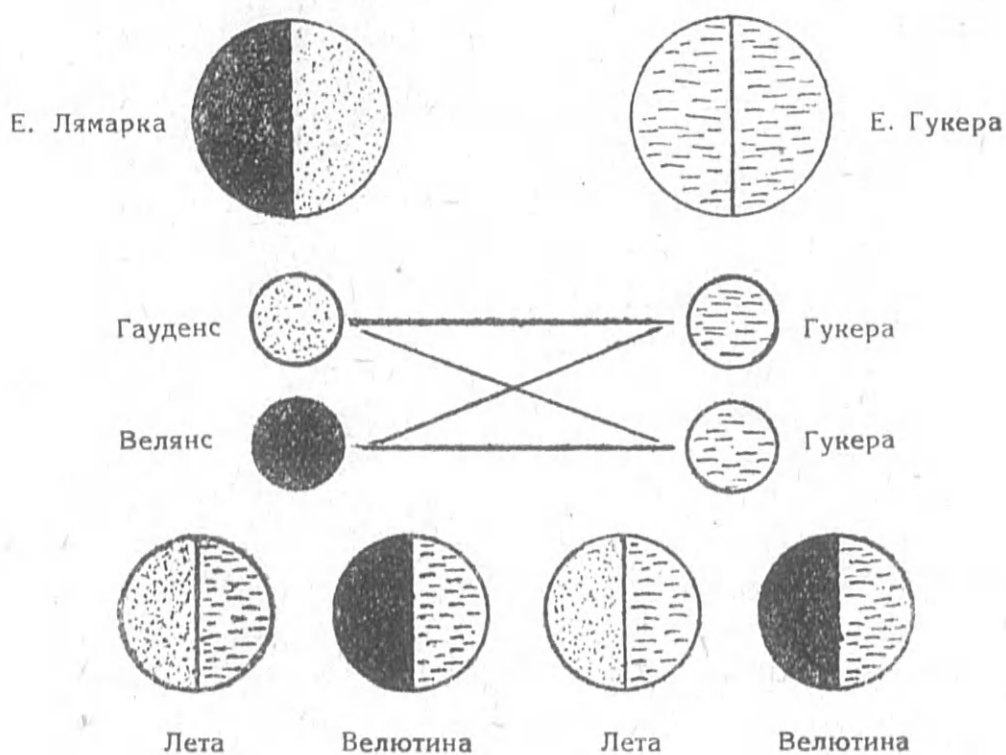

Схема схрещування Е. Лямарка і Е. Гукера.
Діставання бастардів подвійнів

¹⁾ Hugo De Vries. 6 Vortrage zur Feier seines 80 Geburtstages, gehalten in Botanisches Institut Tubingen. 1929.

²⁾ Lotsy. Evolution in Lichte der Bastardierung betrachtet. Haag. 1926.

³⁾ Kooyman. Mutation und Rückmutation oder Spaltung? Genetics, Bd. 8 (1926).

оточення на розщеплення неймовірний. Отже, всупереч скепсисові датського ботаніка, ми можемо говорити про мутації, як про явища, цілком встановлені досвідом.

КЛАСИФІКАЦІЯ МУТАЦІЙ

Мутації слід класифікувати з двох поглядів. Поперше, ми можемо класифікувати з погляду тих змін, що спричиняють собою мутації. Так ми можемо говорити про мутації генів, коли справа буде йти про їхні цитоплазми, коли віднайдемо її зміни, що спричинились до появи нової ознаки і, врешті, мутаціями генома ми можемо назвати такі мутації, коли змінюється набір хромозом, бо один набір хромозом зветься геномом. Подібну класифікацію наводить, наприклад, Елькерс (Oehlkers¹).

Подруге, мутації можна класифікувати з погляду того, чи виникли вони в статевих клітинах, чи в інших. Перші будуть мутаціями у вузькому розумінні, а другі соматичними мутаціями.

МУТАЦІЇ В ГЕНАХ

Ці найкраще вивчені мутації відділяються тим, що вони переходять у спадок за Менделевими законами. До їхнього числа належать зміни, описані Коржинським за назвою гетерогенеза, або ж наводяться де-Фрізом у його творах. З приводу цих мутацій виникали деякі невірні уявлення.

Зразу вважалось, що мутації є дуже рідким явищем. Уже культура дрозофіли показала, що ця думка не вірна. За якихнебудь 25 років такої культури дістали декілька сот мутацій. Ще цікавіший у цьому відношенні (*Antirrhinum*), з яким Баур (Baur²) почав дослідження в дуже малих розмірах, а за останні роки культура цієї рослини досягла від 25.000 до 50.000 екземплярів. На думку Баура, відбуваються мутації не менше 5% всіх рослин. Баур вважає, що при цьому не враховані дрібні мутації, які важко помітити, а також такі, що стосуються анатомічних і фізіологічних особливостей. На його думку, коли врахувати ці мутації, то 10% не буде перебільшенням для вислову частоти мутацій. Уже зараз можна вважати, що різні поріддя не в однаковій мірі мають властивість до мутацій. Так, у дурмана, культура якого провадиться декілька років і в якого відомо чимало мутацій генома, ми знаємо не менше 10 мутацій генів.

Зразу обстоювали той погляд, що коли не всі, то в усякому разі більшість мутацій — наслідок не новоутворення, а випадання генів — звідси й відома Cracking - Theorie Бетсона (Bateson), яка, як говорить один автор: „спричинюється до цікавого парадоксу, а саме, що походження нових ознак є наслідком випадання старих одиниць“³). Подібні ж погляди базувались на тім, що більшість відомих мутацій мали рецесивний характер, а за гіпотезою присутності — відсутності рецесивна ознака пояснюється відсутністю генів. Морган довів неправдивість цієї гіпотези, крім того, ми теж знаємо чимало прикладів домінантних мутацій. Нема підстав вважати мутації обов'язково наслідком випадання генів.

Вивчення мутацій показало, що можлива не одна пара алеломорфних, тобто гени, що перебувають на одній і тій же ділянці хромозом, але ціла серія їх. Так, щоб офарбувати очі у дрозофіли, ми знаємо чимало подібних алеломорфів. Червоне офарблення очей, притамане нормальним мухам,

¹) Oehlkers. Erbllichkeitsforschung an Pflanzen. Dresden u. Leipzig. 1927.

²) Baur. Untersuchungen über das Wesen, die Entstehung und die Vererbung von Rasenunterschieden bei *Antirrhinum matius* Bibl. genetika. 1924.

³) Див. захист цієї теорії на підставі довголітнього вивчення структур мозку в Landau (Die Cracking - Theorie von W. Bateson. Verh. des V. Internat. Kongress für Vererbungswissenschaft 1927. Bd. II, 947.

домінує над еозиновим, що виникає мутаційним способом, але еозинове знову домінує над мутацією білоокости й т. ін. Подібний же многостний алеломорфізм відомий у (*Antirrhinum*) для генів офарблення віночка й листя. Роля, яку виконує цей многостний алеломорфізм у критиці гіпотези відступності, докладно висвітлена у Морганових працях.

ШТУЧНІ ГЕНОМУТАЦІЇ

Мутації виникають ніби без зовнішньої причини. Уже де-Фріз порушив питання про штучні мутації. Довгий час, незважаючи на зусилля багатьох дослідників, не вдалося дістати певного результату щодо можливості збільшити число мутацій без будь-якої зовнішньої причини. 1918 року Тонер (Tower¹) опублікував велику експериментальну працю, присвячену картопляному жукові.

Між іншими цікавими відкриттями, здебільшого, на жаль, неперевіреними він знайшов, що мутації у цього жука можна викликати дією зовнішніх агентів, а саме: коли виховати дорослого жука в період вистигання статевих клітин при підвищеній температурі, то такий жук дає цілий ряд мутацій.

Відомо ряд праць, де мутації ніби сталися через впорскування різних хемікалій до маточки рослин. Макдоуголь, Вайль і Шуль (Macdougol, Vail and Shull²) в 1907 р. дістали таким чином мутації; найбільшого успіху набув розчин сірчанокислого цинку.

Піровано (Pirovano) в 1922 р. опублікував у Мілані книгу під назвою: „La mutazione elettrica delle specie bofaniche e la disciplina dell'eredita nell'ibudatione“; ця книга, як і наступні авторові праці, залишаються майже невідомими в літературі. Автор діяв на пиляки маку і інших рослин електромагнетним полем, або ж ультра-фіолетовими проміннями. Так пиляки він використав для міжпоріддевої гібридизації, при чому виявилось, що такий пиляк має інший ефект, ніж новооброблена, наприклад, там, де при звичайному опиленні схрещування не довелось досягти; воно легко досягалось після обробки пиляка наведеним вже способом. Крім таких праць, Піровано працював також над штучними мутаціями. Електромагнетне поле є найкращим засобом викликати мутації. Найбільший ефект буває при певній насназі, і треба, щоб інтенсивність і напрямок змінювались.

В 1923—24 р.р. Багг і Літль (Bagg und Little³) опублікували свої досвіди з мишами. Спири 20 самців і 10 самок освітлювались рентгеновими проміннями; тільки 6 самців і 7 самок після такої процедури залишились плодовитими; у їх нащадків спостерігались різні мутації. Стали миші з ненормально малими очима, сліпі, спостерігались ненормальності будови ніг, миші, у яких волосся нерівномірно росло на всьому тілі. Всі ці ознаки наслідувались.

До досвідів, подібних до раніш наведених, було дуже скептичне ставлення, бо генетична чистота матеріялу ні одним із авторів у цих досвідах не були доведені, і розщеплення легко могло симулювати мутації. Мутаційний процес через його незалежність від середовища порівнювали з розпадом радія. Становище гостро змінилось після опублікування, починаючи з 1926 р.

¹) Tower. The Mechanism of Evolution *Leptinotarsa*. Washington, 1918.

²) Macdougol, Vail and Shull. Mutation, Variations and Relationships of the *Oenotheras*. Washington, 1907.

³) Bagg und Little. The occurrence of 2 heritable types of abnormality among the descendants of X-royed dunce. *Journ of Roentologie*, vol 10. 1923.

Bagg und Little. The occurrence of four inheritable morphological Variations in Mill and their possible relation to treatment with X-rays. *Journ. of exp. Zoologie*. Vol. 41. 1924.

Меллером (Muller)¹⁾ його праць про штучні мутації у дрозоділі. Цей автор, відомий, як авторитетний і досвідчений генетик, заслуговує ще тому на довіря, що він працював з таким генетично докладно вивченим матеріалом, як дрозоділі. Спочатку він спробував викликати мутації, діючи підвищеною температурою. Число мутацій збільшувалось, але в незначній кількості, як в досвідах з мухами, на яких діяли рентгенівськими проміннями. Цей фактор спричинив чималу кількість мутацій. Можна сказати, що під впливом його, мутації в 150 раз траплялись більше, ніж без його. Чимало Меллерівських мутацій були повтореннями давно відомих, наприклад, білі очі, мініатюрні крила тощо. Інші мутації були новими, як, напр., п'ятнуваті крила. Між мутаціями була велика кількість літучих, або таких, що спричинювались до безпліддя мух, чимало мутацій були також настільки незначними, що їх було тяжко виявити. Врешті, були також соматичні мутації, про які ми говоритимемо далі.

Меллерові досвіди перевірювались багатьома авторами, і його результати цілком підтвердились. Серебровський²⁾ з співробітниками повторив роботу Меллера і вбачає в рентгенівських проміннях могутній і простий спосіб будь-коли викликати велику кількість мутацій. Вайнштайн (Wainstein³⁾ також цим методом дістав мутації у дрозоділів. Гансон та інші (Hanson⁴⁾ застосовував замість рентгенівського проміння радій й цим збільшив число мутацій проти контрольного на 12,9%. Блекслі (Blakeslee⁵⁾ та інші викликали радієм і рентгенівськими проміннями у дурману не тільки мутації геномів, але й мутації генів. Меллер зробив припущення, що, можливо, природа ультрафіолетової частини спектру спричинюється до появи мутацій. Альтенбург (Altenburg⁶⁾ проте, намагався не без успіху, використати довші, ніж рентгенові проміння, ультрафіолетові, щоб дістати мутації у дрозоділі.

Важається за доведене, що зовнішні впливи у декілька разів збільшують процент мутацій. Слід, однак, відзначити, що різні поріддя, мабуть, по-різному вразливі до таких впливів. Радій, що з успіхом викликає мутації у дрозоділ, не викликає ні одної мутації в досвідах Штейна (Stein⁷⁾.

МУТАЦІЇ ЦИТОПЛАЗМИ

Цитоплазмичні мутації, як і взагалі цитоплазмична спадковість, дуже мало відомі. Немає, проте, сумніву в тім, яке величезне значення має цитоплазма в спадковості, що виявляється так у міжпоріддєвих схрещуваннях, як і в інших випадках (див. Корренса й Ф. Веттштейна⁸⁾). До числа мутацій цитоплазми

1) Muller Artificial Transmutation of the gene. Science № 5: S. 66. 1926.

Muller. The problem of genic modification. Verh. V Internat. Kongr. f. Vererbungswiss. Bd. 1. 1928.

Muller. The production of mutations by X-rays. Proc. nat. Acad. sci. U. S. A. 1928. Vol. 14.

Muller. The measurement of gene mutation rate in Drosophila high variability, and its dependence upon temperature. Genetics. Bd. 13. 1928.

2) Серебровський, Дубинин, Агол, Слєпков, Альтшулер. Получение мутаций рентгеновскими лучами у Drosophila melanog. Журнал экспериментальной биологии. 28. Т. IV.

3) Weinsten. The production of mutations and rearrangements of genes by X-rays. Science. Vol. 67. № 1736 1928.

4) Hanson, Blair, Heys. The effects of radium in producing lethal mutations in Drosoph. melanogaster. Science 1928. Vol II (№ V.).

5) Gagen, Stuart, Blakeslee. Mutations in Datura following exposure to X-Rays. Proc. acad of Sciences 1927. Bd. 13.

6) Altenburg. The limit of radiation frequency effective in producing mutations. Ameris. Naturalist. Vol. 62. S. 540. 1928.

7) Stein Untersuchungen über die Radiomorphosen von Antirrhinum. Zeitsch. f. induktive Abstammungen Vererbungslehre. 1927. S. 437.

8) Correns. Über nichtmendelende Vererbung. Verh. V Internat. Kongr. I Bd. S. 131.

Wettstein. Über plasmatische Vererbung und über das Zusammen Wirken von Genen und Plasta. Ber. d. deutsch. Gotth. Geselischatt Bd. XXVI.

належать, головним чином, різні приклади строкатого листа, що не передається в спадок за законами Менделя. Дехто в такому разі й говорить про мутацію плястид, тобто про спадкові зміни у цих органідах клітини. Корренс, однак, не вважає цитоплазмичне наслідування строкатого листа спадковістю в повному розумінні. Ікено¹⁾, погоджуючись з Корренсом, замість поняття мутації, оперує з поняттям псевдо-мутації.

МУТАЦІЯ ГЕНОМІВ

Геномом, як відомо читачеві, слід звати один повний набір хромозом. Організми з одним набором звуться гаплоїдними, з двома — диплоїдними, з трьома — триплоїдними, і взагалі організми з більшим числом наборів, ніж два — поліплоїдами. У дурмана, у тютюну і в інших рослин описані мутації, де замість нормальних двох наборів хромозом є тільки один набір хромозом у клітинах тіла. У дурмана подібні мутації повторюються досить часто. З 1921 до 1927 року Блекслі²⁾ дістав понад 50 таких мутацій. Ці гаплоїдні мутанти цікаві тим, що одного набору хромозом досить для формування більш-менш нормального організму.

Поряд з поліплоїдними мутаціями відомі такі, з яких випадає одна, або декілька хромозом, або навпаки збільшується. В такому разі ми говоримо про гетероплоїдність.

ЯК ЗРОБИТИ МУТАЦІЇ ГЕНОМА?

Гаплоїдні мутанти бувають або в наслідок партогенези, де сталось редукційне ділення яйця, як це спостерігав Блекслі у дурмана. Гетероплоїдні мутації стають в наслідок того, що парні хромозоми відходять до одного полюсу. Так, у дурмана 24 хромозоми. Коли до одного з полюсів при редукційному діленні відійде одна зайва хромосома, то стануть гамети з 11-ма й 13-ма хромосомами. Гамета з 11-ма хромосомами, зустрічаючи нормальну, стає гетерозиготним організмом, з 23-ма хромосомами Беллінг і Блекслі³⁾ в однім дослідженні пиляки дурману встановили таку аномалію редукційного ділення у 0,4⁰/₁₀ пилякоклетин. Збільшення числа хромозом може статись у наслідок рідкого впливу навколишнього оточення. Космінський⁴⁾ спостерігав його, наприклад, у непаристого шовкопряда, діючи підвищеною температурою. Збільшення числа наборів буде відбуватись, коли випаде редукційне ділення, а його можна уникнути, діючи холодом, наркотиками тощо. Веттштейн⁵⁾ це проробив з поліплоїдним мохом, діючи хлорадгідратом на мох. Під впливом цієї наркотичної речовини мітотичне ділення відбувалось абортивно, тобто хромозоми розщеплялись, але не розходились до полюсів і знову було одно ядро, але вже з подвійним набором хромозом, замість одного. Примушуючи регенерувати безстаттєве покоління моху, що має подвійний набір хромозом, Веттштейнові вдалося дістати статтєве покоління з подвійним набором. Воно було стерильним. Однак, іншим методом дістали плодовите статтєве покоління з двома наборами хромозом, що давало тетраплоїдне нестаттєве покоління. А примушуючи регенерувати його, можна дістати тетраплоїдне статтєве покоління. Різними способами Веттштейнові

1) I k e n o. A note to my paper on some varieg. races Capsic. Journ. of Genetics. V. 6. 1917.

2) B l a k e s l e e. Genetics of Datura. Verhand. V. Internat. Kongr. Bd. 1.

3) B e l l i n g u n d. B l a k e s l e e. The reduction division in haploid, diploid, triploid and tetraploid Daturus. Proc. of the nat. Acad. of sc. 1923. V. 9. s. 106.

4) К о с м и н с к и й. Изменение числа хромозом у непарного шелкопряда под влиянием повышенной температуры. (Русск. Зоолог. журнал т. VI, стр. 69. 1926).

5) W e t t s t e i n. Biolog. Zentralbl. 1924.

„ Bibliograph. Genetica. 1925.

„ Ergebniss. der. Biologic. 1927 й ін.

вдавалось значно збільшити число наборів хромозом у мохів. Лімітом було статтєве покоління з 8 - ма наборами, замість нормального одного.

Вінклер (Winkler)¹⁾ примушував регенерувати паслін, обрізаючи пагінки. Деякі з пуп'янків, що виростили на порізі, були тетраплоїдними, і таким чином методом регенерації діставали мутації генома у згаданій рослині²⁾.

ЗОВНІШНЯ СТОРОНА МУТАЦІЙ ГЕНОМА

Змінюючи набір хромозом, змінюємо не якість, а тільки кількість спадкової речовини. Кожний набір містить в собі всі гени, збільшення наборів хромозом є збільшення тих же генів. З кількісною зміною хромозом змінюється ж не тільки кількісна, але й якісна сторона організму.

Гаплоїдні мутанти звичайно бувають менших розмірів, ніж нормальні організми. Триплоїдні, тетраплоїдні тощо, навпаки, здебільшого визначаються гігантизмом. Так у одного моху розміри диплоїдних клітин в залежності від умов культури були в 1,88 раз, або 3,14 раз більше, ніж розміри клітин гаплоїдного моху. Але це не завжди. Із якісних змін згадаємо, що триплоїдний паслін мав, наприклад, неправильні обриси країв листя з зарізами, тоді як у диплоїдного вони рівні. У тетраплоїдній енотери були ненормальні короткі вузла й інші особливості.

ПРО ОБМЕЖЕННЯ ПОНЯТТЯ МУТАЦІЇ

Геномутації мають спільне з плазмомутаціями те, що тут знову набута ознака не менделює. Зміни в наборі хромозом спричинюють різні аномалії при вистиганні статтєвих клітин і це й є причиною частого безпліддя мутантів. Коли при геномутації набір хромозом повторюється паристе число раз, то життєздатних гамет більше, і нащадки константні. Ці особливості геномутацій бувають причиною того, що в них не багато мутацій. У нещодавно виданій книзі Геммерлінга (Hämmerling³⁾) мутація визначається, як „зміна одного мендельованого гена“.

З цього погляду спадкові зміни плазми і генома не відбувають мутацій. Безперечно, що різні групи мутацій істотно відрізняються між собою, але вони мають спільне в тім, що залежать від змін в системі, яка є носієм спадковості. Деякі мутації дрозофіли зв'язані з переміщенням кусочків хромозом із одної хромосоми до іншої. Такі зміни Морган назвав трансльокаціями, зокрема, між мутаціями під впливом рентгенівського проміння були й трансльокації (див. Меллера⁴⁾). Трансльокації становлять зміни в хромозомнім апараті, які часто й густо можна побачити під мікроскопом. Вони, до деякої міри, є ланкою, що зв'язує мутації генів і геномів, хоча в їх набір хромозом кількісно не змінюється, але в ньому, однак, відбувають перегрупування. Коли зважити й те, що зміни геномів також звать мутаціями, а протоплазмичні зміни також, за останній час, дедалі частіше звать так, то, мабуть, доведеться визнати за краще зберігти поняття мутації в тім широкім сенсі, який у нього тут вкладаємо.

ГІБРИДИЗАЦІЯ Й МУТАЦІЯ

Коли матеріял, де наявна мутація виявляється гетерозиготним, гібридним, то, як бачили раніше, самий факт мутації є сумнівним, однак, гібридна при-

¹⁾ Winkler. Über experimentelle Erzeugung von Pflanzen mit abweichenden Chromosomenzahlen. Zeit. f. Bot. 1916. Bd. 8.

²⁾ Тут не наводиться також чимало інших праць, присвячених операціям у хромозом, напр., Закатича, Левіцького та інш.

³⁾ Hämmerling. Dauermodifikation (Hand. f. Vererbungswissenschaft) 1929.

⁴⁾ Muller und Painter. The cytological expression of changes in alignment produced by X-rays in Drosophila. Amer. Natural, Bd 63.s.192 1929.

рода організму тільки утруднює відкриття у нього мутації, але не виключає їхньої можливості. Навпаки, можна гадати, що сама гібридизація може стати причиною мутацій, тобто появи цілковито нових особливостей.

Отже, невірно вважати, що схрещування є лише комбінація. Справді, з'єднання різних зачатків, їхня взаємодія, теоретично кажучи, може стати в наслідок глибоких змін їх. Хоча в літературі це питання зовсім не опрацьоване, можна навести експериментальні дані на користь мого припущення. Схрещуючи різні поріддя енотери, що мала нормально зелене офарблення, Реннер і інші автори діставали бліді й рябі нащадки¹⁾. Вони пояснювали це тим, що ядро одного поріддя може викликати в плястидах іншого такі зміни, що вони вже не зеленіють, або інакше, набувають нової властивості й мутують. Нещодавно М. Навашін²⁾ спостерігав, що у міжпоріддєвих гібридів скерди істотні зміни відбувають окремі хромозоми аж до того, що зникають, так звані трабанти, які є надзвичайно постійними маленькими додатками до хромозом. В цьому разі гібридизація — фактор, що спричинює появлення нових константних якостей у нащадках. Ще треба винайти методи, щоб вияснити роль гібридизації в мутаціях.

СОМАТИЧНІ МУТАЦІЇ

Соматичні мутації найкраще відомі у рослин. Тут їх часто називають мутаціями, а англійці — *sporting*³⁾. Вони характеризуються раптовим появленням пагінок, що відрізняються своїми ознаками від первісної рослини. Так виникли у нормального крижовника пагінки з безволосими плодами, у жовтого банана пагінки з червоними плодами, у персика появилась брунькова варіяція, характерна тим, що на мутованій гілці плоди вистигали на два тижня пізніше нормального. Мутація може спочатку охопити тільки невеликий сектор і виявляється, наприклад, зміною офарблення частини листка, і може цілковито змінитись у наслідок мутації. Насіння з мутованих гілок зберігають набуту ознаку. Проте, коли мутують тільки епідерми, то соматична мутація не передається нащадкам, бо генеративні клітини рослин проростають із шару, що лежить під епідермісом. Тут ускладнюється поняття мутації. Мутація епідермоса залишається мутацією, бо вона передається від однієї клітини до іншої, що розмножуються велетативно. Вона передавалась би велетативним клітинам, але тому, що ці клітини із епідерміса не виникають, то вони не передаються нащадкам, зникає істотня ознака мутації. Довести мутацію стає неможливим. Ще складніше у тварин. Тут розвиток генеративних клітин здебільшого призначено до певної частини тіла. Всі соматичні мутації, яким підлягають клітини зовні цієї царини, не можуть передатись нащадкам. Незважаючи на ці труднощі, ідея соматичної мутації починає застосовуватись, і в царині тваринних організмів. Ленц (Lenz⁴⁾) і недавно Бауер (Bauer⁵⁾) вважають рак і саркому результатом соматичних мутацій. На їхню думку, яканебудь клітина тіла мутує так, що набуває властивості до посиленого ділення і перетворюється в нововитвір. Подібно ж можна тлумачити родинки, обезцвічена кожа тощо. Нещодавно Агнеса Блюм (A. Bluhm⁶⁾) виступила з гострою критикою цієї гіпотези, вважаючи поняття про мутації, що не передаються

1) Renner. Die Scheckung der Onotherenbostarre Biolog, Zentralbl. Bd. 44. 1924.

2) М. Навашін Über die Veränderung von Zahl und Form der Chromosomen infolge der Hybridisation Zeitsch. f. Zeltorsch. und Mikroskopisch Anatom Bd. 6. S 195.

3) Зведення старішої літератури питання у Сramer-Kritische Übersicht der bekannten Fälle von Knospenvoriatione. Haarlem 1907, новішої у Chittenden'a Vegetative Segregation Billivgraphia-Genetica 1927.

4) Bauer, Focher, Lenz. Grundriss d. menschlichen Erblchkeitslehre und Rassenhygiene 3. Aufl. 1927.

5) Bauer. Mutationstheorie der Geschwestentstehung. Berlin. 1928.

6) A. Bluhm. Einige fragende Worte zum Mutationsbegriff Blulag Zentralbl. Bd. 18. 1928.

нащадкам, внутрішньо протирічними. Однак, я не вбачаю тут внутрішнього протиріччя, бо непередачу в цьому разі можна розуміти, як результат не утворення гамет. Чимало мутацій дістав Меллер. За допомогою X-проміння охоплювали тільки частину тіла і, отже, мали соматичний характер і не передавались нащадкам. Цей автор описує так само мух, все тіло яких було змінено, але „мутація“ не передавалась нащадкам. Автор пояснює це тим, що клітини, із яких розвивались статеві залози, не мутували, тоді як клітини тіла підлягали мутації. Цілком наочна гіпотетичність всіх цих Меллерових міркувань.

Слід відзначити, що самотичні мутації беруть під сумнів, ніби вони є розщепленням. Зареєстровані приклади так званого велетативного розщеплення. Так, де - Фріз спостерігав його у вероніки. У цієї рослини блакитне офарблення вінчика домінує над білим. У одного екземпляру гетерозиготної вероніки, яка цвіла блакитними квітками, появився пагінок з білими квітами, який можна трактувати, як наслідок велетативного розщеплення. Тому, що розщеплення, за Менделем, відбувається в наслідок редуційного ділення, а в тілесних клітинах відповідний процес нам невідомий, то зрозуміти, як відбувається таке велетативне розщеплення, досі неможливо. Справа може йти не про розщеплення, а про мутації домінатного гена в рецесивний (блакитне офарблення в біле).

ОБЕРНЕНІ МУТАЦІЇ

Велику теоретичну цікавість становить питання про оберненість мутаційного процесу. Чи можуть мутації знову мутувати до нормального стану. Такі обернені мутації були знайдені у дрозоді та в інших організмах. Точно довести їх дуже важко, бо завжди є сумнів, що культура випадково загризлася зовні. Однак точно доведення знайдено. Можна спостерігати появлення у зеленої рослини зовсім білий пагінок і, отже, мутацію в сторону альбінізму, й на одному з листів цього пагінка — виникнення зеленого сектору, тобто оберненої мутації. Така ж соматична обернена мутація зареєстрована у мухи дрозоді Тимофеем Ресовським¹⁾. Тимофій Ресовський спостерігав у культурі жовтавих дрозоді, появлення одної мухи, у якій половина тіла офарблена в жовте, а половина — у типовий для диких мух у сіре офарблення. Жовте офарблення рецесивне у відношенні до сірого і тому жовті мухи повинні бути гомозиготними. Появлення напівсіро офарбленої мухи автор пояснює тим, що під час ембріонального розвитку клітина, яка дала сіру половину тіла, мутувала так, що набула один ген сірого офарблення і стала, отже, гетерозиготною до ознаки жовтого офарблення. Коли так, то ця муха повинна була нести один яєчник гомозиготний, а другий гетерозиготний. Перший яєчник повинний дати всі яйцеклітини з генами жовтого офарблення, а другий на половину з геном жовтого і наполовину з геном сірого офарблення. Схрещування мухи з жовтим самцем підтвердило ці міркування, як і слід було чекати: муха дала $\frac{3}{4}$ жовто-офарблених нащадків й $\frac{1}{4}$ гетерозиготних сіро-офарблених.

ЛЯБІЛЬНІСТЬ ГЕНІВ

У наслідок деяких спостережень висунули гіпотезу, що іноді ген може перебувати у надзвичайно нестійкому стані, так що легко настає мутація. Корренс²⁾ описав *Mirabilis Ivlopa* з строкатим листям. Ця ознака була рецесивною щодо ознаки нормально зеленого офарблення. Строкати й отже го-

¹⁾ Тимофеев-Рессовский. Eine somatische Rück-Genovariation bei *Drosophila melanogaster*. Wilhelm Roux Archiv f. Entwicklungsmech. d. Organismen. Bd. 113. s. 245. 1928.

²⁾ Correns Der Übergang aus dem homozygotischen in einen heterozygotischen Zustand in selben Individuum bei buntblättrigen und gestreiftblühenden *durabilis* Sitz. Ber. d. Deutschen Botan. Gesellschaft B. 2 XI s. 418 1910 r.

мозиготні рослини, однак, давали частину зелених пагінків поряд із строкатим нащадком частину зелених нащадків. За Корренсом це пояснюється тим, що тут ген трилистності лябильний і легко мутує зворотно до гену зеленого офарблення. Подібні лябильні гени винайдені і в дрозофіли. Наприклад, мутація, що характерна мініатюрними крилами, дає нащадків, поперше, з такими ж крилами, подруге, з нормальними і, потрете, мозаїчних мух, тобто таких, що можуть нести з одного боку нормальне, а з другого мініатюрне крило тощо. Демерек (Demerec¹) вважає ген мініатюрних крил лябильним, що легко повертається до попереднього нормального гена. Рентгеновими проміннями, як встановили Тимофєєв - Ресовський²) і інші, у мухи дрозофіла можна спостерігати такі соматичні обернені мутації.

Вчення про лябильність генів, як правильно відзначив Читтенден, суперечить звичному поглядів менделізму про високу стійкість генів і тому не дивно, що робились спроби знайти інше пояснення явищам заради яких припускається ідея лябильності генів. Ейстер (Eyster³) вбачає вихід у гіпотезі про будову кожного гена із великої кількості менших частинок — геномір. За мутації звичайно всі геноміри відбувають одну й ту ж зміну, але бувають випадки, коли мутує тільки частина геномір. У цих прикладах дістанемо ген складний, що складається із нормальних та змінених частинок. Такі, на думку Ейстера, так звані, лябильні гени. Ген мініатюрних крил складається із відповідних цій ознаці геномір, а також таких, що визначає нормальне крило. Перед кожним діленням клітини число геномір подвоюється (в наслідок ділення кожної геноміри), а при діленні клітини вони нарівно поділяються між дочірніми клітинами. Там, де всі геноміри даного гена однакові, сестринські клітини мають однакові геноміри, у лябильних генів ці геноміри не однакові, і легко може статись так, що випадково одна із сестринських клітин дістане тільки, або, головним чином, геноміри нормального типу, наприклад, у нашому випадкові нормальні крила.

Гіпотеза Ейстера намагається заступити ідею нестійкості деяких генів дальшим діленням одиниць спадковості. У нас доки нема даних, які б дали можливість обстоювати ту чи іншу гіпотезу.

Ми розглядали, наскільки це приступно у короткій статті сучасний стан учення про мутації. Берталанфі (Bertalanffy⁴) пише: „Das vielbändige Werk Darwins auf zu elnen Seite, die beschränkten 46 Seiten der „Versuch über Pflanzenhybriden“ Mendels und der anderen — welche gewaltiger Gegensatz!“ Це продовжувалось тільки короткий час. Де-Фріз, якому належить частина заслуг повторного відкриття законів Менделя, висунув вчення про мутації. Воно зросло й поширювалось всупереч консерватизмові багатьох генетиків, які будь-що-будь хотіли обмежити його силу. Тепер ми знаємо, що мутації не становлять собою рідкісних винятків. Ми маємо в розпорядженні агенти, якими можемо інколи довільно прискорювати мутаційний процес. Вчення про мутації також як і менделізм, вже не протиставляється дарвінізмові, а навпаки становлять собою міцні підвалини теорії добору.

1) Demerec. The Behavior of drutable Gens Abhand. V internat. Kongr. Bd. I, s. 183.

2) Тимофєєв - Ресовский. Обратные и соматические геновариации определенного гена в противоположных направлениях под влиянием рентгеновских лучей. Журнал экспериментальной биологии 1928.

3) W. Eyster. The Mechanism of Variegation Abhand. V internat. Kongr. Bd. I, s. 667.

4) Bertalanffy Kritische Theorie der Fermbildung Berlin 1928 s. 35.

К. ДОБРОЛЮБСЬКИЙ

Жіноцтво паризьких околиць та преріальне повстання 1795 р.

I

Повстання паризьких околиць у перших числах преріяля 3-го року II-ої Французької республіки (20 — 23 травня 1795 р.) було останнім народнім повстанням у Парижі за часи великої революції. Його прелюдією був рух 12-го жерміналя (1-го квітня). Обидва виступи належать до тих революційних „днів“, які подібно 31 травню 1793 року були спричинені загостренням харчової кризи. На зв'язок революційних виступів з тодішними злиднями нам певно вказують самі джерела, що часто й густо висвітлюють події матеріалістичніше, ніж чимало пізніших істориків. Баррас, наприклад, у своїх мемуарах вважає недостачу продовольчих продуктів „істотнішою причиною всіх повстань“ за часи революції¹⁾. Щож до, зокрема, преріального повстання і руху 12-го жерміналя, то різні джерела відзначають, що злидні і голод, які панували тоді особливо в паризьких околицях, спричинили ті останні революційні виступи народніх мас за часи французької революції.

Автор (сучасник) однієї брошури про перші дні преріяля, що вороже ставиться до повстання, визнає, що недостача їжі дала можливість „ворогам народу“ залучити останній до руху проти Конвенту²⁾. Один німецький кореспондент у листі з Парижу від 27 травня 1795 року відзначає, що повстання чекали задовго до нього і що більшість повсталих становили голодні³⁾. Справді, поліцейські донесення, відзначаючи злидні, недостачу хліба, дров та вугілля і нездоволення народу, наводять балачки про повстання, ще за декілька місяців до нього. За словами донесення від 5 лютого 1795 року на деяких склепах дров „нарід говорив, що примушують „його страждати“, щоб він повстав“⁴⁾. В середині березня балачки про повстання частішають: „чекають, ходять балачки, вдару; бідніші громадяни певно його сподіваються“⁵⁾. 17-го березня депутація від двох секцій Сен-Марсельської околиці: Фіністер (Finistère) та обсерваторії (L'observatoire) звернулись до Конвенту з вимогою хліба: „не припускайте, говорили вони... маяти між

1) Mémoires de Barras membre du Directoire. Publiés par S. Duruy. T. I, p. 227 (Paris, 1895).

2) Les premiers jours de prairial. Par L'Auteur des journées de 12 et 13 germinal. Paris. An III - e de la République, p. 9.

3) Frankreich im Jahr 1795. Aus den Briefen Deutscher Männer in Paris. Altona, 1795. II B, № 5, S. 26.

4) A. Aulard, Paris pendant la réaction thermidorienne et sous le Directoire. Recueil de documents pour l'histoire de l'esprit publié à Paris. T. I, p. 453 (Paris, 1898) (нижче — Aulard, Paris, I).

5) Ibid., I, 561, пор. I, 552 — 3, 562, 565.

нами прапорові голоду; вживіть всіх заходів, щоб нарід віддався до ваших рук, і дайте нам хліба. 800 наших товаришів чекають на вашу відповідь“¹⁾. 31 -го березня, напередодні 12-го жерміналя, друга депутація від найреволюційнішої секції Сент-Антуанської околиці Quinze-Vingt (шпиталю для сліпих) заявила у брами Конвенту: „після 9 термідора наші злидні дедалі збільшуються. Нам обіцяли, що скасування максимуму стане наслідком достатку, а голод (проте) досяг крайнощів... Ми вимагаємо вжити всіх заходів, щоб допсмогти страшним народнім злидням“²⁾. Того ж дня, як анти-якобинська „Французька газета“ писала: „становище Парижу весь час теж саме: стоять тільки хвости, що вимагають хліба, і групи, що скаржаться, бо не дістають його. Терористи намагаються використати становище... Всі хвилюються... Повітря, яким ми дихаємо, безперервно повне погроз й проклять; з усіх боків наш обрій оточений проваллями“³⁾. 12-го жерміналя Vaneck заявив від імени народу в Конвенті: „настав час, що кляса бідарів не буде вже жертвою егоїзму багатів та пожадливих крамарів“⁴⁾. Vossische Zeitung вважає „без сумніву“, що 12-го жерміналя „у хвилюваннях велику ролю відіграв голод“⁵⁾. Рух 12-го жерміналя (1-го квітня 1795 р.) говориться в мемуарах сина Карно стався через „недостачу їжі“ і „події 12 жерміналя були тільки передмовою до події 1-го преріяля“⁶⁾.

Справді, після поразки руху 12-го жерміналя голодне повстання всіма вважалось за неминуче. Уже 10-го квітня поліцейське донесення відзначає балачки в кафе про підготовлення нового повстання⁷⁾. За місяць до повстання „Вечірній вісник“, орган золотої паризької молоді та знатних дам⁸⁾, уже висловлював побоювання з приводу народнього повстання: „вчорашній день 20/IV був дуже бурхливий; виявляється, що сьогодні прибуло багато возів з мукою. Обов'язково потрібно, щоб припинився нарешті жахливий голод, жертвою якого ми є; бо навколо нас розпач, хвороби і слід дуже побоюватись народнього повстання, що стане, можливо, загальним“⁹⁾. Поліцейське донесення в кінці квітня і в першій половині травня продовжує вказувати на збудні, бунтівливі промови й на повстання, якого чекають¹⁰⁾. Поліцейських агентів турбують особливо балачки в околицях про повстання народу¹¹⁾. В донесенні від 12-го травня поліція вказує, що робітники по виробці знаряддяз агрожують повстати, коли в скорому часі не дадуть їм хліба та не припинять спекуляції¹²⁾. У тому ж донесенні поліція на підставі доповідів 22 агентів відзначає, що найтерпеливіші громадяни починають нетерпелитись і „вважають за краще зразу вмерти, ніж так жити“; „злидні непокоять все більше й більше; сподіваються, що нарід швидко повстане, бо люде, вибрані ними, щоб створити його щастя, намагаються згубити Францію голодом, замість того, щоб турбуватись про їхній статок¹³⁾. В донесенні від 19 травня поліція відзначає поширені напередодні чутки, ніби „коли розподіл хліба не стане

1) Gazette Nationale ou Moniteur Universel. Paris, 1795, 20/III, N 180 (нижче — Moniteur 1795); див. також Bouchez et Roux, Histoire parlementaire de la révolution française, t. XXXVI pp. 236 — 37 (Paris, 1837).

2) Moniteur, 3/IV 1795, № 194 або Bouchez et Roux, XXXVI, 257 — 58.

3) Gazette française 31/III 1795, Aulard. Paris, I, 622.

4) Moniteur 3/IV 1795 № 194 или Bouchez et Roux XXXVI, 269.

5) Vossische Zeitung, 2/IV 1795, № 27, Eberhard Buchner. Die französische Revolution. Kulturgeschichtlich interessante Documente aus alten deutschen Zeitungen, II B, s. 248. (München, 1913).

6) Mémoires sur Carnot par son fils, t. I, p. 579 (Pr. 1861).

7) Aulard, Paris, I, 647.

8) Pop. Frankreich im Jahr 1795, II B, № 7, s. 269.

9) Messenger du soir, 22/IV 1795, Aulard, Paris, 674.

10) Aulard, Paris, I, 678, 700, 701.

11) Ibid, I, 709. Rapport 9/V 1795.

12) Ibid., I, 717.

13) Ibid., I, 718.

достатнішим, антуанська околиця 1-го преріяля повстане масою і закличе останній Париж піти за його прикладом¹⁾.

Якобінець Левассер у своїх мемуарах зображає, як злидні неминуче призвели до преріяльського повстання: „злидні досягли жахливих розмірів; треба було провести частину дня в хвості перед дверима булошників, щоб дістати декілька фунтів хліба й рижу. Зниження асигнацій без зниження їхнього примусового курсу; послаблення законів „виданих“ на користь бідних; нестача роботи в усіх робітничих клясах призвели нарід до злиденного становища, яке важко зобразити. Нічого більшого не треба, щоб викликати серйозний рух“. Саме повстання він називає далі боротьбою народу проти середніх кляс, курток проти піджаків“, надаючи йому, таким чином, клясового характеру²⁾. Контраст між поневіряннями бідних і розкішю спекулянтів, вискочок і куртизанок розлютував нарід, якому залишалось лише право „легально вмерти з голоду“. За словами одного сучасника, „бідняк, що не мав ні золота, ні срібла, поневірявся, він взявся за рушницю щоб дістати хліба“³⁾. Вимоги повсталих були викладені у відозві під заголовком: „Повстання народу, щоб дістати хліб й відвоювати свої права“⁴⁾. За словами Барраса, повсталі 1-го преріяля Сент-Антуанська і Сен-Марсельська околиці, марширували в ім'я голоду і волі⁵⁾. На думку Бол'є, преріяльні дні якобінців підтримував зголоднілий нарід⁶⁾. Цей погляд висловлюється і роялістами різних відтінків: бароном Невіллем⁷⁾, конституційним монархістом Малле-дю-Паном⁸⁾, та крайнім роялістом Пельтьє⁹⁾.

Демократичні та соціалістичні історики, а саме: Мішле¹⁰⁾, Олар¹¹⁾, Буше та Ру¹²⁾, Луї Блян¹³⁾, Девіль¹⁴⁾, а тепер Матьєз вважають, що основною причиною руху 12-го жерміналя та преріяльного повстання був голод. Той же висновок обстоює і консервативний німецький історик А. Шмідт¹⁵⁾.

II

Жінки брали велику участь у жермінальському та преріяльському рухах, особливо жінки паризьких околиць. Дорожнеча, постійне стояння у числених чергах, щоб одержати хліб, м'ясо, дрова, вугілля і інші речі першої потреби, холод і голод та страждання нещасних дітей, все це пригнічувало й мучило жінок більше, ніж чоловіків, і породжувало у них зло проти спекулянтів та крамарів, повне розчарування у термідоріанському Конвенті, жалкування про

¹⁾ Ibid., I, 728.

²⁾ Mémoires de R. Lévassur (de la Sarthe), exconventionnel. T. V. p. 15 (Bruxelles, 1832).

³⁾ Souvenir d'un demi-siècle 1789 — 1836. Publiés par S. Touchard - Lafosse. T. V, pp. 230, 236. (Paris, 1836).

⁴⁾ Moniteur, 23/V 1795. № 244 або Bouchez et Roux, XXXVI, 315 — 18. Поп. Aulard, Paris, I, 734. Rapport 21/V 1795.

⁵⁾ Barras, Mémoires, I, 229.

⁶⁾ S. F. Beaulieu, Essais historiques sur les causes et les effets de la Révolution de France, t. V, p. 185 (Pr. 1803).

⁷⁾ Mémoires et souvenirs du baron Hyde de Neuville, t. I, pp. 123 — 24 (Paris, 1883).

⁸⁾ Correspondance inédite de Malle du Pan avec la cour de Vienne (1794 — 1798). Publiée par A. Michel, t. I, p. 218 (Paris, 1884).

⁹⁾ Peltier, Paris pendant l'année 1795, t. I, p. 233 (Londres, 1795).

¹⁰⁾ I. Michelet, Histoire du XIX siècle, t. I, pp. 212, 214. (Pr. 1874).

¹¹⁾ A. Aulard, La réaction thermidorienne à Paris. (Études et leçons sur la révolution française, 5-me série, pp. 9 — 10, 12, Paris, 1907); A. Олар, Политическая история французской революции. Перев. с фр. Н. Кончевской, 2 изд., стр. 580 — 81.

¹²⁾ Bouchez eRoux, XXXVI, 311 — 12.

¹³⁾ Louis Blanc, Histoire de la révolution française, t. XII, pp. 222 и д. (Paris, éd. 1869).

¹⁴⁾ S. Deville, Thermidor et Directoire. Histoire socialiste (1789 — 1900) sous la direction de J. Jaurés, t. V, pp 84, 90. Поп. I. Claretie, Les derniers montagnards. Histoire de l'insurrection de prairial an III. (1795), pp. 11 — 13, 135 (Paris, 1867).

¹⁵⁾ A. Schmidt, Pariser Zustände während Revolutionszeit 1789 — 1800. Thl. I, s. 286. Thl. II, s. 283. (Jena, 1874 — 76).

часи панування закону про максимум, співчуття якобінцями, розпач, а потім навіть і апатію до життя. Історики, що співчували стражданню народних низів, зрозуміли, чому 12 - жерміналя „жінки відзначались своїм числом, своєю енергією і своєю непереборною упертістю“, чому вони в цей день „наганяли страху на Конвент так довгий час“. „Це вони,—пишуть Буше і Ру, автори сорокаторомної „Парляментської історії французької революції“,—більш всього страждали від голоду; це вони вимушені були в дуже сувору зиму бути на ногах цілий день і майже всю ніч, переходячи від розподілу хліба до розподілу вугілля, від останнього до розподілу дров і дістаючи після цих довгих чекань тільки незначну частину того, що було потрібно їхній родині. За наявністю таких великих злиднів, що здебільшого припадала на жінок, термідоріянці повинні були бути безсердечними, осмілюючись ще ганьбити їх ім'ям фурій гільотини“¹⁾.

Предметом постійних скарг за весь час термідоріянської реакції була дорожнеча, що зростала з дня у день. Закон про максимум постійно порушувався, навіть у часи терору²⁾, а після 9-го термідора, як неодноразово відзначають газети та поліцейські донесення, він і зовсім втратив силу³⁾. Жінки, скаржаться на дорожнечу, за привідців її вважали крамарів і загрожують провести у них домашні розшуки⁴⁾. Скасування 24 грудня 1794 року закону про максимум зустріли незадоволенням, передовсім жіноцтво⁵⁾. у групах У донесенні від 14 січня 1795 року поліція відзначає, що чимало жінок підбурювали нарід з приводу дорожнечі предметів їжі⁶⁾. На весні агітація жінок в зв'язку з дорожнечею, що швидко зростала, почала набирати якобінського характеру: „дорожнеча засобів існування призводить до постійного вияву незадоволення. Його швидке зростання таке жахливе, що немає ніякої надії на його припинення. Злонавмисні намагаються використати ці обставини, і в групах поширюється агітація якобінськи-прихильних жінок“. Так доносила поліція 7-го березня 1795 року⁷⁾.

Із черг особливо важке було чекання у нічних довгих „хвостах“, щоб одержати дрова або вугілля. Зима 1794—95 року у Парижі була, за повідомленнями газет, надзвичайна сувора, і холод був більший, ніж попередньої найхолоднішої зими XVIII століття: 1709, 1740, 1776 та 1788—89 років. Від кінця грудня і до кінця січня пересічна температура становила 9¹/₂—10¹/₂ градусів нижче нуля і доходила до 15¹/₂ градусів, а в деякі години навіть до 18,8 градусів⁸⁾. Сена замерзала і дров у Парижі стало надзвичайно мало⁹⁾. Палили меблю, а проте мерзли¹⁰⁾. Рубали дерева Булонського та Венсенського лісу. Проводили три ночі у черзі, щоб дочекати свого номеру й одержати дрова¹¹⁾. Поліція відзначає іноді випадки, коли знаходили закоцюбілих і мертвих від холоду жінок¹²⁾. Більшість раділа, коли діставали по оберемкові дров по 4—5 полін або по оберемкові нехворощу за 15—20 су¹³⁾. Не дивно тому, що черги за вугіллям та дровами ставали все численнішими і галасливішими. Починались вони часто й густо з вечора. Поліцейські агенти постійно доносять про безладдя у цих чергах, про часті сутички юрби з військовою

1) Bouchez et Roux, XXXVI, 260—61.

2) Е. Тарле, Рабочий класс во Франции в эпоху революции, ч. II, стр. 328—30, 337—39, (П. 1911).

3) Aulard, Paris, I, 42, 62, 84, 126, 129, 130—31, 150, 155, 157, 178, 184.

4) Ibid., I, 277, Rapport 28/XI 1794.

5) Ibid., I, 337, Gazette française, 25/XII 1794.

6) Ibid., I, 386.

7) Ibid., I, 533.

8) Ibid., I, 368, 397, 421, 427.

9) Ibid., I, 424, Journal de Perlet, 25/I 1795.

10) Beaulieu, Essais historiques, V, 24—25.

11) S. Mercier, Paris pendant la révolution (1789—1798) ou Le nouveau Paris, t. I, p. 356 (Paris, éd. 1862).

12) Aulard, Paris, I, 348, 421.

13) Ibid., I, 421, 423, 652.

силою і про недостатність останньої. У сутичках і метушні справа часто й густо доходила до нещасних випадків, де страждали переважно діти й жінки¹⁾. У донесенні поліції ще від 12 серпня 1794 р. відзначається, наприклад, що деякі жінки і дитина 8 років були поранені при розподілі вугілля²⁾. 24 січня 1795 року одна жінка у тисковій зламала собі руку, а дитину 13 років трохи не задушили³⁾. Іноді жінки тіснили варту і самі розподіляли між собою вугілля⁴⁾. За безладдя жінок іноді арештовували⁵⁾. Жінки то скаржились, що не можуть дістати за 50 су якийсь то оберемок дров, що обходився раніше у 11 су⁶⁾, то хотіли примусово розподілити оберемки хворосту по 15 су, погодившись потім на розподіл їх по 20 су⁷⁾. Прачки скаржились на нестачу дров і говорили, що воліють краще вмерти, ніж терпіти таку долю⁸⁾. За нестачу вугілля жінки починають перед 12-м жерміналем відмовлятися брати риж, що видавався замість хліба, кажучи: „ми не можемо варити його на сонці“⁹⁾.

Страждання від голоду були ще сильніші, ніж страждання від холоду, і злидні на весні 1795 р. не зменшувались, а збільшувались. Щоденне стояння жінок у чергах перед булочними, коли часто й густо навіть не видавали належної порції хліба, зменшення останньої з половини березня,— ось безпорадна картина злиднів у Парижі перед преріальським повстанням. За повідомленням одного агента поліції, ще від початку січня, деякі жінки Антуанської околиці „плакали, говорячи про свої злидні“¹⁰⁾. Донесення поліції від 27 лютого 1795 року, відзначаючи, що зменшення порцій хліба спричинились до загального незадоволення та численних зборів перед дверима булочників, вказує на відчай жінок: „Деякі громадянки плакали, говорячи, що вони мають дітей та не мають хліба, щоб дати їм. Вони говорили також, що намагаються заморити їх голодом“¹¹⁾. Ці обвинувачення в намірі „морити голодом“ нарід постійно тоді повторювались, зокрема жінками¹²⁾.

Декрет від 15 березня 1795 року встановлював порцію видачі хліба в один лівр для кожного із громадян і в півтора лівра для робітників¹³⁾. За донесенням поліції від 23 березня 1795 року, одна жінка говорила в групі, що краще бути розстріляним, ніж завдати собі смерти голодом; друга заявляла одверто, що одного лівра хліба не досить¹⁴⁾. У другій половині березня секції околиць починають посилати у Конвент одну депутацію за другою з вимогами дати їм хліба. Жінки незадоволені, що в Конвенті ці депутації вважають за призвидців „злонавмисних“, під якими в даному разі розумілись якобінці, загрожували прийти юрбою в Конвент і додавали: „вони подивляться, чи назвуть їх кровопивцями“¹⁵⁾. 27 березня чимало жінок прийшло до Конвенту: Була допущена до Конвенту лише депутація числом у 20 жінок, яка заявила: „ми прийшли вимагати у вас хліба. Декрет говорить, що нам видаватимуть по одному ліврові хліба на день, сьогодні ранком нам хотіли дати тільки по

1) Ibid, I, 259, 319 — 20, 548.

2) Ibid., I, 37.

3) Ibid., I, 423.

4) Ibid., I, 267, 293.

5) Ibid., I, 183.

6) Ibid., I, 367 Rapport 6/I 1795.

7) Ibid., I, 652 Rapport 12/IV 1795.

8) Ibid., I, 527 Rapport 4/III 1795.

9) Ibid., I, 614 Rapport 30/III 1795.

10) Ibid., I, 363, Rapport 4/I 1795.

11) Ibid., I, 512.

12) Ibid., I, 620, 622, 712, 718, 726 та ін., Bouchez et Roux, XXXVI, 314, 315.

13) Moniteur, 18/III 1795, № 178, Bouchez et Roux, XXXVI, 236.

14) Aulard, Paris, I, 581, 583.

15) Ibid., I, 580, Rapport 19/III 1795. В засіданнях Конвенту од 17/III і 18/III, в зв'язку з згаданою в роз. I. петицією секцій Сен - Марсельської околиці од 17/III, багато говорилось про агітацію „злонавмисних“. Moniteur, 20/III, 21/III, 1795, №№ 180, 181.

півлівра; ніхто не хотів брати його. Ніхто не може на 40 су в день накупити їжі, що заступила б собою нестачу м'яса¹⁾. Напередодні 12-го жерміналя за чергу у дверей булочників відбувається бійка. „Розподіл хліба був учора,— доносить поліція від 31 березня— одним із галасливіших; товпища у дверей булочників почались ще напередодні з 11 годин вечора; дужі й кремезні чоловіки... заволоділи воротами булочників без всякого жалю до вагітних жінок і дітей, на місце яких вони стали“²⁾. Злидні довели деяких жінок до розпачу: „чимало вагітних жінок,— говориться в поліцайському донесенні від 26 березня,— бажали, мабуть, швидше породити, щоб згубити своїх дітей; інші вимагали ножів, щоб заколотися. За сльозами і відчаєм не забарились погрози“³⁾. Напередодні 12 жерміналя у товпищах біля дверей булочників „жінки скаржились, що два дні, як вони не одержували хліба, а чимало в розпачі говорили булочникам і комісарам: візьміть рушницю і краще вбийте нас, ніж страждати нам від голоду“⁴⁾. Інспектори, що стежили за розподілом хліба, „чули від жінок і деяких чоловіків погрозу й лайку; деякі жінки плакали і впадали в розпач“⁵⁾. 12-го жерміналя у дверей булочників в секції Прав Людини (Droits-de-l'Homme) „жінки билися, виривали одна у одної хліб із рук. Чимало з їх важко поранені. Громадянки секції Братства (Fraternité) змішувались з громадянками секції Прав Людини (Droits-de-l'Homme), щоб одержати хліб“⁶⁾. Серед юрби, що наповнили Конвент у день 12-го жерміналя, було особливо багато жінок, які викрикували у залі засідання Конвенту розпачливими голосами: „хліба, хліба“⁷⁾.

Після поразки руху 12-го жерміналя становище не покращало, а дедалі погіршувалось. *Vossische Zeitung* писала від 9-го квітня 1794 року, що в Парижі жінки стоять у черзі перед булочними з 10 годин вечора до 10 годин ранку, щоб одержати півфунта хліба⁸⁾. Замість хліба стали давати більше риж, який нічим було варити. „Матері родин,— відзначає донесення від 3-го квітня,— плачуть і турбуються, що дістали тільки півлівра хліба, провівши ніч, чекаючи на мізерну порцію. Вони говорять: „нам дають риж замість хліба, але ми не маємо ні дров, ні вугілля, щоб його зварити“⁹⁾. За словами донесення від 8-го квітня, жінки на базарах і на Гревській площі говорили, що нестача вугілля, дров, та масла зводить на нівець видачу рижу замість хліба¹⁰⁾. В групах, які збираються після закриття засідання біля Конвенту, жінки дозволяли собі говорити: „ми побачимо завтра або пізніше, чи матимемо кращий успіх; як би там не декретували і не потішали нас своїми даремними заходами, ми хочемо хліба і не хочемо рижу, бо неможливо дістати собі дров, вугілля та масла“¹¹⁾.

Патрулі, що намагалися розігнати хвосты біля дверей булочних, наривалися на образи і погрози від жінок. 10-го квітня юрба близько 400—500 жінок у секції *Bonnet de la Liberté* („Ковпака волі“) кричала на адресу двох дужих патрулів: „Геть рушниці. Ми не хочемо салдат, бо нема більше хліба“. Ті ж жінки загрожували заволодіти гарматами секції, щоб йти до Конвенту“¹²⁾. Про такі ж факти сповіщає і „Вечірній вісник“ від 16-го квітня: „коли проходить патруль, жінки ганьблять його, говорячи: „ви їсте хліб депутатів та

1) *Moniteur*, 30/III 1795, № 190 або *Bouchez et Roux*, XXXVI, 225. Пор. *Aulard*, Paris, I, 608, 610

2) *Aulard*, Paris, I, 619.

3) *Ibid.*, I, 602.

4) *Ibid.*, I, 623.

5) *Ibid.*, I, 624.

6) *Ibid.*, I, 629—30.

7) *Bouchez et Roux*, XXXVI, 272, 274.

8) *Vossische Zeitung*, 9/IV 1795, № 49, *Buchner*, II, 255.

9) *Aulard*, Paris, I, 632.

10) *Ibid.*, I, 642—43.

11) *Ibid.*, I, 647, *Rapport* 10/IV 1795.

12) *Ibid.*, I, 650.

мюскаденів; ви маєте повний шлунок; дайте нам хліба і ми підемо собі скажіть тим, що вас послали, щоб вони дали нам хліба; нам потрібний хліб, а не багнети“¹⁾).

1-го квітня у ряді секцій видавали лише по $\frac{1}{4}$ лівра хліба без рижу та сухарів. „Невеликий розмір цієї порції спричинився з боку жінок до великого незадоволення проти уряду; вони говорили, що неможливо працювати з такою малою кількістю їжі. Матері рідин заливались сльозами, говорячи, що вони вважають за краще бути вбитими, ніж бачити, як їх діти умирають з голоду; інші в розпачі говорили, що треба краще їхніх „дітей“ умертвити“²⁾). 13-го квітня у групах особливе незадоволення виявляли жінки. Із них чимало скаржились на нерівність розподілу, відзначаючи, що громадяни Антуанської та Марсельської околиць дістають належну їм порцію, тоді як громадяни інших секцій дістають тільки по півлівра хліба без рижу й сухарів. В секціях неподільності (Indivisiqilité), Арсеналу (Arsenal) та Прав Людини (Droits-de-l'Homme) не вистачало хліба, що спричинило сильне незадоволення проти уряду. Жінки, зібравшись великими юрбами, говорили, що три дні вони одержують по $\frac{1}{4}$ лівра і тепер вони не хочуть його одержувати³⁾). 14-го квітня, підняли в нестямі одну жінку з дитиною у грудей: вона не їла цілий день⁴⁾). 15-го квітня одна жінка говорила на площі Карусель своїй дочці: „тут твій батько пролив свою кров 10-го серпня (1792 р.). Ну, а я тобі швидше розіб'ю голову об цей брук, ніж бачити, що ти гинеш з голоду⁵⁾“. Деякі жінки показували на трибунах Конвенту $\frac{1}{4}$ лівра хліба, який вони дістали, і заарештовувались, що викликало незадоволення в групах біля Конвенту⁶⁾). 16-го квітня у секції Доброї Ради (Bon-Conseil) жінки об'явили, що завтра вони піднімуть галас, коли не збільшать порцію хліба⁷⁾). 17-го квітня громадянки секції Ломбарду (Lombards) та Гравільє (Gravilliers) не хотіли брати недостатньої порції; у інших секціях вони примушували комісарів та булочників супроводжувати їх до Агентства Постачання та Комітету Громадської Безпеки, щоб подати свої скарги й знайти причину нещастя⁸⁾). Донесення від 20-го квітня знову відзначає, що жінки впадали в розпач, бо не можуть годувати своїх дітей. Деякі із них загрожували ножем тим, хто прийде шукати їхніх чоловіків, щоб йшли на варту⁹⁾).

Тиск у чергах за хлібом стає, особливо зимою в хвостах за паливом, жахливим. З 20-го квітня у дверей одного булочника була задавлена одна жінка, мати трьох дітей¹⁰⁾). Бувало, що жінки, які провели цілий непогожий день на ногах у черзі, діставали тільки $\frac{1}{4}$ фунта хліба, а багатьом не вистачало й такої мізерної порції¹¹⁾). У багатьох секціях жінки відмовляються брати по $\frac{1}{4}$ лівра хліба й загрожують побити тих, хто захоче його одержати¹²⁾). Серед жінок починаються балачки, що треба повісити декілька булочників в науку іншим¹³⁾). 22-го квітня жінки в секції (Quinze-Vingt) (шпиталю для сліпих) повели одного булочника у громадянський комітет, а його жінку потягли у вуличну каналізаційну канаву¹⁴⁾).

1) Ibid., I, 663, Messenger du soir, 16/IV 1795.

2) Ibid., I, 654.

3) Ibid., I, 656, 657.

4) Ibid., I, 660.

5) Ibid., I, 661.

6) Ibid., I, 663. Rapport 17/IV 1795.

7) Ibid., I, 664.

8) Ibid., I, 666.

9) Ibid., I, 671.

10) Ibid., I, 672.

11) Ibid., I, 679, Messenger du soir, 24/IV 1795.

12) Ibid., I, 670, 672, 679.

13) Ibid., I, 676, Rapport 29/IV 1795.

14) Ibid., I, 678.

Донесення від 9-го та 10 травня відзначають, що матері родин та вагітні жінки падають від немочі. „Жінки гірко плакали і говорили, що вони не можуть більше ні жити, ні годувати своїх дітей“¹⁾). За словами донесення від 14 травня „настрій жінок та заплаканих матерів збуджують у чутливих серцях жаль, від якого не можна утриматись“²⁾). Донесення від 15-го травня знову і знову говорять про страждання й розпач безпорадних матерів, які не можуть заспокоїти своїх дітей³⁾). Частішають самогубства з голоду. „Майже не буває дня, пише „Вечірній Вісник“ від 16-го травня, щоб жінки або чоловіки з розпачу не кидались у річку“⁴⁾). Матері родин заливались сльозами й говорили, що „вони вважають за краще тисячу раз згинуть, ніж бачити, що їхні діти гинуть з голоду“⁵⁾).

Незадоволення жінок до 20 травня дедалі більшає. Терплячи злидні, дістаючи мізерну кількість хліба і при тому низької якості, бачачи затримку привозу постачання, вони не вірять уже в обіцянки про близький достаток⁶⁾). Напередодні преріального повстання „жінки від голоду і галасу своїх дітей гостро жалілися і дозволяли собі тисячу прокльонів. Їхні голоси, змішані з голосами чималої кількості громадян, створювали галасливий концерт і являли в той же час картину дуже тяжкого видовища“⁷⁾). 20-го травня жінки були дуже занепокоєні; вони закликали не брати жодної порції хліба і закликали громадян до безладдя. В цей день велика юрба їх разом із секціями Антуанської околиці пішли до Конвенту з вимогою „хліба й конституції 1793 року“⁸⁾).

III

Жінок бідарів не міг не розлютити і великий контраст злиднів, які вони терпіли, з розкошами жінок нових вискочок. Протилежність між „народом ранку“ та „народом вечора“⁹⁾) яскраво виявилась, яскраво позначала сь на ранкових та вечірніх „хвостах жінок“—перших при розподілі продуктів, других на видовищах. „Серед цих злиднів, пише „Французька газета“ від 13 квітня 1795 року, розкіш виставляє напоказ весь свій блиск. Ранком вулиці повні бідними жінками, що стогнуть біля дверей булочників; вечером гулянки переповнені елегантними жінками, що засліплюють своїми красами, тоді як собак і котів, цих вірних мешканців нашого вогнища, безжалісно кидають за нестачою продуктів у Сену“¹⁰⁾). Те ж відзначають і „Політичні Новини“ від 15-го квітня: „у Парижі ранкові вечірні хвости весь час повні людом. Ранкові хвости у дверей булочників, м'ясників та колоніяльних крамарів складаються із громадян, що чекають хліба, м'яса, свічок. Вечірні хвости—біля дверей театрів“. Газета відзначає далі, що жінки знову стали появляться на зборах та в театрах прибраними, зрозумівши, що патріотизм не повинний бути брутальним зовні¹¹⁾). Були дами, що ладні були заплатити своїй модистці 100 франків за шляпу з умовою, щоб така шляпа нікому до концерту більше не виготовлювалась¹²⁾). Мова мовиться про концерти артиста Гара в театрі на вулиці Feydeau, що відвідувались мюскаденами та мюска-

1) Ibid., I, 710.

2) Ibid., I, 719.

3) Ibid., I, 721.

4) Ibid., I, 723, *Messenger du soir*, 16/V 1795.

5) Ibid., I, 724, *Rapport* 17/V 1795.

6) Ibid., I, 727, *Rapport* 18/V 1795.

7) Ibid., I, 730. *Pop. Frankreich im Jahr 1795*, II B. № 5, S. 20.

8) Ibid., I, 734.

9) Ibid., II, 183, *Courrier français*, 21/VIII 1795.

10) Ibid., I, 665-56, *Gazette trancaise*. 13/IV 1795.

11) Ibid., I, 661, *Nouvelles politiques*, 15/IV 1795 *Pop. Vossische Zeitung*, 7/XII 1794, № 154, Buchner II, 226.

12) Ibid., I, 345, *Abbréviateur universel*, 28/XII 1794.

денками. Там бувала й тодішня цариця мод, еспанка Кабаррю, жінка термідоріанця Тальєна. Її звали „новою Антуанетою“ і „Notre-Dame de Thermidor“¹⁾). Надвірна розкіш, пише *Abréviateur universel* від 8-го січня 1795 року, концерти, співак Гара і чудова громадянка Кабаррю жінка Тальєна, ось що тут цікавить більше цю клясу осіб обох статей, ніж засоби прожитку та наші 14 армій,— останню публіку беруть завидки до цієї кляси, вона намагається бути подібною, підлешується й ганьбить, відповідно мастям і обставинам. Чудова Кабаррю має свсих прихильників, своїх обожателів, своїх наслідувачів та своїх критиків. Коли вона появляється, їй шалено аплодують, нібито, щоб спасти французьку республіку, треба мати, як у римлянки або іспанки, розкішну кожу, чудові очі, шляхетний стан, усмішку, в якій любязність зм'ягшує власність, і одяг на зразок грецького та голі руки... який смак, який дух і який республіканський побут“²⁾). Цих модниць що одягалися по-грецькому та по римському, звали „merveilleuses“³⁾). Через 3 дні та газета знову пише, що концерт 8-го січня, не зважаючи на талан Гара, справляв невиразну нудьгу. Там даремно чекали чудову Терезію Кабаррю, жінку Тальєна. Сто раз ми вважали, ніби вона прийшла.— Це вона, ні це не вона; що трапилось?— яким довгим був вечір. Чимало красивих громадянок скорочували його, сплячи підчас музики. „На цих концертах цікавились, головним чином, ходом та виходом біля дверей. Всі чекали Кабаррю. „Багатого або незвичайного одягу, кружевних уборів, алмазів, неправильного, але любого обличчя у вигляді куртизанки (було) досить, щоб сталася сенсація біля дверей“⁴⁾).

Про контраст між поширеними злиднями та розкошами на цих концертах куртизанок та жінок-вискочок, пише ще „Денна газета“ від 19 лютого 1795 року: „концерт на вулиці Feydeau виставляє напоказ розкіш, яку ледве чи можна було зустрінути при старому дворі. Алмази, наряди показуються там у яскравому блиску, і однак ці жінки з усіма розкошами не є ні жінками бувших дворян, ні жінками бувших фінансистів. Всі приватні маєтності стають під загрозу від краху суспільного багатства; настає нестача хліба; м'ясо продається по 3 ліври; дрова із лісів на 30 лье навколо звозять до Парижу по ціні 400—500 ліврів за сажень. Звідки може появитись це пишне зібрання. Не концерт був його причиною, бо останні ледве слухають, хоча там зібрались найвидатніші талани; жінки цікавляться лише тим, щоб показати себе. Сторонню людину, що увійшла б з вулиці на концерт, особливо вражає цей контраст злиднів та розкошів, бідності та цих прикрас, ознак достатку. Але ось Париж: „революції не змінюють його“⁵⁾). Справді, цей контраст, що кидається в вічі багатство й злидні, це тільки доводив безсилля всякої буржуазної революції усунути цей контраст, але й показував на те, що термідорянський Конвент не турбувався навіть про пом'якшення цього контрасту.

Суспільний побут після 9-го термідора взагалі гостро змінився. Чимало жінок без сорому публічно пропонували себе шляхом об'яв в газетах, вихваляючи свої принади та свої якості⁶⁾). Порівнюючи з часами якобінського терору збільшилась і проституція. Через 10 днів після загину Робесп'єра поліція уже відзначає збільшення смілости публічних жінок⁷⁾). Ще через півмісяця поліція знову доносить про появлення багатьох публічних жінок, що одверто торгують своїми принадами у бувшому Пале-Роялі⁸⁾). Останній був притоном як для спекулянтів, так і проститутток⁹⁾). У донесенні від 7-го жовтня 1794 року

1) Її звали, правда, іноді „Notre-Dame de septembre“ Ibid, I, 350, Vedette, 30/XII 1794; A Thibaudeau, Mémoires sur la Convention, t. I. 131 (Pr., 2 éd., 1827).

2) Aulard, Paris, I, 371-72. Пор. Vossische Zeitung, 4/I 1795, № 10, Buchner, II, 230.

3) Mercier, Le nouveau Paris. I, 319-20; II, 163, 292-95.

4) Abréviateur universel, 11/I 1795, Aulard, Paris, I, 374.

5) Vedette ou Gasette du jour, 19/II 1795, Aulard, Paris.

6) Aulard, Paris, I, 504-5, Abréviateur universel, 24/II 1795.

7) Ibid., I, 20, Rapport 6/VIII 1794.

8) Ibid, I, 53, Rapport 21/VIII 1794.

9) Ibid., I, 539, Gazette française. 8/III. 1795.

відзначається, що публічних жінок більше, ніж будь-коли. Арешти та тюремне ув'язнення на 3 — 4 місяці їх тільки принадує. Громадяни говорять, що в республіці треба знищити це розпутство з коренем, вигнати проститутку і залучити їх до корисної для республіки праці¹⁾ 30-го грудня 1794 року поліція доносить, що багато публічних жінок та військових відвідують театр „Водевіль“²⁾. Смілість проститутки і в саду Равенства поліція відзначає й після преріальського повстання³⁾).

„Жінки з народу“ ставились вороже до паризьких модниць. Між останніми поширювалась мода на білокурі парики, що носили молоді люди на „балах жертв“, як нагадування про жертви терору. М-ме Тальєн мала, наприклад, 30 париків різних нюансів по ціні 10 люідорів кожний⁴⁾ „Жінки із народу“ стали сміятися над дамами в білокурих париках. Тепер, писала „Денна Газета“ від 19 листопада 1794 року, „піднімають трохи парик, швидко кинуть його на землю“⁵⁾).

Різниця між „дамами“ та „жінками з народу“ виявлялася і в їхньому ставленні до золотої молоді та якобінців. Багаті дами були проти якобінства і відмовлялися носити національні кокарди; жінки із бідних прошарків вороже ставилися до мюскаденів і співчували якобінцям. Поліції, яка слідувала за тим, щоб носили кокарди у публічних місцях, часто й густо доводилось затримувати жінок без кокард⁶⁾). Поліція певно вказувала саме на „багатих жінок“, які або носили маленькі кокарди, прикриті пасмами їхніх лент, або зовсім їх не носили⁷⁾). Антиякобінці відмовлялися носити кокарди, заявляючи, що вони не якобінці, і що наказ носити кокарди виходить від якобінців⁸⁾). Антиякобінські агітатори загрозами пропонували жінкам скидати з себе кокарди, як якобінський значок. „На новому базарі, говориться в поліцейському донесенні від 22 березня 1793 року, зловмисні закликали жінок, що чекали біля дверей одного булочника, скинути свої кокарди, говорячи їм: „громадянки, коли ви не хочете, щоб вас вважали за якобінців і ганьбили, зніміть ваші кокарди“. Чимало з цих громадянок слухались“⁹⁾). Справді, поліція відзначала, що „зловмисні“ ображували громадянок, які носили кокарди¹⁰⁾). Навпаки, „молоді люди“ підтримували дам, що зривали кокарди з інших жінок. Одна елегантно одягнена дама доносить поліцію від 23 березня 1795 року, запропонувала двом громадянкам в Національному Саді скинути кокарди й на відмову зробити це зірвала їх і сховалась у групі „молодих людей“¹¹⁾). Жінок же, „що виголошували глупі речі в групах“, ці контрреволюційні молоді люди розганяли¹²⁾). Схвалюючи такий розгон прихильних до якобінців жінок молодими людьми, „Республіканський Кур'єр“ у статті від 19 березня 1795 року цинічно лає цих жінок, називаючи їх „кровожерними самками“, „фуріями“ і „в'язальницями Робесп'єра“, а тих, що підтримують їх — „сутенерами“¹³⁾).

Напередоні 12-го жерміналя зривання кокард стало набирати масового характеру і в ньому виявлявся настрій проти Конвенту та республіки. За

1) Ibid., I, 151; ср. Rapport 1/XII 1794, I, 228.

2) Ibid., I, 349.

3) Ibid., 747, 752, Rapport 26/V, 28/V 1795.

4) Mercier, Le nouveau Paris, I, 384, 392; II, 60-61; P. Lacroix, Directoire, Consulat et Empire. Moeurs et usages. France 1795 — 1815, p. p. 68-73 (Paris, 2 éd. 1885).

5) Aulard, Paris I, 257, Vedette 19/XI 1794.

6) Ibid., I, 183, 293, 303, 304, 306, 311, 312, 323, 356, 504, 507, 597, 655, 692.

7) Ibid., I, 168. Rapport 13/X 1794.

8) Ibid., I, 287-88, 312.

9) Ibid., I, 591.

10) Ibid., I, 638, Rapport 5/IV 1795.

11) Ibid., I, 595; ср. I, 594, 597.

12) Ibid., I, 560, Rapport 15/III 1795; ср. I, 572.

13) Ibid., I, 571, Courrier republicain, 19/III 1795.

словами поліцейського донесення від 28 березня 1795 року жінки в секції Обсерваторії зривали кокарди з інших жінок, топтали кокарди ногами і виголошували непристойні промови проти Конвенту та республіки. Те ж відбувалося і в секції Ринків (Marchés)¹⁾. Нарешті, мабуть, що не прихильні до Конвенту у квітні також зривали кокарди у жінок²⁾. Чужоземні спостерігачі також відзначають у той час, що жінки не стали носити національні кокарди³⁾:

Злидні і розпач, який охопив жінок, пояснюють як зривання ними національних кокард, так і монархічні вигуки, що проривались іноді у них. Справді, іноді жінки жалкували про часи, коли був король. 27 лютого 1795 року деякі громадянки, що не одержали хліба, говорили, за словами поліцейських агентів, що „було краще, коли був король, і що треба його мати“⁴⁾. 18 березня „у дверей одного булочника одна жінка, що не одержала хліба, стала така люта, що зірвала свою кокарду, розтоптала її ногами й кричала: „хай живе король“ і „до ч.... м... республіку“⁵⁾.

Після поразки руху 12 жерміналя, коли злидні збільшились, у чергах перед булочними, стали частіше повторюватись балачки про короля, „що нагодує хлібом“⁶⁾. Роялістська агітація намагалася використати ці злидні для своїх цілей⁷⁾. 18 квітня одна жінка говорила, що коли через декілька днів не дадуть більше хліба, вона заріже всіх комісарів, при чому лаяла їх; вона казала також, що „священна республіка морить голодом“⁸⁾. Та повороту старого порядку не хотять та й короля згадують тільки тому, що намагаються за всяку силу дістати хліба: так, 16 квітня у секції Пік (Piques) „деякі жінки лаяли Конвент і говорили, що їм не важливо мати короля, тільки б вони мали хліб. Інші їм відповідали: „хліба ви не бачите, що намагаються уморити нас з голоду, щоб примусити нас вимагати старого порядку“⁹⁾.

23 квітня 1795 року чимало жінок у дверей булочних гсворили, скаржучись на нестачу хліба: „щоб одержати хліба, треба брати № 17“, натякаючи на Людовика XVII-го. У поліцейському донесенні відзначається далі, що „роялісти набираються смілости говорити, що за часи покійного короля не було нестачі хліба; що депутати національного Конвенту і деякі з них призвели до громадських злиднів. Нарід на щастя не слухає цих зрадливих порад“¹⁰⁾. 25 квітня жінки на базарі говорили, що треба юрбою піти до Конвенту „вимагати короля і дістати хліба“¹¹⁾. 1-го травня жінки в групах Національного саду говорили одні іронічно, інші впевнено та серйозно: „будемо терплячими; ми матимемо короля раніш 15-ти днів; тоді ми не потребуватимемо хліба“¹²⁾. „Французький республіканець писав від 2 травня 1795 року, що останніми днями деякі жінки, раніше прихильниці терору, „вимагали короля, щоб він дав їм хліба“¹³⁾. 13 травня „одна жінка, впавши в розпач, коли дістала тільки 3 унції хліба, голосно сказала, що потрібний король і що вона хоче вбити себя, рівно ж як і своїх дітей“¹⁴⁾. Таким чином, лише величезні злидні і розпач примушували іноді деяких жінок говорити про короля. Роялісти, як відзначають німці - очевидці, покладали марні надії на можливість

1) Ibid, I, 609.

2) Ibid, I, 661, 663, Rapport 16/IV, 17/IV 1795.

3) Vossische Zeitung, 20/IV 1795, № 55, Buchner, II, 256.

4) Aulard, Paris, I, 516

5) Ibid., I, 580 У тексті брутальна, цинічна лайка.

6) Ibid., I, 656 - 57. Rapport 14/IV 1795.

7) Ibid., I, 667, Rapport 18/IV 1795.

8) Ibid, I, 669.

9) Ibid., I, 665.

10) Ibid., I, 680.

11) Ibid., I, 685.

12) Ibid., I, 696.

13) Ibid., I, 696, Republicain français, 2/V 1795.

14) Ibid., I, 719.

використати рух голодної юрби проти Конвенту¹⁾. Автор загаданої вище брошури: „Перші дні преріяля“, також відзначає, що роялісти намагались використати преріяльське повстання в своїх інтересах²⁾. Та монархічні вигуки з боку жінок були тільки вибухами розпачу: серед них переважали більш яacobінські настрої.

IV

Поліція, газети неодноразово відзначали яacobінський настрої жінок³⁾, що особливо бували на трибунах Конвенту, де вони іноді кричали: „хай живе Гора“⁴⁾, або „хорошими депутатами“ звали „бравих монтаньярів“, лаючи інших депутатів⁵⁾, наприклад Тальєна, Бурдона із Департаменту Уази (de L'Oise⁶⁾) та Існара⁷⁾. Агітація проти Конвенту почалась насамперед від робітників та жінок. За словами поліцейського донесення від 7 січня 1795 року робітники та жінки у групах біля Конвенту говорили, що Конвент зовсім не турбується за їхню долю і що треба вбивати крамарів, як жирних свиней. Жінки провадили агітацію проти Конвенту й говорили, що він повинний організувати роботи щонайменше для 6.000 чоловік, які „гинуть з голоду“⁸⁾. Що агітація жінок у яacobінському дусі породжувалась злиднями та дорожнечою предметів їжі, це видно з донесень самої поліції⁹⁾. Жінки заперечували всім, хто вказував на Робесп'єра, як на призвидця дорожнечі¹⁰⁾.

Промови жінок в яacobінському дусі частішали з середини березня 1795 року. За словами „Республіканського Кур'єра“, 13 березня у групах в Тюльєрі „в'язальниці Робесп'єра говорили про правління їхнього доброго друга, яке вони вважали за дуже благодійне“¹¹⁾. Інша антияacobінська газета: „Французький Республіканець“ ганьбить у номері від 20 березня 1795 р. цих „огидних жінок“, що бувають на засіданнях Конвенту, сподіваючись викликати там безладдя, і що розбігаються потім по Національному Саду, де провадяться балачки про те, що нарід до 9-го термідора був щасливіший“. У хвостах перед булочними жінки, за словами газети, також проголошують „зухвалі промови“¹²⁾. 29 березня поліція, роблячи відчит про настрої секцій: відзначає промови жінок у секції Гравільє, що воля існує тільки для вигуків, „геть яacobінців“¹³⁾.

Після 12 жерміналя незадоволення робітників і жінок проти Конвенту посилюється. „Вечірній Вісник“ від 16 квітня 1795 року говорить про їхнє товпище, де одверто виголошувались яacobінські промови¹⁴⁾.

Доведені голодом до розпачу, жінки пропонували піти юрбою до Конвенту, лаяли чоловіків боягузами й закликали до повстання. Донесення про це поліції починаються з березня 1795 року. 1-го березня у секції Poissonniè'ге жінки говорили, що „хотять їх позбавити всього й особливо хліба, що чоловіки боягузи і що на їхньому місці вони були б спритнішими“¹⁵⁾. У другій половині березня атмосфера була вже гарячою. Донесення поліції від 19 бе-

1) Frankreich im Jahr 1795, I B., № 3, S. 256.

2) Les premiers jours de prerial, pp. 48 — 49.

3) Aulard, Paris, I, 333, 271, 495 — 515.

4) Ibid., I, 384, Messenger du soir, 14/I 1795.

5) Ibid., I, 397, 430, 568 — 69, 695.

6) Ibid., I, 551, 555 — 56.

7) Ibid., I, 678.

8) Ibid., I, 369 — 70.

9) Ibid., I, 533, Rapport 7/III 1795.

10) Ibid., I, 548, Rapport 11/III 1795.

11) Ibid., I, 571. Courier républicain, 13/III 1795.

12) Ibid., I, 584 - 85, Républicain français, 20/III 1795.

13) Ibid., I, 613, Rapport 29/III 1795.

14) Ibid., I, 662 - 63. Messenger du soir, 16/IV 1795.

15) Ibid., I, 521, Rapport 2/III 1795.

резня відзначає, що в околицях „скрізь жінки підбурюють до хвилювання“¹⁾. 22-го березня поліція доносить про „жінок, підбурювачів, що закликають громадян до бунту“²⁾. 26 березня жінки виголошували „бунтівливі промови“, називаючи чоловіків боягузами і закликаючи інших жінок зібратися та піти до Конвенту, говорячи, що неможливо жити, дістаючи таку мізерію хліба і до того ж поганого³⁾. 27 березня жінки виривали з рук варті арештованих за промови проти Конвенту⁴⁾. У цей день у багатьох групах в Національному Саді, в зв'язку з видачою по півлівра хліба, виголошувались загрозливі промови й було арештовано чимало жінок⁵⁾. Напередодні 12 жерміналя жінки продовжували називати чоловіків боягузами й повставали проти уряду з приводу того, що видавали по півлівра хліба та 7 унцій рижу замість одного лівра хліба⁶⁾.

Поразка 12-го жерміналя тільки підбурила жінок. 3-го квітня у групі близько 100 жінок послали Конвент до біса за те, що він викликав до Парижу полк кавалерії, щоб заважити секціям пройти до Конвенту з своїми скаргами та вимогами. Провадили балачки про рішучість „боротись до смерти“⁷⁾. 7-го квітня жінки говорили про те, що при третьому повстанні вони і діти втручатимуться і спасуть декілька голів⁸⁾. За словами донесення від 14 квітня жінки секцій Poissonnière та Брута лаяли чоловіків брутальними словами за те, що ті не йдуть до Конвенту вимагати відчиту про зерно. Жінки намагались піти самі, коли б це навіть обійшлося їм життям⁹⁾.

14 квітня жінки одверто говорили, що голод і злидні призведуть їх до отчайдушного кроку. Всі надії, на які вони сподівались, були марними. Час нарешті дати їм хліба¹⁰⁾. Дві жінки, держачи по півлівра хліба для себе та своїх чоловіків, говорили, що краще, щоб його зовсім не було: тоді їхні боягузи-чоловіки примушені будуть вимагати його¹¹⁾. „Вечірній Вісник“ від 16 квітня 1795 року писав: жінки скрізь дорікають чоловіків у боягузстві¹²⁾ і закликають показати себе нарешті, коли ті не хочуть умирати з голоду. Вони (жінки) перелічують один за другим всі предмети їжі і порівнюють їхні надмірні ціни з тим, які вони мали у часи закону про максимум¹³⁾.

22 квітня жінки збиралися в групи й закликали інших жінок піти разом з ними до Агентства Постачання та в Комітети Громадського Спасіння й Громадської Безпеки. Вони виголошували погрози та образливі промови й закликали відмовлятися від недостатньої порції¹⁴⁾. 26-го квітня поліція писала: із різних донесень про вчорашній день довідуємось, що групи на площах, вулицях і громадських місцях і товпища у дверей булочників були такими ж численними, як і галасливими й дуже розпалені. Жінки скрізь брали там, напевно, головну участь: вони глузували з чоловіків, взиваючи їх боягузами, й мабуть не хотіли задовольнитись порцією, яку їм пропонували. Велике число серед них хотіло почати повстання; більшість навіть, мабуть, вирішило напасти на вибраний уряд, а також на комітети уряду, що й відбулося б, коли б не стриманість і твердість озброєної сили¹⁵⁾.

1) Ibid., I, 579.

2) Ibid., I, 589.

3) Ibid., I, 604 - 5.

4) Ibid., I, 606.

5) Ibid., I, 609.

6) Ibid., I, 620, Rapport 31/III 1795.

7) Ibid., I, 631.

8) Ibid., I, 643.

9) Ibid., I, 658.

10) Ibid., I, 659.

11) Ibid., I, 660.

12) Ibid., I, 680, Rapport 24/IV 1795.

13) Ibid., I, 663, Messenger du soir, 16/IV 1795.

14) Ibid., I, 677.

15) Ibid., I, 683.

Жінки секції Пік відмовлялись напередодні брати свою порцію хліба й шли до комітету секції і звіти до Конвенту, примушуючи зустрічних жінок приєднуватись до них. У деяких околицях міста жінки намагались зупинити вози з мукою¹⁾. За словами донесення від 27 квітня нестача продуктів та невелика порція хліба, що пропонувалась громадянам, спричинюється до величезного незадоволення. Скрізь панує збудженість; жінки особливо викрикували нісенітні промови та погрози; вони навіть доходили до вигуків, що треба протистояти озброєній силі і навіть роззброїти її²⁾. „Французька Газета“ писала від 9-го травня: „Париж все в тому ж становищі; жінки галасують на все місто, чоловіки терплять свою долю“³⁾.

На початку травня антиякобінські газети б'ють на сполох. 2-го травня „Републіканський Кур'єр“ відзначає товпище жінок біля комітетів секції, де вони дуже галасують і поводять себе загрозливо. Щоб розігнати ці товпища, примушені застосувати військову силу. Газета відзначає недостатність воєнної сили біля Конвенту⁴⁾. До цієї статті спричинилось хвилювання жінок 29 квітня у секції *Bonnet de la Liberté*: жінки названої секції захопили декілька мішків муки, що призначалась для інших секцій, і відмовлялись одержувати по $\frac{5}{4}$ хліба⁵⁾. Поліція у донесенні від 7-го травня відзначає великий загальний неспокій. Особливо жінки, обурені злиднями, що все продовжуються, і невиконаними обіцянками, дозволяли собі лайку і бунтівливі та запальні промови. „Щодня нас обурюють“, говорили вони і закликали чоловіків йти проти Конвенту, „джерела всіх злочинів“⁶⁾. Збудження посилювалось разом із зростанням злиднів. За донесенням поліції від 11 травня із жінок одні, прибиті горем і залиті сльозами, скаржились на нещасну свою долю та долю своїх дітей; інші закликали чоловіків до бунту, грабунку та помсти крутіям, які їх так довго обдурювали. „Краще, додавали вони, вмерти, борючись, ніж (поволі) загинути“⁷⁾.

Напередодні преріальського повстання поліція доносила, що через нестачу хліба жінки кричали проти Конвенту і брутально лаяли чоловіків, які покійно терпіли голод, як раніше похливо дозволяли гільотинувати невинних⁸⁾. Напередодні повстання „Вечірній Вісник“ писав 1 преріяля: „жахлива буря готова, здається, разрядитись сьогодні. Ніколи з 1789 року групи в Парижі не були такими численними, ні такими збудженими, як вчора ввечері. Одне й те ж почуття охоплювало певно цю численну юрбу: це—розпач. Обурені чимало раз чудовими обіцянками, що залишились безрезультатними, громадяни, яких розлютували голод і злидні, підбурюють один другого йти сьогодні юрбою до Конвенту вимагати хліба“. Треба, говорила більшість, щоб жінки околиць йшли першими, щоб вони перейшли торговельні вулиці, потягли за собою всіх жінок дрібних крамарів; чоловіки будуть йти за ними. Треба, щоб весь Париж повстав і пішов до Конвенту; треба випустити їх (депутатів) тільки тоді, коли вони дадуть нам хліба; надто довго вони відсилали нас до завтрашнього дня“. Мабуть околиці справді охоплені великим неспокоєм. Чимало секцій повинні піти до Конвенту—нарисувати йому картину народнього страждання. Жінки Ринку з хвилини на хвилину чекають, що хутко прийдуть по їх, щоб піти до Тюльєрі... Жінки у дверей булочних вигукують образи та погрози проти національного представництва⁹⁾.

1) Ibid., I, 684.

2) Ibid., I, 686.

3) Ibid., I, 693, *Gazette française*, 1/V 1795.

4) Ibid., I, 694-95, *Courrier républicain*, 2/V 1795.

5) *Bouchez et Roux*, XXXVI, 310.

6) *Aulard*, Paris, I, 703-4.

7) Ibid., I, 712 *Pop.* 714, *Rapport* 12/V 1795.

8) Ibid., I, 729, *Rapport* 19/V 1795.

9) Ibid., I, 735, *Mes.ager du soir*, 21/V 1798. *Pop. Frankreich im Jahr 1795*, B. II, № 5 S. 19—20.

Участь жінок у рухові першого преріяля поліція зображає таким чином: „у 9 годин задзвонили на сполох у багатьох секціях; в наслідок цього скрізь почався збір. Юрба жінок відправилась до Конвету; секції антуанської околиці вламались туди у 2 години. Всі вони написали на своїх шляпах: „Хліба й конституції 1793 року“. „Цю фразу жінки постійно повторювали в Конвенті. Метою цих секцій було підтримати жінок“¹⁾). Відомо, що жінки 20 травня 1795 року перші заповнили трибуну Конвента, перші перервали його засідання розпачливими вигуками: „хліба, хліба!“ і поводили себе загрозово²⁾). В час повстання жінки намагались примусити жінок до рішучого опіру. Повідомлюючи про агітацію в ці дні „злонавмисних“, агенти поліції не забувають відзначити й люту агітацію жінок проти Конвету крамарів та мюскаденів. За словами поліції становище Парижу 22 травня залишалось тяжким і неспокойним. „Дорожнеча товарів, доносила поліція, нестача хліба були увесь час приводом, який намагались використати злонавмисні. Спричинюють те хвилювання переважно жінки, які, також передаючи всю лють настрою чоловіків, збуджують останніх своїми бунтівливими промовами і підбурюють до найгострішого вибуху“³⁾). 23 травня повстання було придушено і антуанська околиця віддала під загрозою бомбардування свої гармати. Жінки і в цей останній день повстання закликали підтримати його: „жінки, повідомляли поліцейські агенти, як фурії підбурювали чоловіків і вигукували: „треба підтримати наших братів із антуанської околиці, покінчити з депутатами й нищити нещадно крамарів та мюскаденів“⁴⁾).

Конвент, намагаючись припинити надалі агітацію жінок і бажаючи покарати останніх за їхню активну участь в преріяльському повстанні, видав декілька декретів, що цілком усувають жінок від участі в політичному житті. Наприкінці засідання 20 травня Конвент ухвалив, щоб до відновлення спокою в Парижі жінки не допускались більше на трибуну Конвету; надалі ж появлення їх там можливе лише в супроводі одного з громадян, що має громадянську картку⁵⁾). 23 травня Конвент декретував, щоб всі жінки повернулись до своїх домівок і щоб до відновлення спокою вони під загрозою арешту не збиралися на вулицях в кількості більше 5-ти⁶⁾). На тому ж засіданні Конвент ухвалив наказ, яким заборонялось жінкам брати участь на засіданнях секцій⁷⁾).

Другого дня після скасування повстання поліція ще відзначає незадоволення „нерозсудливих“ жінок на нерівність в розподілі хліба⁸⁾), але вже 27 травня вона говорить про „мовчанку жінок“⁹⁾), а 25 травня доносить, що „робітники стали до роботи; жінки повернулись до своїх домівок; вони стали німими для політичних подій“¹⁰⁾). Нарешті, 31 травня поліція констатує, що „чоловіки й жінки не збираються більше купами“¹¹⁾). Тепер злидні, голод і розпач могли призводити лише до самогубства. І через місяць після преріяльського повстання поліція доносила: за повідомленням одного із агентів „злонавмисні поширюють чутки, що число людей, які кидаються в річку, таке велике, що ледве вистачає волоків з Сен-Клу їх витягати“¹²⁾).

1) Ibid, I, 734, Rapport 21/V 1795.

2) Buchez et Roux, XXXVI, 330 - 33, 342.

3) Aulard, Paris, I, 738, Rapport 23/V 1795.

4) Ibid, I, 741, Rapport 24/V 1795, I, 743.

5) Moniteur, 25/V 1795, № 246, Bouchez et Roux, XXXVI, 366.

6) Moniteur, 27/V 1795, № 248.

7) Moniteur, 28/V 1795, № 249.

8) Aulard, Paris, I, 744, Rapport 25/V 1795.

9) Ibid., I, 751.

10) Ibid., I, 753.

11) Ibid., I, 757.

12) Ibid., II, 43, Rapport 29/VI 1795.

До історії революційного руху на Україні на початку XIX ст.

I

Для руйнації історичних легенд останнє десятиріччя історичної праці в радянській країні зробило дуже багато. Оповідання матеріалів, раніше захованих від допитлого історичного зору, доступність архівів, уточнення історичної аналізи класових стосунків російсько-українського минулого, ліквідація, хоч і неповна, ліберальної історичної традиції — усе це багато сприяло запанувати новим поглядам і чіткому розумінню багатьох істотних історичних питань. Та переоцінка майже всіх цінностей російсько-української історії з VI по XX сторіччя — праця величезна, що їй кінця й остаточних наслідків зараз і передбачити ще не можна; покищо ми маємо лише попередню схему, та її в багатьох частинах ще доведеться переглядати, її треба ще наповнити змістом, матеріалізувати через ретельне вивчення конкретного матеріалу. В цьому розумінні небагато зроблено, навіть у тій галузі, що, з відомих причин, останнім часом, приваблює особливу увагу дослідувачів — я згадую про історію революційного руху на території колишньої Російської імперії. Останнім часом у нас до того ще й виробилася небезпечна звичка регляментувати історичне вивчення за календарем; роки плінуть, російська революція має вже за плечима солідний пройдений шлях і одні роковини заступають другі — минуло сторіччя повстання декабристів, минув ювілей Чернишевського, настають роковини „Народньої Волі“ і т. д. Як правило, на цей реченець у нас пристосовують випуск нових архівних даних, дослідів, що звичайно оперують старими доювілейними матеріалами, та популярних брошур і т. п. Минає ювілей, цікавість до нього спадає, вивчення його зупиняється. Візьмім, наприклад, повстання декабристів, хронологічно й тематично найближче до теми цієї статті. Ювілей 1925 року дав сотні нових публікацій, статей тощо. Здавалося б саме по ювілеї утворилася база для серйозної праці коло цієї теми, — а чи багато дослідів декабристського руху дали нам наступні роки? Ця випадковість і несталість наукового інтересу у сучасних дослідувачів — явище перехідне і залежить від тимчасових моментів, а разом з тим, має досить негативні наслідки в тому розумінні, що нові погляди майже весь час оперують старим матеріалом, здобутим, і частенько відсіяним, на користь зовсім протилежним історичним концепціям; і це залежить заздалегідь від якоїсь традиції, що тяжить над істориком супроти його власної волі. У ювілейній літературі про декабристів ми знаходимо істотний розвиток давно вже висловленої ідеї про різнохарактерність настроїв Північного та Південного товариств; та, за винятком цінних і далеко незакінчених щодо підсумків, статей Ю. Г. Оксмана і М. І. Яворського, — де вміщено пояснення особливостей

політичних теорій і тактики південців у зв'язку з національно-економічними властивостями південної Росії? В тій же мірі, в якій дослідувачі декабризму, вивчаючи передумови руху, ігнорували національно-економічні відзнаки й суперечності в імперії на початку ХІХ сторіччя (дуже характерно, що майже цілком занедбано було польські організації, що діяли в контакті з декабристами), лишився невисвітлений і вияв масового незадоволення декабристами. Щодо цього цілком справедливе дорікання М. П. Покровського російським історикам у його зауваженні, що з усієї декабристознавчої літератури лише одна стаття С. Н. Чернова вийшла присвячена рухові народних низів, та й та не брала питання широко, і її автор обмежився, щоправда, дуже тонкою й ретельною аналізою настроїв гвардійських полків у дні й місяці Семенівського бунту.

Поряд з іншими сталими поглядами, лишилася невідмінна й звичка починати історію декабристського повстання, а тим самим і історію російського революційного руху, з перших таємних товариств другої половини другого десятиріччя ХІХ в. Декабризм появився саме тієї доби, подібно *deus ex machina*, і вся його історія (про неї між іншим і не говориться) залишається в тіні. З окремих уваг авторів, котрі пишуть про декабристів, можна судити, що вони не мають наміру йти за офіційно-ліберальною гіпотезою, яка пояснювала появу „обурливих ідей“ безглуздими мріями молодих людей, надто чутливих до своїх вражінь від закордонних походів 1813—15 р. р. Про ту гіпотезу в серйозній науковій літературі зараз уже не згадують (в популярній вона трапляється ще й досі). Проте, вивчаючи класовий зміст декабристських ідеологій, обмежуються певним періодом та розглядають його статично і, таким чином, губиться уява про дану епоху, як про складний історичний процес, що має надто різноманітні джерела в попередніх до неї соціально-економічних стосунках.

Отакі міркування примусили мене в процесі вивчення історії таємних товариств початку ХІХ сторіччя, з одного боку, й урядової політики в справі боротьби з громадським незадоволенням—з другого, перейти до обсліду матеріалів, що хронологічно стосуються до далеко ранішого моменту, до початку ХІХ сторіччя, саме до того часу, коли „днів олександрових прекрасний початок“ заступила реакційна політика плянового перетворення Росії на поліційну державу. Така прикра зміна урядового курсу й несподівана мобілізація апарату на боротьбу з „розпорошеними по всіх землях рештками таємних товариств, під назвою Ілюмінатів, Мартиністів та інших подібних“¹⁾, мусіли статися в наслідок якихось, може глухих, неорганізованих заворушень у країні, відповіддю на якісь вияви громадського незадоволення. Звичайно, за матеріал протиурядових злочинів початку Олександрівського царювання беручись, я не сподівався знайти щось таке, що не то, бодай трохи, нагадувало б людну й складну мережу таємних товариств 20 років, а просто стосувалось би до серйозних і організованих виступів. Ті складні риси класових суперечностей, що так яскраво вимальовувалися за другої половини царювання, в ту пору лише намічались. Однак, і той матеріал, який мені пощастило виявити в наших центральних архівах, при всій своїй дрібності й роз'єднаності частин, дає змогу робити деякі висновки. Якщо кожна справа сама собою не має особливої ваги, то у сукупності своїй (беручи на увагу їх одночасність) ці справи дають уяву про напрями, куди прямували незадоволені тодішнім ладом групи, а так само й про ті заходи, яких уряд вживав залежно від характеру й причини незадоволення.

Звичайно, було б дуже необачно ґрунтуватися на матеріалах про політичні взаємини перших років ХІХ сторіччя, що безпосередньо до пізніших

¹⁾ Записка про утворення Комітету 13-го січня 1807 року, Н. К. Шільдер, „Имп. А. I“, т. II, стор. 365.

подій 20-х років не стосуються. Для того треба ще зробити чималу роботу щодо вивчення матеріалів про революційний рух за Олександрівської доби. Мое завдання було далеко скромніше — розглянути один ранній перебіг того руху й спробувати визначити лінію його розвитку та диференціювати його склад.

Не треба забувати, що поліцейний матеріал того часу надзвичайно обмежений. Тоді ще не було не тільки III Відділу, а й Міністерства Поліції (ось так само зовсім невивчена тема з історії російської реакційної політики). Скасованій Олександром, при вступі на престол, кустарній Таємній Експедиції ще не знайшлося хоч трохи гідного заступника. Відсутність такого керівного центру в складі урядових установ розпорошило боротьбу з „крамолою“. Через те за той час ми маємо лише випадковий архівний матеріал. Трохи в компактнішому вигляді його подає архів Комітету Громадської Безпеки, закладеного 13-го січня 1807 року — першої установи, покликаної об'єднати в своїх руках і організувати справу поліцейного нагляду в імперії. Та Комітет, утворений для боротьби з протиурядовими виступами (див. вище цитату), постав уже в наслідок цілої низки попередніх до нього подій, що полишили, на жаль, не дуже яскраві й численні архівні сліди. До того ж його організація відбувалася в надзвичайно напружених політичних обставинах за часів війни і при тому нещасливої. Нещаслива війна, як відомо, прекрасний каталізатор громадських суперечностей і 1806—7 р. р. саме припали на той момент, коли змогли виявитися ті суперечливі напрями, що в їх змаганні визначалася політика державної влади.

Імператорська Франція та імператорська Росія були організми надто несхожі один на одного. Через те, якщо в останній ми й знаходимо ознаки співчуття до переможного ворога, то їх ніяк не можна з'ясувати будь-якими випадковими моментами. Пораженські настрої ґрунтувались на громадській боротьбі, і вибір поміж візантійським і гальським орлами залежав від певного розподілу клясових сил у країні. Щоправда, не в усіх випадках віддається очевидну перевагу Наполеонові, — в Криму замість нього стає турецький султан, а незадоволення уральських іногородців виявляється в спосіб просто відмови від військової служби, без будь-яких сподівань на допомогу з боку. Та низка одночасових заколотів у різних місцевостях Росії — явище досі невідзначене в літературі і варте уваги.

Вивчаючи цей матеріал, я прийшов до висновку про потребу класифікувати його за територіальним принципом, бо не можна міряти однією мірою челядника в Петербурзі й селянина в Криму, вільнодумного вольтеріянця з центральних губернь і волинського шляхтича, та й саме ставлення уряду до злочинця прикро мінялося, залежно не так від соціального стану, як від його походження.

Наслідки цієї праці я гадаю опублікувати в спеціальній статті, що подасть побіжний огляд усього, мною перегляненого, матеріалу та накреслить основні, на ньому побудовані, проблеми. В оцій замітці я тільки хочу зазнайомити українських істориків з тією частиною цього матеріалу, що стосується до України.

II

З-поміж окремих складових частин імперії найнеспокійнішою видавалася урядові, та й була такою справді, Польща. А надто ожили націоналістичні тенденції польської шляхти у зв'язку з початком війни проти Наполеона. Уже 1805 року перлюстрація листів у польських губернях стала подавати найневтішніші відомості про настрої польського шляхетства. І в Варшаві, і в Менську, і в Вільні магнати й прості шляхтичі одностайно мріяли про відродження Польщі, а листування на цю тему провадилася так само в Росії, як і з закордоном. Так, на прикінці грудня, від гродненської поштової контори

через губерньського секретаря Харитонова надійшов до литовського пошт-директора лист від невідомого на ім'я графа Тишкевича в Менськ такого змісту:

„Верный друг и слуга с удовольствием извещает, что существование Польши последует. Кроме сего ничего вернейшего в донесение не имею“¹⁾.

Невдовзі після того той самий Харитонів подав до начальства таку виписку з листа від якогось Волковича до Каменського в Варшаву:

„Между прочими неважными извещениями пишет следующее: „как скоро придет до всеобщего возмущения, что будет с моим Николаечкою... Но может до того не дойдет, потому что уже о мире начинают побалтывать и наш Император возвратился уже, а также и войско будет возвращаться, так с кем же быть там сражению,— а любезный Прусачок имеет разум, лучше не сразившись получить пользу, как и не раз то бывало. Удивляюсь, читая столь обстоятельное описание, потому что у нас нигде, даже в самых газетах, хоть отчасти вмещаются сведения, но с примечанием обыкновенным, что сему не совершенно верить должно. В рассуждениях французов тысячами бьет; ой что и нам земледельцам довольно скучно было, а может и опять будет — замкнутие границ; меня удивляет несогласность мыслей, существовавшей против общего неприятеля и сами себе неудовольствие делают, потому что все как-то противно идет“.

Тут характерне невдоволення з невдалої зовнішньої політики, що спричинилася до закриття кордонів і шкідливо відбивається на торгових інтересах надкордонних поміщиків (або, як невдало сказано в канцелярськiм перекладі, хліборобів), і передбачення наступного збурення. Очевидно, уряд не надто клопотався долею бідного „Николаечки“ та сама можливість повстання хвилювала його не менше, ніж автора листа. А подібні настрої виявлялися всюди, не лише в листуванні російських поляків, а й у стосунках їхніх з закордонними однодумцями. Так, наприкінці грудня 1805 року було перейнято лист від графа Віталія Грохольського із Відня на Волинь до Стефана Грудзінського, де, між іншим, уміщено такі рядки:

„О публичных известиях не доношу. Политики паче войну нежели мир предсказывают.— Печатные письма, по прочтении, прошу отправить к Иосифу Понятовскому. Газеты многих краев упавшие народы воскрешают. Сие у нас весьма гласно, что Наполеон из разбитых австрийских войск, названных невольников формирует польские легионы числом до 50.000 — из одних поляков, в тех войсках находящихся“.

За тією ж, цитованою тут, справою про спостереження за діями французьких емісарів у Росії можна простежити, які місцевості видавалися урядові особливо заповоненими злочинним впливом наполеонівських агентів. Зносини ведуться переважно з начальством губернь Рижської, Литовської, Кам'янець-Подільської, Волинської, Гродненської, Київської, Херсонської і Менської, тобто губернь польських, правобережної України, Надбалтики і колонізованої (тодішньої) Новоросії. Питання було остільки важливе, що в подальшому його розвиткові з початком другої кампанії в жовтні 1806 року воно стало за предмет дипломатичних переговорів: 21-го жотня 1806 року міністер чужоземних справ граф Будберг писав до міністра внутрішніх справ графа Кочубея²⁾:

Секретно

„Милостивый Государь мой, Граф Виктор Павлович. Прусский посланник Граф Гольц. сообщил мне в копии, полученной им от своего Двора Рескрипт, в котором Берлинский кабинет признает, что, для предупреждения всяких зловредных замыслов, могущих при настоящих обстоятельствах обнаружиться в прежде бывших польских областях, полезно было бы учредить взаимное соглашение между гражданскими властями трех соседственных. Держав, предписывает Графу Гольцу предложить меру сию Российскому Министерству.

1) Справа III Відділу власна його ім. в. канц. 1905 р. № 1 „О наблюдении за действиями французских эмисаров в России“.

2) Справа III Відділу 1806 р. № 13 „О взаимном сношении гражданских властей Австрии, Пруссии и России“.

Я счел нужным препроводить у сего к вашему Сиятельству означенную копию Рескрипта к Графу Гольцу в том предложении, что не угодно ли будет вам Милостивый Государь мой, сходственно с содержанием оной, предписать Начальствам в Губерниях Виленской и Гродненской, чтобы они со своей стороны сносились с прусскими чиновниками, в помянутом Рескрипте означенными, обо всех ими учиненных, до обеспечения спокойствия в их губерниях, касающихся, во взамен таковых же сообщений и от Прусских Чиновников.

Пребываю впрочем с совершенным почтением и преданностью Вашего Сиятельства
Покорнейший слуга Андрей Будберг.

Октября 21 дня 1806 г.“.

Губернське начальство дістало наказа зайти у відповідні стосунки з поліційними органами союзних держав та налагодити пильніше „наблюдение за расположением умов при настоящих обстоятельствах“. Стосовно до українських губернь відгук того розпорядження знаходимо у доповіді волинського цивільного губернатора від 5-го грудня 1806 року¹⁾).

„Господину министру внутренних дел.

Предписание Вашего Сиятельства от 16 минувшего Ноября с изображением высочайшего его императорского величества повеления о усугублении старания, дабы не осталось ничего сокрытого в рассуждении тех покушений, кои могут быть чинимы людьми неблагонамеренными для поколебания жителей, употребляя средства, какие признает удобнейшими, имел я честь получить“.

Однак, „при всех деятельных и строгих мерах“ губернатор не зумів знайти в себе в губерні нічого, що могло б звернути на себе увагу. Всюди панувала бажана тиша і єдині пляни на ясному волинському обрії були, зауважені ще минулого року (свідчення, що деякі застережні заходи роблено вже за часів кампанії 1805 року), дідичі Княжевич і граф Дзядушицький. Що правда, у їхній поведінці нічого не було огудного. Але Княжевич був відомий, як республіканець, костюшковець і колишній генерал французької служби. А Дзядушицький мав непевне закордонне листування. Тому за цими обома було заведено догляд.

„Все сие меры — гадав губернатор — довольно достаточны к совершенству“. Піддаючи, таким чином, начальству втішної уяви про доручений йому край, він, проте, тут же погоджувався з потребою налагодити закордонний догляд за польськими настроями. Його міркування щодо цього досить цікаві:

„Я считаю нужным иметь во Львове для наблюдения за происшествиями человека расторопного и благонадежного, каковым нахожу Господинна Теппера — как имел я честь доносить о том вашему Сиятельству партикулярно — город Львов есть место торговое и куда кроме купечества стекаются во множестве хороших фамилий поляки. Считаю там себя в большой свободе судят и действуют они открытее; а господин Теппер, зная хорошо разные языки и бывая во всех лучших Обществах имеет то проворство ума, что легко может войти в их дружественное с ним обращение. Будучи же известен мне со стороны искренней приверженности к России и притом по бедному своему состоянию желая заслугами своими получить хорошее место по нашей службе, он, как уверен я, исполнит комиссию сию со всей ревностию. На сих днях надеюсь отправит Господинна Теппера, буду иметь честь о последствиях доносить вашему Сиятельству. Для подобного узнания происшествий и слухов заграничных Директор Радзивиловской таможни Гиршфельд просил у меня пашпорта, с которым бы он мог отлучаться в близ лежащий Австрийский городок Броды. Зная, что городок сей от Радзивилова не более как в семи верстах, я отправляю ныне к нему пашпорт с предписанием, чтоб он по одному только дню бывал в отлучке, и чтоб по настоящей его должности упущения не было“.

Доповідь кінчалася проханням про дозвіл налагодити загальну перлюстрацію листів, що переходять через Житомирську, Дубенську і надкордонну Радзівілівську поштові контори (в перших двох перлюстрації до того часу не існувало).

¹⁾ Справа III відділу 1806 р. № 4 „О польских помещиках графе Дзядушицком и Колонтае, неблагонамеренных к русскому правительству“.

У цьому домаганні організувати власну розвідну службу за межами імперії цікаво відзначити ризику недовір'я до поліційної пильності спільника. Недовір'я, що береться не так з переваги російської політичної поліції, як із свідомості різниці інтересів. Ще 1802 року, а пізніше 1805 року порушувалося питання про конвенцію з Австрією в справі обміну втікачами, при чому малось на увазі, що конвенція та зачепить не лише військових, а й „людей вообщє всякого звання“, положивши, таким чином, край політичній еміграції та селянській утечі з надкордонних губернь. Міністерству закордонних справ такий захід здавався за доцільний, зате гостре заперечення він викликав у міністерстві внутрішніх справ, що вбачав у такій згоді суперечність із своєю колонізаторською політикою. Наводжу дуже цікаву виписку з листування графа В. П. Кочубея до князя А. А. Чарторижського, що трохи з'ясовує деякі моменти колонізаційної діяльності перших років ХІХ сторіччя¹).

„... Я честь имею вашему Сиятельству из'явить, что по мнению моему, сколько выгодно быть может установить с Австриею и Пруссиею взаимную выдачу Военно - служителей столько напротив неудобно быть может для нас возвращение людей всякого другого звання. Провинции Австрийского и Прусского владения, к границам нашим прилегающие, быв несравненно более обременены податями нежели области наши от Польши присоединенные, поданные Австрийские и Прусские в не малом количестве к нам переходят, а наипаче с тех пор, как в 1802 - м году последовал Высочайший указ, что таковые из соседственных владений выходцы могут заключать условия с владельцами земель, пользуясь впрочем личною свободою и правом перехода. Постановление сие, сколько мне известно от местного начальства, привлекло уже немалое число выходцев в Литовскую и Минскую Губернии, да и должно и более иметь успеха по мере той, как при умеренности налогов попечительность правительства нашего распространяясь и на сии пограничные провинции, жители соседние еще более невыгодные сравнения делать будут в их положении и таковой поданных Его Величества. По сим уважениям щитая, что в постановлении о выдаче поселян не может быть никакого равенства и что для последних может быть им то выгодно, чтобы помещики их иногда могли обуздываться в поступках своих с ними страхом лишиться их, я бы думал удобнейшим не распространять на поселян постановлений наших, тем более что умножение населения долго еще должно быть предметом попечительности нашей, и что есть ли Польские провинции имеют весьма значущее по пространству земли население, но тем не менее часть оногo легко обращена быть может в Новороссийский Край, чему многие помещики и дали уже пример, переводя на земли, ими около Одессы и других мест приобретенные, Крестьян своих“.

За такої гостинності до сусідських підданців не можна було сподіватися на цілковиту доброзичність спільника. Доводилося мати власних Тепперів, „искренно приверженных России и при том по бедному своему состоянию желающих заслугами своими получить хорошее место“.

III

Вживані урядом протягом 1805—1806 р. р. поліційні заходи людської думки не заспокоїли. Із надкордонних губернь заворушення й чутки перекинулися до центру й уряд почав дбати про серйозну організацію поліційного нагляду. На цей шлях його навертало консервативне кріпачниче панство, що вимагало відмовлення від ліберальної програми перших років царювання. З цього погляду дуже цікавий лист Олександра до графа Ростопчина, оскільки мені відомо, мало використаний у літературі.

„2 - го января 1807 г. С. - Петербург.

Граф Федор Васильевич. К немалому удивлению моему, письмо Ваше от 19 - го декабря содержит из'яснение такого образа мыслей, который вовсе не сходствует с тем, что по ныне известно было. Сведения в разные времена и при различных обстоятельствах до меня доходящие о расположении умов, о доверенности к правительству и привязанности к отечеству, производили во мне сердечное удовольствие: я находил в них всегда опыты

1) Справа Департаменту Поліції Виконавчої 1805 р. № 116 „По отношению товарища министра иностранных дел о мнении—не нужно ли заключить конвенцию с Австриею на размен не-одних беглых солдат, но и всяких людей“.

похвальных и редкостных чувствований во всех сословиях государства и особенно в благородном дворянстве, которое, неизвестно мне почему вы говорите, что я на конец¹ признавать стал подпорою престола, хотя подлинно никогда я не переставал почитать его таковым.

Я желаю, чтобы вы яснее представили мне в чем состоят те неясные разглашения, своеволие, презрение к министерству и неуважение законов, которые по словам вашим погашают преданность и любовь ко мне народа...

... Опасение ваше о толках мнимой вольности, которые впрочем несвойственны истинному просвещению, а разве тому, которое называется вами несчастным, и ничто иное есть как невежество, было уже предусмотрено, и принимаются сколько возможно такие меры, которые предупредить могут вредные оных действия. Я желал бы только знать, какой повод имели вы к заключению о внушениях слугам вольности, которые делаются здешними французами и заставляют их ожидать Бонопарта. Почитая сие столь важным, что не должно оставить оно без исследования, дабы открыть виновных, примерным наказанием остановить распространение сей заразы, прошу вас уведомить меня, какое происшествие подало вам сии мысли. Впрочем я совершенно согласен с вами, что меры, принятые на первый случай в рассуждении французов в России живущих, не могут сами по себе успокоить правительство...²)

Легко догадатися, на що скаржитися кореспондент імператора. Характерно, що цей найбільшу увагу звернув на „підступи“ моськовських французів, явище властиве цілому періоду олександрівського царювання. Острах перед революційною заразою Франції був такий великий і так хотілось вірити в непорушність і добробут Російської держави, що протягом усього реакційного періоду царювання (а його, з невеликою прогалиною, можна починати саме 1806 - 7 роком), ретельно переслідують чужоземців, непевних, як носіїв якобінської бацили,—не дарма керівник петербурзької поліції за Милорадовича Фогель потім пояснював недогляд у справі декабристів тим, що влада усю увагу поліції звертала на чужоземців³). Ніби у відповідь на жалощі Растопчина, реалізацією „принимаемых правительством мер“ з'явилося утворення Комітету Громадської Безпеки 13-го січня 1807 року, що, насамперед, звернув увагу саме на французів. Та хутко йому довелося взятися за найрізноманітніші справи, що звідусіль до нього посунули.

Значення тієї організації, що на неї було покладено відання всіма політичними справами, було недовгочасне. Комітет, без власного поліцейського апарату, примушений у кожній новій справі порозумлятися з відповідними міністерствами, не досить був гнучкий для дорученої йому складної справи. Незадовільний був і склад комітету. Його відразу спіткало незадоволення Олександра за м'якість і лібералізм його постанов. Проте, не буду зупинятися на цьому питанні, варті до докладнішого викладу, аніж можуть дозволити рямці нашої статті, тим паче, що для цікавого нам 1807 року Комітет став цілком чинною установою, що скупчила в своїх руках чимало кількості справ майже з цілого терену Росії.

Уже перші листи Комітету могли розповісти про вогнища розповсюдження незадоволення. Та місцеве начальство не відразу зважило його функції і компетенцію, а на цьому ґрунті сталося чимало непорозумінь у порядкуванні справами. Через те вже 9-го березня 1807 року за найвищим наказом дано було розпорядження „предписать всем пограничным начальникам“ отак⁴):

„От Комитета, учрежденного указом 13-го генваря 1807 года. Его императорское величество высочайше указать соизволил отписать господам начальствующим в пограничных губерниях, чтобы они по делам, порученным сему Комитету, не довольствовались одною только

¹) Курсив оригіналу.

²) Н. Дубровін „Письма главнейших деятелей в царствование императора Александра I (1807 — 1829)“. СПб 1883, стор. 1 — 2.

³) Докладно це питання розглядено у моїй, виготовленій до друку, книзі „Жизнь и похождения Шервуда Верного“. Цікаво зіставите це явище із сучасною дійсністю, коли закордонні політики в усякому вияві соціального й національного незадоволення шукають підступів „агентів Комінтерну“.

⁴) Справа Комітету Громадської Безпеки. 1807 р. № 27.

обыкновенною отдачею под суд преступника, или продолжением следствия по канцелярским обрядам, считая оное достаточным ко освобождению себя от ответа, но паче всего яко хозяева и начальники в вверенных им губерниях старались бы о том, дабы при первоначальном открытии злодейства по уведомлении об оном Комитета были б принимаемы в то же время ближайшия меры и вернейшия средства, не только к пресечению настоящего вреда, но и к совершенному оного искоренению, к открытию всех отраслей и истреблению оных, чего конечно нельзя ожидать от земской полиции, тем менее от судебных мест, яко действующих по предписанным для них правилам, которые весьма ограничены. Напротиву начальствующие губерниями, поступая в сих случаях по своему благоусмотрению, несравненно большие имеют способы достигать предполагаемой цели путем кратчайшим и благонадежнейшим. А потому всякие в делах сего рода упущения и медленность и остаются собственно на их отчете. О чем Комитет Вашему Высокопревосходительству сим и сообщает“.

Отакі накази були надіслані військовому і цивільному начальству губернь Фінляндської, Литовсько - Гроденської, Литовсько - Віленської, Подільської, Волинської, Київської, Менської, Лівонської, Курляндської, Естляндської, Чернігівської, Полтавської, Слобідсько - Української, Астраханської, Кавказької, Вітебської, Могилівської, Оренбурзької, Херсонської, Катеринославської, Таврії, Тобольської, Томської, Іркутської і Архангельської, Малоросійському та Сибірському генерал - губернаторам і головному керманичеві Грузії.

Оцей перелік говорить нам про ту територію, що завдавала особливої небезпеки владі, територію не так надкордонну, як за старим офіційним терміном „іноземницьку“. Справді, тут перелічені майже всі губернії за винятком центральних великоруських. Останні не завдавали особливого клопоту. І справді, рух тих років проходить повз них, знаходячи собі частковий відгук лише в столицях Петербурзі та Москві. Навіть селянський рух, що за тих років розвивається цілком самостійно, від досліджуваних тут явищ 1807 р., не тільки не зростає, як то було 1812 року, але й помітно спадає. Вивчати причини тієї обставини поза предметом цієї статті.

IV

Ми вже мали нагоду пересвідчитися в тих небезпеках, які урядові завдавала Правобережна Україна. Розглянемо тепер, який характер мали ті вияви невдоволення правобережних губернь, що знайшли відбиток у справах Комітету. Заздалегідь треба зазначити, що на розгляд Комітетові подавали далеко не всі отакі справи, і немає змоги подати їх вичерпаний реєстр, так само, як немає підстав заперечувати типовість тих справ, а це дозволяє з невеликого, порівнююче, матеріалу приходити до деяких загальних висновків у суспільній характеристиці тих осіб і настроїв, що з ними ми в тих справах здибуємося.

12 грудня 1806 року в містечку Тульчині було затримано двох непевних шляхтичів Леона і Станіслава Тарші. Писаних документів у них не знайшлося, а за довідками стало відомо, що один з них офіцер французької служби. При огляді паперів звернула на себе увагу кореспонденція Леона Тарші з різними особами, що перебували на французькій службі. Окрім того, у нього знайдено „на особой бумаге географическая обсервация какого то местоположения и в итальянском, французском, немецком и польском диалектиках разных особ адреса“¹⁾. Загалом, листування Тарші, за примудрим висловом Тульчинського урядника Єлена у рапорті його генерал-майору Енгельгарду від 13-грудня 1807 р., виявлялося „несоответственным здешнему краю“.

Листування в цій справі спочатку пішло помимо цивільних інстанцій і генерал Міхельсон чомусь вважав за потрібне повідомити про подію міністра закордонних справ Будберга. А той доповів його рапорт імператорові і лише

¹⁾ Справа Ком. Громад. Безп. 1807 р. № 6

тоді передав справу до міністерства внутрішніх справ таким листом на ім'я Кочубея :

„По высочайшему повелению имею честь препроводить при сем вашему Сиятельству в копии рапорт Генерала от Кавалерии Михельсона с двумя приложениями, о пойманных в Тульчине двух подозрительных людях называющихся Леон и Станислав Тарши. Государь Император соизволяет, чтобы сие дело немедленно и строжайшим образом было исследовано и даже есть ли бы сии преступники подходили под смертную казнь¹⁾, оставить сентенцию без всякого облегчения, по необычайности нынешних обстоятельств и для страха прочих лазутчиков“.

Листа того було послано 12-го січня 1807 року, а тимчасом ще 9-го січня подільський цивільний губернатор Чевкін відповів на запитання Михельсона повідомленням, де доводив цілковиту неправдивість усієї справи. Губернатор особисто допитував Леона Тарші і з'ясував, що він „со времени присоединения польского края оставался малое время в Галиции и в Варшаве, оттоль отправился в Италию, где служил в известных польских легионах, в 1801 или 1802 году был отпущен в здешний край для свидания с родственниками, отсель возвратившись, скоро вышел в отставку и уже около пяти лет живет сам по себе, начальню по недостатку своему снискивал пропитание в приморских городах в коммерческих конторах под протекциею Российских Миссий, и за их же пашпортами под исход прошлого 1806 года прибыл в Россию прямо к родной своей сестре поссесорше Хлопицкой в Ямпольский повет здешней губернии, с намерением остаться навсегда в сем крае — находился у сестры почти неотлучно — поведение от знающих его людей не ухудшается и злоумеренных умыслов не примечено, кроме того, что он легкомысленной и ветренной в обхождении“. Щодо другого брата Станіслава, то він, на думку Чевкіна, не вартий ніякої уваги, він „человек пустой, без всяких дальних познаний, беден, живет всегда на содержании сестры своей и не способен к делам важным, требующим ума и рассудительности“. Папери Таршів нічого небезпечного не мали, через віщо стосувалися до дуже далекого часу і по суті були не цікаві. Загальна думка Чевкіна була така, що вся та справа — наслідок брехливого наклепу якогось Гацкевича, що мав проти Таршів старі невдоволення. А через те, що „и сам Гацкевич по прежним своим похождениям и позднейшим беспокойным деяниям состоит под подозрением“, то губернатор і вважав за можливе припинити справу.

В процесі розсліду з'ясувалося, що Чевкін був не зовсім безсторонній: виявилось, що в нього були рахунки з поклепником на Таршів Гацкевичем з-за якихось там поземельних справ. Справа валандалася довго і наблизилась до кінця лише по складенні Тільзітського миру, коли віддавати на страту за стосунки з французькими генералами уже було недоцільно. Але найвища зацікавленість у цій справі мала свій вплив на членів Комітету і вони постановили, хоч „ни по бумагам у Таршей отобраннм, ни по изысканию о поведении их не нашлось ничего такого, почему бы можно было взять основательное на них подозрение; но так Леон Тарша находился не малое время на французской службе и потому был знаком со многими из французов и с некоторыми из поляков к их стороне приверженных, продолжал переписываться с ними и по выходе уже в отставку, а при том в отношении министра внутренних дел от 22-го февраля между прочим сказано, что они подозрение вовлекли на себя по легкомыслию и карточной игре: то во уважение сих обстоятельств и к отвращению всякого сомнения Леона Таршу определить на житьельство в Пермскую губернию“. Станіслава Таршу, як менше небезпечного, вирішено було „оставить по прежнему под надзором полиции в крепости Каменецкой“. Цікаво, що, не зважаючи на це, що 9-го серпня 1807 року було оповіщено маніфест про замирення, наказ Комітету Чевкінові, датований 20-м

¹⁾ Курсив мій.— І. Т.

серпня, пропонував йому надіслати Леона Таршу до Пермської губернії, „где і остаться ему под надзором местного начальства до окончания войны“. Очевидно, діловод Комітету не дуже звирявся на мирні наміри уряду і не вважав за потрібне змінити редакцію постанови. Справді, остаточне звільнення Таршів сталося лише 1809 року.

У цій справі, по суті не дуже ясній, визначний переляк Олександра: за канцелярською мовою листа Будберга явно почувається якийсь гістери́чний ви́крик його царського володаря. Утворений за перших років Олександрівської доби апарат ще гальмує поліцейське захоплення його голови, а втім і сам голова, ретельно дбає про те, з ким він має справу. І коли на сцені з'являється злочинець вельможніший і видатніший від злиденних шляхтичів Таршів, — поводження з ними прикро міняється.

29-го січня 1807 року Київський військовий губернатор Голеніщев - Кутузов доповів таємним листом міністрові внутрішніх справ таке:

„Во время стечения дворянства и купечества на контракты киевские был здесь между прочим и г. Чацкий, ревизор здешних училищ. Сей Чацкий, известный мне, ветренный, болтливый, неосновательный, преданный новой философии и с воображением необузданным, гордый своими знаниями, а наиболее красноречием, которое по самолюбию своему ищет употребить во всех случаях и во всех беседах блеснуть софизмами, и при сих качествах духа весьма слабого. — Сей человек, которого поступки в прошедшую польскую революцию и лицемерие мне весьма известны, привлек мое внимание наиболее. Он был здесь неразлучен с Потоцким, который во время конституции 3 мая отправлен был послом к Порте Оттоманской (человек впрочем глупой), но имеющий большие связи в Варшаве, и коего сын, сказывают, ныне поставлен начальником над вновь составленной польскою конною гвардиєю и с некоторыми другими. В обществе сем находился человек, неподозреваемый Чацким, который дал нам первые известия о разговорах его. Сверх того многие особы благонамеренные удивились рассеваемым от Чацкого нелепым слухам о разбитии войск наших и прочая и мне сие сообщили, прося однакоже не выставлять их и содержать имена их втайне. Легко себе ваше сиятельство представить можете сколько молодых людей бегало за Чацким и сколько он испортил умов. Разговоры Чацкого между обществом его были вот какой меры, например: „Его императорское величество Наполеон первый такого то числа изволил милостиво принять делегацию от народа польского и уверить изволили в своем покровительстве“. „Его императорское величество Наполеон конечно не оставит без совершения начатого возрождения Польши — не может быть, чтобы в скорости Его императорское величество Наполеон не приказал своим войскам купно с польскими проникнуть в Волинию, хотя бы то было и через Галицию, а тогда кто из нас поляков подымет оружие на свою собратию?“ Утверждал, что он все сии известия знает не по слухам, а прямо из Варшавы из верной руки. Сии сведения до меня с разных сторон доходящие, а наконец и рапорт ко мне от гражданского губернатора, о поступках Чацкого здесь прилагаемой заставил меня принять следующие меры: я призвал Чацкого и открыл ему же, что ведаю о его поведении. Он признался, что пересказывал о разбитии войск по известиям от жидов, ему незнакомых, и в том, что он по совести думает, что поляку не можно стать вооруженною рукою против собратии своей, в прочем заперся; но физиономия его и робость уверили меня в истине всего того, что до меня об нем доходило. Я показался частью убежденный его оправданиями, и следствие нашей конференции было такое, что он, дабы отклонить от себя подозрение, согласился ехать в Харьков, под предлогом любопытства видеть тамошний университет, куда уже он и отправился без провожатого, один как человек свободной, прося меня не уведомлять, если можно о сем деле государя императора. Сие последнее обещал я ему удержать доколе мне возможно будет“.

У сітках майбутнього „переможця Наполеона“ гойдалася риба далеко більша за ту мелюзгу, яка попалася першим разом. Та небезпечний вольнодумець, що його характеристика так нагадує його літературного однофамільця, була людина не другорядна — славетний Тадеуш Чацький¹⁾). З такою вельможною й популярною людиною доводилося діяти обережно — уряд явно побоювався збурити на себе громадську думку польської шляхти. І Кутузов делікатно вирядив Чацького до Харкова, де останній тримав себе цілком лояльно. Такої думки про його поведінку був слобожанський губернатор Бахтін, який, проте, „дал почувствовать господину командующему, что нужно быть

¹⁾ Див. про нього статтю Ф. Кудринського „Киевская Старина“ 1893 р. т. 40, № 2.

осторожну по одному только тому, что г. Чацкий поляк, в чем и его нашел согласным с сею мыслью“.

Цікавий кінець листа Кутузова, що безпосередньо до справи Чацького вже не стосується: „Из мелких людей ссыскиваются подающие на себя подозрения в сношениях с Варшавою. Таковых кажется должно призывать сюда для точного обследования и действительно подозрительные должны быть отсылаемы под надзор губернатора Малороссии“. Малоросійські губернії, тобто, лівобережна Україна, здавалися місцем цілком надійним — забігаючи наперед, зазначу, що саме з цих міркувань їх було включено до складу міліційського рушення. Як побачимо далі, і там справа стояла не зовсім гаразд, але тамошні події мали трохи інше забарвлення.

Отже, приклонника його величності Наполеона довелося вирудити в командировку до Харкова. Там він, проте, пробув недовго, бо, не зважаючи на його прохання, справа дійшла до центрального уряду і його, додержуючи всіх апарансів чемности, вирудили до Петербургу. У столиці він жив на волі, складав візити і т. д., буди, проте, весь час під доглядом поліційних агентів. Кілька разів його викликали в Комітет, де він давав докладні свідчення, що членам Комітету, проте, не здалися цілком задовільними. Слідство могло б тривати довго, як би Тільзітський мир (не примусив уряд переоцінити своє ставлення до поляків. Справа Чацького раптово закінчилася таким милостивим, майже вибачливим, царським рескриптом:

„Господин тайный советник Чацкий.

Вняв вашим оправданиям, велел я уничтожить дело, по обстоятельствам времени токмо возникшее, которое как вам, так и мне было неприятно потому, что ваши отличные заслуги в расширении народного просвещения, стяжали благоволение и мою к вам доверенность, которые не колебались, ни поколеблются. О сих поновляя вам мои уверения, остаюсь в приятном уповании, что на том же поприще, где уже громки ваши подвиги, вы еще новыми трудами умножите общую пользу, а к себе признательность вам благосклонного.

На подлинном подписано собственною его императорского величества рукою тако: Александр.

В Санкт Петербурге.

Июля 20 - го дня 1807 года“.

У тім же січні 1807 року виникла справа, заслухана в Кам'янець - Подільським повітовім суді та почата за таких обставин¹⁾:

„В нынешнем 1807 году в генваре месяце шляхтич Антон Малицкий, возвращаясь из киевских контрактов и переезжая сквирского повета через местечко Паволочь остановился в оном по подорожному на квартире и когда требовано от него Малицкого пред'явления пашпорта, то он вместо сего дал две прокламации списанные на одном листу бумаги, одна Бонапарта о вперении духа в своих солдат к одолению российских войск, а другая Домбровского с Вибицким наклоняющая поляков, дабы присоединились к французским войскам для усиления к ополчению и возвращения какого то отечества.

С чем он Малицкий генваря 25 числа перед Сквирским земским комиссаром показал: что сии прокламации списал с таковых же показанных ему шляхтичем Францишком Кравзом, объявляя оной Кравзе, что сие принадлежит им к сведению: Более же оных ни у кого не видал и своего списка никому не показывал; отколь же Кравз их имел не ведает, и так как сей список находился при нем в споднем кармане, запомня совсем об нем совсем дал его вместо паспорта“.

Пересланий на місце мешкання в Кам'янець - Подільській губернії Малицький на допиті сказав, що з Кравзом познайомився в їхнього спільного приятеля подільського дідича Держка і, діставши від нового знайомого відозви, переписав їх для відому „однако ради любопытства без всякого злонамерения“, а в решті підтвердив перші свої свідчення. Покликаний був

¹⁾ Справа К. Гром. Безп. 1807 р. № 24. Відгуки цієї справи є й по інших архівних фондах.

і шляхтич Кравз, що встиг, очевидно, заздалегідь підготуватися до допиту — він придумав належну виправдальну історію і її ствердив його кучер Лукаш Жураковський.

„Шляхтич Францишек Кравз, за доставлением его из Могилевского повета, того же 16-го числа февраля допросом показал, что декабря 26-го числа истекшего 1806 года следуя он с селения Мыток с фурманом своим Лукашем в село Соповку (где и ночлег его был того же числа), а оттоль на другой день в село Винож, по полудни остановясь по естественной надобности на дороге лежащей к селению Ольчидаеву нашел лежащую на земле бумагу, которую поднял (но приметил ли сие фурман не знает) увидел на оной надпись: „газета“ не читавши положил ее в карман, и приехавши в село Винож был у старосты Держка, у которого позабавившись немного, дошел к знакомому ему шляхтичу Малицкому, которого заставши больным в кровати между разговорами, когда спросил его Малицкий: не читал ли он каковых газет, то он отвечал: что никаких не читал, сказал только, что есть какие то газеты найденные им на дороге, которую бумагу доставивши с кармана читали с Малицким, по прочтении коей оставя оную бумагу в руках Малицкого, сам пошел ночевать к Держку, а на другой день по утру зашедши к Малицкому распрощавшись с ним взял ту самую бумагу, но оставил ли ее у себя Малицкий с оной копию не знает, и воротился домой в село Мытки в каковой бумаге не имел надобности, следуя дорогой зараз оторвал кусок, а наконец и до последка изорвал. Сей бумаги кроме одному Малицкому никому более не показывал и не читал, и инако оной не считал как только газетою“.

Малицкий, проте, категорично заперечував твердження, ніби на заголовку відозви стояв напис „газета“ і що власник її говорив, яким чином її найшов. На зводинах обидва лишилися при своїх свідченнях. Лукаш Жураковський в загальних рисах підтвердив розповідь Кравза про походження відозви, хоч заявив, що „читал ли сию бумагу Кравз или нет, не примечал“.

Попри всю непевність вигадки Кравза про випадкову знахідку відозви, що цілий день у нього лишалася непрочитана, Каменецький повітовий суд не знайшов нічого небезпечного в його вчинках і ухвалив таку постанову:

„Так как в сем деле никакого довода не имеется, чтобы Францишек Кравз и Антоний Малицкий хранили оные бумаги в намерении нарушить спокойствие, но напротив того те же Малицкий и Кравз жительствуя в Могилевском повете по полицейскому надзору в поступках противных спокойствию не замечены, и в обращении их подозрения не обнаружилось. Для того Антония Малицкого и Францишека Кравза единственно только за сохранение сих бумаг, коих хотя они сочинителями не были, по силе помянутого статута литовского раздела 4 артикула 4 параграфа 3-го выдержать через шесть недель под караулом, которое мнение с делом в департаменте того же марта 22-го числа на ревизию представил“.

У цій справі цікаві дві обставини. Перша — цілковита відсутність справжнього нагляду з боку уряду. Наполеонівські відозви гуляють на терені правобережної України, поширюються, переходять з рук у руки і випадково виявляються лише тому, що проїжджий шляхтич ненароком передає їх до рук урядовцеві. Поліція безсила простежити за провінціальним дворянством і навпаки поліційна влада найліпшої думки про обвинувачених. Тут виступає другий бік справи. У вчинках губернатора (що діє аналогічно з випадком з Таршами) і повітового суда мимохіть можна побачити бажання замазати справу, по суті досить ясну, бо, якщо нерозумний вчинок Малицького й свідчить про те, що він особливої ваги захованим у нього паперам не надавав, то свідчення Кравза явно вигадані й неправдиві. Проте, губернатор можливо не хотів признатися в незгоді свого врядування, а повітовий суд своїм складом, очевидно, був не від тих настроїв, на які зважали наполеонівські відозви.

Деякі цікаві обставини для характеристики подій у надкордонній смузі Правобережжя захоче в собі справа унтер-цольнера Брестської митної застави Підчашинського¹⁾. Тут ми маємо цікаве листування французького таємного агента поляка Пашковського, адресоване на ім'я його шефа герцога

¹⁾ Комітет Гром. Безпеки 1807 року № 25.

Бергського, перехоплене російським військом. У ньому ми знаходимо свідчення про широку мережу шпіонажу, організовану французами за допомогою польської шляхти в польських губернях Росії та Австрії. Характерне ось таке повідомлення від 27-го січня: „Пан Біганський, що прибув із Волині мандрував аж із Дубна, звідки він вирушив минулого четверга з одним сотником баварського гусарського полку; він повідомляє, що в цілому тому краю зовсім нема війська, що в Дубні, Луцьку, Володимирі мешканці утримують варту найважливіших місць і на кордонах над Бугом, тільки іноді побачиш невелику кількість інвалідів, і ввесь нарід на Волині навіть челядь віщує занепад Росії¹⁾“.

Всі ці справи яскраво ілюструють ту хвилю сепаратизму і франкофільства, що 1806-807 р.р. правобережжям перекотилася. Разом з тим вони показують, які соціальні кола та хвиля охоплювала. Найперше то все шляхта від безземельних шляхтичів, як от Тарші, або Малицький і Кравз, до магнатів таких, як Чацький. Шляхта воліла повернутися до недавнього укладу польської самостійності, коли якраз вона, польське панство, тримала в своїх руках політичну й економічну владу і з надією дивилася на його „величність імператора Наполеона“; що його переможна армія мала на вістрях своїх багнетів принести польському шляхтичеві волю порядкувати долею українського хлопа. Через те цього хлопа в розглянутих вище справах ми не знаходимо. Французька перемога не обіцяла йому нічого доброго²⁾.

На території колишньої Польщі селянин трапляється нам лише один раз і не як обвинувачений, а як донощик і при тому не в українських губернях, а в сусідній Білорусі. А втім, прізвище селянина — Демиденко, і згадуваних дідичів свідчить про їхнє походження, а умови Могилівської губернії мало чим відрізняються від Правобережжя. 31-го січня 1807 року в журналі Комітету записано³⁾:

„Слушали рапорт малороссийского губернского прокурора о доносе учиненном от крестьянина помещика Силявина на господина своего и на других помещиков: Маковецкого, Борисевича и какогo - то Президента, что яко бы внушали всем крестьянам, чтобы они скот резали, а хлѣб прятали в ямы, дабы при вступлении в Польшу российских войск не могли они тем пользоваться, и что оные помещики, равно и все поляки желают, чтобы в Польшу вступили французские войска, и восстановили бы ее попрежнему. Прокурор доносит, что крестьянин сей таковое показание в губернии Черниговской сделал, в которую бежал якобы от страха, услышав такое приказание, а помещик его и другие, на которых доносит он, живут в губернии Могилевской, почему черниговский губернатор и отправил сего донощика для исследования доносов его и розыскания об оных на месте к губернатору Могилевскому за надежным караулом. Министр юстиции объявил при сем, что от него писано уже к могилевскому губернатору, дабы он дал знать без малейшего отлагательства, что будет открываться по следствию. Положили: до получения сего уведомления рапорт прокурора хранить в Комитете“.

У справі, на жаль, немає дальших відомостей, проте і цей випис досить ясно характеризує різницю симпатій двох основних класових груп у відмежованих після поділу Польщі губерніях⁴⁾.

Окремо треба поставити справу про контрабандний перевіз надкордонними євреями коней для французької армії. Симпатії єврейства, як відомо

1) Оригінал з французької подаємо за офіційним російським перекладом.

2) Порівняти характеристику аналогічних явищ 1812 р. М. І. Яворський „Нариси“, т. I, стор. 103 і далі.

3) Комітет Громадської Безпеки 1807 р. № 14.

4) Уряд зважав на настрої селянства польських губернь, іноді вживав заходів до полегшення його становища, навіть на землях російських поміщиків. 2-го липня 1807 року Н. Н. Новосильців писав військовому губернатору Київської та Мінської губернь А. П. Тормасову: „Милостивый государь мой Александр Петрович. Государь император в проезд свой через Шавельский повет, бывший очевидным свидетелем бедственного положения

загалом схилилися на бік російського уряду і в тих операціях швидше можна вбачати комерційну діяльність, звичну для єврейської людности тих сторін, що багато років уже займалася контрабандним промислом, аніж вияв якихось політичних симпатій. А втім, це питання окреме і потребує спеціального розгляду.

(Продовження буде)

принадлежащих генералу от инфантерии князю Зубову крестьян, из которых большая часть, оставя поля свои необработанными, снискивают себе пропитание мировым подаянием, некоторые же, по свидетельству жителей, умирают от болезней, происходящих единственно от дурной и недостаточной пищи,—высочайше отозваться соизволил, что ежели честь и самый долг, законами налагаемый, требует дабы и беднейшие из помещиков кормили и презирали крестьян своих в трудные и бесплодные годы, то тем более предосудительно одному из богатейших доводить их до такой крайности...“

„Тому дев'ятого перша половина“

М. Грушевський. Історія України-Руси. Тому 9-го перша половина (Хмельниччини роки 1650—1653) ДВУ, 1928, стор. 601, ц. 7 карб.

„Ці подібні арабескам історичні картини, що пробують виростити будь-який великий образ на слабому стеблі, являють собою... розуміється, дотепну, але й надзвичайно поверхову обробку історії“.

Гегель, „Наука логіки“ (вчення про сутність).

Після перерви, що тягнулася чималу кількість років, „Історія України-Руси“ акад. Грушевського продовжується друком. Перша половина тому 9-го, що її ми беремося тут аналізувати, вийшла в світ аж через три десятиліття після першого тому. Три десятиліття. Багато дечого сталося за ці 30 років. Україна пройшла через велетенську клясову боротьбу, через три революції і нині вступила в тринадцяту річницю Жовтня. Історія ж України-Руси, що її пише М. С. Грушевський, дійшла за цей час до середини, приблизно, так зв. Хмельниччини, себто до р. р. 1650—53, що їм присвячено половину дев'ятого тому.

Як же сам автор ставиться до такого повільного темпу складання цього фундаментального своїми розмірами твору? Послухаємо: „Цілість спочатку я надіявся вложити в 5—6 т. т., пізніше, коли на сам давній період пішло три,— числив на 7 до 8, аж доки огляд суспільно-політичного, економічного й культурного життя XV—XVIII в. в., розрісшися на цілі два томи, не переконав мене, що ще багато томів буде потрібно, аби довести історію України до початку XIX“ (курсив наш—Ф. Я.) (М. С. Грушевський. Автобіографія, 17).

Отже, аби дійти тільки до початку XIX ст, треба авторові написати ще багато томів. Дуже шкода тільки, що акад. Грушевський не зазначає хоч орієнтовно, скільки ж цих томів треба і скільки також їх потрібно буде для XIX—XX ст.? Одно лише з приводу цього мусимо зазначити: що ближче до сучасности, то повільнішим стає темп. І це зрозуміло чому. „Історію України-Руси“ пише М. С. Грушевський на підставі сили-силенної документального матеріалу, додержуючись ввесь час системи нібито всебічного розглядання історичних фактів на підставі низки різноманітних свідоцтв та джерел. А що ближче до наших часів, то більше стає цих джерел та документів, то ширшими стають архіви. Звідси, з одного боку, пропорційно зростає кількість томів, потрібних для „Історії України-Руси“, а з другого,— повільнішим стає посування цих томів вперед до сучасности. Цікаво ще до цього додати, що і сам автор не відразу прийшов до думки написати таку велетенську історію, що навіть не знати, скільки для неї потрібно буде томів. Він, як ми вже читали вище, розрахував спочатку на 5—6, потім на 7—8, а зрештою взагалі „на багато“ томів.

Не випадково ми присвячуємо стільки уваги цій, з першого погляду другорядній, обставині. Небажання акад. Грушевського обмежувати себе певним пляном є виявом його загального підходу до історичного процесу. Цей підхід не новий для нашого автора, він проходить через усю „Історію України-Руси“. Це—розподіл історичної дійсности „за полицками“, себто за окремими томами: в одному томі політична історія даної доби, в другому—економічна, культурна і т. д., при чому усе це стоїть догори ногами і ніяких внутрішніх зв'язків поміж економічними (що стоять десь окремо та позаду) та, скажім, політичними стосунками (яким відведено перше місце) ми ні в яким разі не знайдемо. Подруге, виклад історичних подій побудовано виключно на хронології їхній і яка сутність лежить поза тими подіями, дізнатися не можна. А як і дійдеш до чогось, що скидається на справжню сутність, то побачиш, що вона є результатом двох невірних принципіальних шляхів

авторової аналізи — націоналізму й психологізму. Націоналізм, безклясовість укр. нації, надмірне роздмухування ролі окремої особи в історичному процесі, увесь цей „букет“ буржуазних поглядів на історію, подає нам у своєму творі М. Грушевський.

В цьому, як і в попередніх т. т. „Історії“, автор завжди базується на документі. Розуміється, треба всілякими засобами привітати серйозну увагу до документа, джерела — без цього бо немає історичної науки. Але тоді лише документ буде корисний, коли підходять до його не з погляду суб'єктивної соціології, не з погляду „ползучого емпіризма“, розглядають його не як фетиш, а, навпаки, уважно аналізують його за допомогою гострої методологічної зброї. Такою зброєю може бути та, що найкраще в своїх твердженнях відбиває закони буття, його сутність. Це й є метода діалектичного матеріалізму, що, будучи прикладеною до людської історії, конкретизується, як історичний матеріалізм. Метода, що нею керувалися Маркс та Ленін, що нею користувалася та щороку більше і глибше користується робітнича кляса. Метода, що за головний свій критерій має практику, людську і що всю історію людства розглядає, як клясову боротьбу. От лише за допомогою цієї єдиної наукової методи і можна зрозуміти історичну дійсність, дійсність надзвичайно складну й суперечливу.

І лише за допомогою цієї діалектичної методи можна братися за розгляд історичних документів, що їх лишили по собі попередні часи. Лише тоді можна сподіватися на успіх і чекати незаперечних результатів від своєї роботи.

Таких результатів ми не знайдемо у Грушевського. Величезні томи його історії побудовані на безлічі документального матеріалу. Але відсутність наукової методології, робить авторові висновки з цього матеріалу такими, що сутності не відкриває. Вдається, правда, іноді дійти до окремих правдивих думок, висловити оригінальні і разом з тим правдиві окремі погляди на окремі питання. Але не більш. Далі окремого з метою психологізму та документалізму не підеш, та й тут на кожному кроці робитимеш тим більше, що автор завжди підходив і підходить до історичного матеріалу з неправдивою і тенденційною думкою про „безклясовість української нації“. Боротьбу, що безперечно точилася протягом історії України, тлумачить Грушевський за допомогою цього „критерію“, як боротьбу не клясову, а загально-національну або таку, що проводиться в інтересах перемоги тої ж таки „національності“ якимись окремими „великими“ особами (князями, гетьманами тощо).

Документалізм є у Грушевського основною формою, що її він вживає, викладаючи історію України. Це призводить до того, що націоналістична „сутність“, що її він в цю історію вкладає, завжди захована за викладом документів, подій тощо. Він не висуває своїх ідей надто виразно наперед, він ховається за „суто наукову“ зовнішність, за науковий апарат, безліч джерел, приміток і т. п. Це справжня гелертерська схластика, що над нею так нещадно в свій час глузував В. І. Ленін.

Идучи „за документом“, наш автор не поспішає; той, хто погодився б з ним на такий темп вивчення історичного процесу, той разом з ним забув би пекучу потребу часу. Ця потреба вивчення історичного процесу на Україні ХІХ—ХХ століття, себто тої доби, коли на арену величезних клясових боїв виступає пролетаріят, що перемагає в жовтні року 1917-го буржуазію та встановлює свою диктатуру. А забувати про потреби сучасності, про особливе практичне значення вивчення історії останніх часів, навмисно затягувати посунання від ХVІІ ст. вперед, розраховувати „на багато томів“, це значить у меншій мірі втікати від сучасності.

Розуміється, тут справа йде про наголос на ХІХ—ХХ ст. ст., а зовсім не про те, щоб одкинути вивчення попередніх часів. Підкреслення саме останніх століть робимо ми ще й для того, аби поставити проблему з голови на ноги. У Грушевського центром є ХVІІ ст., доба торговельно-капіталістичної революції, у нас центром є ХІХ—ХХ ст. ст. з боротьбою робітників проти буржуазії, що завершується Жовтнем, диктатурою пролетаріату, останнім розділом епохи клясової боротьби людства, коли, за висловом Енгельса, воно робить скок з царства необхідности до царства волі.

Ми повинні, розуміється, використати до кінця всю ту велетенську збірку фактів та деяких цінних висновків, що їх подає в окремих місцях своєї роботи Грушевський. (див. хоч би з цього приводу зауваження М. М. Покровського в першому вип. його „Истории русской культуры“ з приводу перших томів „Історії України - Руси“), але ж нам треба, пророблюючи цю „важку роботу“, за допомогою діалектичної методи так само і нещадно розбивати ворожу нам авторову концепцію історії України, що нею просякнені перші вісім томів його твору.

„Тому дев'ятого перша половина“ не є винятком із загального правила. І психологізм, і націоналізм, і документалізм квітнуть пишно на його численних сторінках. Розбито півтом на п'ять однакових в розмірі розділів: I. Піддання Туреччині і похід на Молдаву 1650 р.; Війна з Польщею 1651 року; приготування і початки кампанії (осінь 1650 — весна 1651 р.); II. III. Берестечко і Білоцерківський трактат 28/IX 1651; IV. Від Білої Церкви до Батога, зима 1651 — літо 1652; V, Вінець і кінець Тимоша Хмельниченка.

Перших три сторінки півтому віддав автор під переднє слово. Оскільки воно, поперше, являє собою чималий інтерес для нас змістом своїм, подруге, розміри його надто стислі, порівнюючи з величезним матеріалом, зібраним в перелічених п'яти розділах, ми тому вважаємо потрібним спинитися на ньому якнай докладніше.

Спочатку автор розповідає про обставини, що стали на перешкоді його роботі над „Історією України - Руси“. Це початок війни влітку 1914 року, заслання р. 1915 до Сибірська і т. ін. Через це авторові вдалося протягом 1914—22 р.р. випустити в світ лише II та III частину VIII тому „Історії“. Робота над IX-м томом розпочалася р. 1924-го після повернення акад. Грушевського з еміграції до Києва і тягнулася до другої половини 1928 року. За цей час авторові вдалося опрацювати матеріал для цілого IX тому, закінчивши його смертю Богдана Хмельницького. Перша половина цього тому друкувалася з вересня 1928 до березня 1929 року, а друга мала початися друком в квітні 1929 року. У світ покищо вийшла лише частина перша, що її ми розглядаємо.

Перейдемо тепер від цієї фактичної довідки до зауважень по суті. Передовсім М. С. Грушевський зауважує, що в 9-му томі він „відсунув на другий плян“ „літературні оброблення Хмельниччини“, поставивши на переднє місце документальний матеріал, який й доповнено настільки значно, що він заповнив деякі дотеперешні прогалини, дав нове освітлення подіям (5). Зауваження цілком влучне. Документальний новий матеріал завжди допомагає нам поглибити наші знання з історії тої чи тої доби (звичайно, за умовою, коли, крім документа, є ще й наукова методологія), тим більш, що Хмельниччина (особливо останні роки її), як підкреслює автор, дуже поверхово оброблена в дотеперешній науковій літературі (6).

Зазначимо в дужках, що вважати за поверхові чисто всі роботи про Хмельниччину не можна. Другий том „Русской истории“ Покровського виразно свідчить проти цього твердження. Розділи цього тому, що їх присвятив М. М. першій буржуазній революції на Україні, він проробив за допомогою не лише документів, а й марксистської методології. І, не зважаючи на невеликі порівнюючі розміри цієї роботи, ніхто, думаємо ми, не має права назвати її поверховою. Мало того, зовсім не буде парадоксом, коли скажемо, що ті кілька десятків сторінок про козацьку революцію, написаних т. Покровським, незмірно глибші; куди краще виявляють справжню сутність подій, аніж ті величезні томи, що їх присвятив Хмельниччині Грушевський, не зважаючи на всю колосальну роботу над матеріалом, вкладену в ці останні.

Після зауважень про документальні додатки автор робить такий висновок: „Фактичний зміст Хмельниччини збагатився дуже, і загальний образ її представляється значно яснішим — хоча новий матеріал не упростив, а ускладнив його; я з свого боку старався не схематизувати, не спрощувати його штучно, щоб не нагинати під свої суб'єктивні сприймання, хоча й даю подекуди загальні уваги — особливо при кінці тому“ (6).

Ця фраза як не можна краще малює нам цілковиту розгубленість, безпорадність буржуазного історика перед матеріалом. Він, бачите, настільки боявся підкорити матеріал своїм суб'єктивним (Sic!) сприйманням, що „старався не схематизувати, не спрощувати його штучно“ (!). Поперше, тут маємо ми виразну фетишизацію документу, факту. *Laissez faire, laissez passer!* Дайте подіям йти так, як вони йдуть самі по собі, лише це гасло хай буде справжньою методологічною лінією історика, бо всяке тлумачення факту, шукання в ньому проявів об'єктивної закономірності, історичної сутності є лише суб'єктивним сприйманням. Воно поспеє справу, бо здатне тільки для того, щоб „схематизувати, спрощувати штучно“ факти.

Це релятивізм, це агностицизм, це ідеалістична філософія! Сутності або немає, або як її є, то, однаково, пізнати її не можна, бо що варті перед фактом, емпірією, явищем слабі сили нашого суб'єкта.

Але автор наприкінці, проте, зазначає, що „дає подекуди загальні уваги — особливо при кінці тому“. Чому ж „подекуди“? Чому лише при кінці тому? Окреме ж просякнене загальним буквально на кожному кроці історичного процесу і на розвиткові їхньої суперечливої єдності й треба будувати завжди вивчення цього процесу. Давати ж загальні уваги „подекуди“ і „десь наприкінці“ значить дійсно „схематизувати“, „спрощувати“ матеріал, себто робити те, проти чого тільки но виступав автор сам.

До того ж є уваги й уваги. Як побачимо нижче, авторові уваги зовсім не є висновками, що викривають перед нами клясову сутність подій, бо побудовано їх за рецептами суб'єктивної соціології та націоналізму.

Далі автор зазначає, що „в фокусі панорами стоїть великий політичний переворот: перехід України з-під влади польської Речі Посполитої під високу руку московського царя“ (6), при чім „руховою силою сього великого перевороту була продиктована соціально-економічними умовами боротьба за визволення українських мас, під проводом старшинської верхівки... Клясові інтереси сеї нової верстви стара історіографія звичайно ототожнювала з стихійною боротьбою мас і приймала за вираз того, що називається „народньою боротьбою“, „боротьбою за визволення України“. Очевидно, тепер і факти і соціально-історичний досвід вимагають від нас пильного розділювання сих двох моментів процесу, і після того як так довго скупляла на собі увагу політика старшини, її стратегія, дипломатія, мусимо шукати того, що досі більше постулювалося, ніж вияснилося — становище і роля соціальних низів, що кермувалися старшинськими верхами й іноді слухняно йшли за ними, а іншими часами силкувалися знайти власну дорогу і покермувати подіями з свого становища. Основним завданням моїм і мусило бути дослідження саме ролі їх у сім великім зломі українського життя, висвітлення впливів сього моменту на дальшу їх долю і переломлення в їх уяві й свідомості його значіння. Одначе, для першого — ролі мас — безпосередніх вка-

звіок стрічається мало: тільки де-не-де виривають загальні звістки про їх позицію, їх активні впливи, їх активну чи пасивну позицію. Тому більше приходиться говорити про розвій політичних подій, які в кінцевім рахунку позначали дальші напрями народного життя“ (6).

Цей перехід акад. Грушевського „ближче до мас“ та їхньої ролі в історичному процесі треба лише вітати: справді — завдання наукової історичної аналізи це й є, як він каже, „дослідження саме ролі їх (мас.— Ф. Я.) у сім великім зломі українського життя“. Мало того, автор робить дальший крок: він справедливо говорить, що маси іноді „силкувалися знайти власну дорогу і покермувати подіями з свого становища“. Але останнього, найважливішого кроку, проте, немає в цих авторових думках. Ми маємо тут на увазі клясову боротьбу і боротьбу нещадну цих саме мас — покріпаченого селянства, насамперед, проти своєї верхівки. У Грушевського немає розуміння закономірности розходження мас із старшиною, неодмінности його. Він просто каже, що іноді маси слухняно йшли за верхами, іноді шукали власних шляхів. А констатуванням факту чи фактів тут обмежитися не можна, треба подивитися глибже, „в корінь“, що цілком можливо зробити, керуючись марксистською методою. І, зробивши це, побачимо виразно, що навіть тоді, коли маси йшли за козацькими верхами, це робили вони зовсім не слухняно, бо вели їх завжди обдурюючи (пригадаймо хоча б Зборівський та Білоцерківський трактати), і лише відсутність у мас виразної програми, розпорошеність організаційна примушували їх іти за козацькою старшиною. І не раз і не два повставали обдурені, віддані своїми „вождями“ назад на поталу шляхті, маси. І підіймалися вони не лише проти колишніх господарів, що поверталися під охороною старшини козацької до своїх маєтків, але й проти цієї старшини, проти, мовляв, Богдана Хмельницького, цього носія державних прагнень старшинсько-міщанської верхівки. Нижче ми доведемо фактами справедливість цих наших тверджень.

Неспроможність авторова стати на погляд клясової боротьби залежить від того, що він визнає боротьбу мас лише поруч із діяльністю старшини, не протиставляючи ці сили одна одній. А це також є результатом перебування акад. Грушевського на старих позиціях націоналізму, що його він ховає під колосальною купою документального матеріялу. „Новий рух,— читаємо ми після наведених вище рядків,— розпочатий відродженням XVI віку, знаходив свій дальший розвій в сій добі, і в ній виковувалося те, що мало з часом стати українською нацією (курсив авторів — Ф. Я.). З особливою уважністю старавсь ловити всі прояви сього розбудженого самопочуття. Мені приємно, що в новім матеріялі, зібранім для сеї праці, стрічаються сі іскри — не часті, але яскраві“ (6 — 7). Після цього визнання уже стає ясним. Автор працює зовсім не для того, аби дослідити боротьбу пригноблених проти верхівки, а для того, щоб „ловити всі прояви... розбудженого (національного — Ф. Я.) самопочуття“. І не даром слова „Українська нація“ підкреслює Грушевський. Це єдине підкреслення протягом всіх 600 сторінок книги і тому воно особливо виразно кидається у вічі всякому, хто уважно читає її. Sapienti sat! От тому то хоч і розподіляє акад. Грушевський український нарід на дві частини — старшину та масу, він за основу, проте, бере їхнє об'єднання, а не боротьбу, тим самим лишаючись фактично при старих своїх поглядах. Справді — „крок вперед, два кроки назад“.

Ловлячи „з особливою уважністю“ всі прояви „індивідуального і колективного самопочуття“, автор заявляє: „Зате свідомо я мусив обмежити, з одної сторони — питання чисто воєнної історії, суто дипломатичні — з другої, нарешті, персональну біографічну історію діячів сеї доби, хоча зібраний матеріял дає для неї багато, і навіть зібране тут може служити дороговказом для занять у сім напрямі“ (7).

Та хоч і обмежив акад. Грушевський у своїй праці питання воєнної та дипломатичної історії тим, що навів не всі документи, що мав у своїх руках, все ж інший матеріял мало помітний серед маси саме воєнних та дипломатичних документів. Це сталося тому, що не автор керує документом, а, навпаки, документ цілком підкоряє собі автора.

Далі автор вказує, що подекуди зачепив він „в початках занять“ літературну історію Хмельниччини і „нарешті — історія соціально-політичних форм і установ, що складались або розвивались в сій добі...“ „Але скількинебудь повне освітлення на сім полі доба Хмельницького може знайти тільки ретроспективне (?!), йдучи від пізніших форм і явищ, більш скристалізованих, виразніших і яскравіших. Се діло будучности“ (7).

Отже маємо: вивчення політики старшини і ролі мас, при чому „більше приходиться говорити про розвій політичних подій“ і не тільки, „як саме проходили події... а як вони були прийняті і відчуті сучасниками...“ Далі йде вивчення прояв розбудженого самопочуття індивідуального і колективного, і встановлюється зв'язок з розвитком української нації. Потім — історія воєнна, дипломатична, персональні біографії діячів революційної доби і літературна історія Хмельниччини. І лише „нарешті“ (!) — історія соціально-політичних форм.

А тепер остаточні підсумки. Акад. Грушевський лишився на своїх старих позиціях. Ролю „димової завіси“ відограє тут вказівка про окреме вивчення участі в революції мас та документи. Процес вивчання історичних подій стоїть на голові — історія соц.-політ. форм Хмельниччини має вивчатися „нарешті“, після усього іншого, а значить і окремо, відірвано від боротьби, від подій. І зрештою для буржуазного історика Грушевського висвітленню цих останніх форм може допомогти лише ретроспекція. Коли конкретизувати для даного прикладу цю методу вивчення, — дійдемо до того висновку, що за вихідний пункт треба взяти таку безпе-

речно соціально - політичну устанovu, як Центральна Рада. Інакше не може й бути. Хмельниччина дає нам з а р о д к о в і форми соц.- політичних установ на Україні буржуазного змісту, Центральна ж Рада — найрозвиненіші форми того ж таки, *mutatis mutandis*, змісту. Така справжня сутність „ретроспективного методу“ акад. Грушевського.

Таким чином, переднє слово являє собою яскравий документ. Наша аналіза його свідчить, на скільки міцні ще в радянській Україні ворожі пролетаріятові теорії і як обережно і критично треба підходити до всякого історичного твору, не зважаючи на „наукову ерудицію“ носіїв цих теорій.

Вище ми вже перелічили назви тих п'яти розділів, з яких складається книга М. С. Грушевського. Охоплюючи, як нам вже відомо, 4 роки — з 1650 до 1653 включно, вона дає місце докладному викладові тих подій, що сталися на Україні за ці чотири бурхливих революційних роки. Коли подати короткий перелік конкретних центральних питань, зачеплених автором, то матимемо такі теми: повстання мас на панів та на старшину на Україні; стосунки поміж Польщею та Україною — переговори, трактати, військові дії; поміркована тактика старшини; Україна та її зносини з Московщиною, Туреччиною, Кримом, Молдавією, Семигородом та Швецією; селянські рухи всередині Речі Посполитої, становище Польщі, боротьба двох течій в польській шляхті щодо розв'язання українського питання і перемога політики рішучого наступу на „повсталих хлопів“ і т. д.

Виходячи з цих центральних пунктів, що всі вони в тій чи іншій мірі відбиті в першій половині 9 тому „Історії“, треба було знайти внутрішні зв'язки так поміж окремими пунктами, як і окремими моментами, фактами всередині кожного з цих центральних пунктів. Як нижче побачимо, автор розгубився в матеріалі, шукаючи в ньому, передовсім, прояв розбудженого національного почуття і не бачачи зовсім клясової „боротьби“.

На нашу думку, ці зв'язки насамперед полягають в тих економічних, а потім клясових і зрештою політично - державних стосунках, що з них складалося тодішнє історичне буття. Ключем до всіх порушених вище питань є, поперше, економічна конкуренція, яка існувала ще задовго до революції поміж польською великою шляхтою, з одного боку, та українським вільним заможним селянством і частиною дрібної шляхти польської, що мешкала на Україні — з другого. Подруге, це боротьба українського міського торговельного капіталу (міщанства) з польським, єврейським і взагалі всяким чуженаціональним купецтвом, що під опікою польського капіталу, його держави, тиснуло на українське міщанство здебільшого через церковну унію, позбавляючи його змоги розвиватися економічно.

Ця боротьба, економічна своєю сутністю, набувала гострих політичних та релігійних форм боротьби буржуазії та землевласників українських (і польських почасти) проти торговельного капіталу польського. Боротьбою між різнонаціональною буржуазією та землевласниками революція 1648 — 54 р.р. не обмежувалася. Була ще боротьба покріпаченого селянства проти шляхти польської і так само проти своєї власної верхівки. Це вже — боротьба кляс протилежних, при чому для повноти скажемо: коли в Польщі клясова диференціація пройшла глибоко, на Україні вона не набула ще таких виразних форм і тут антагонізм між селянином та старшиною не був таким глибоким, виразним, яким був він поміж хлопом та шляхтичем у Польщі (та й на Україні).

Але з цього зовсім не можемо зробити того висновку, що і клясова боротьба в Польщі була на вищому ступені, порівнюючи з Україною. Тут на Україні конкуренція та клясова боротьба, починаючи з Люблінської Унії, що інкорпорувала Україну Наддніпрянську до складу Польщі, значить майже за 100 років до революції, була значно гострішою за боротьбу в Польщі. Там покріпачення селянства складалося протягом великого часу майже без перешкод, тут цей процес проходив в рямцях країни, що мала безмежні земельні простори, ніким ніколи незаселені. Покріпачення місцевого селянства та боротьба різнонаціональних представників торговельного капіталу проходили в країні, що лише колонізувалася. Це надало слабшому економічно українському капіталові та землевласникам, що займали вільні землі, можливість не тільки вдало боротися проти польського наступу, а й самим перейти в наступ після багаторічної воєнної практики (козакування, козацьких воєн), що їй сприяли колонізаційні обставини.

З другого боку, і сама польська держава, провадячи наступ на Схід, не обмежувалася Україною, а сягала в своїх плянах значно далі — зазірала на Московщину, Крим, воювала з Туреччиною. Ця боротьба за землю, за торговельні шляхи вимагала від Польщі великої збройної сили, цю силу вона діставала у великій мірі на Україні, закликаючи заможне козацтво собі на допомогу. Цим Польща сама сприяла зростанню та зміцненню тої сили, що зрештою почала виступати самостійно із власними прагненнями. Виникало одно з найістотніших суперечностей тої доби на Україні. Наступ польського купця та землевласника, що провадився за протекцією держави, міцнішав, Україна щороку більше ставала польською колонією. І Польща зрештою настільки міцно зв'язала свою економіку з експлоатацією України, що руйнування цих зв'язків загрожувало самому існуванню Польщі. Звідсіля й підсилення наступу для закріплення підлеглости України.

Заклики ж людности української на допомогу проти ворогів польського капіталу, капіталів чужоземних діяли в бік протилежний, сприяли самостійності і зміцненню місцевої економіки, сприяли конкуренційній боротьбі її проти Польщі. До того ще покріпачувати людність на терені України було дуже важко, бо чимало тут лежало вільних, необроблених земель, куди й втівав, селянин від кріпацтва. Такими землями був Низ Дніпровий з його

Запоріжжям, де скупчувалися втікачі від панського визиску і займалися воєнною справою ти різним добичництвом.

Кінець XVI ст і останні десятиріччя перед революцією за винятком доби „Золотої спокою“ (1638 — 1648) вкрай переповнені виступами так званих козаків проти Польщі. Тут проти спільного ворога виступають і заможні селяни — середні землевласники — реєстровці, елемент, що його польський капітал весь час намагався зробити своєю підпорою на Україні, виступає частина дрібної шляхти, а також і міщанства — місцеві купці та ремісники, що із свого боку всіма силами перетягають реєстровців до себе під гасла спільної боротьби проти Унії за віру православну, а фактично за незалежну від Польщі буржуазну українську державу. Виступає і кріпацька маса, що прагне до цілковитого руйнування свого пригнобленого стану та порівнання в правах з реєстровцями.

Після кількох кривавих репетицій, зрештою, року 1648 вибухає велетенська своїм розмахом, торговельно-капіталістична своєю сутністю революція на Україні.

Рушійні сили цієї революції, творячи її, борючись проти сил ворожих, вступають між собою в складні й суперечливі стосунки. Виразником найпередовіших форм економічного розвитку був тоді торговельний капітал. І тому українська торговельна буржуазія стає, природно, найголовнішою силою революції. Вона через свою інтелігенцію, духівництво надає революції виразних рис, викликає гасла боротьби за незалежність України проти Польщі. Український капітал — запеклий ворог польського капіталу. Буржуазія намагається під час революції опанувати всіма іншими силами і передовсім заможним селянством, дрібною шляхтою, словом, землевласниками, що на них тиснув на Україні польський магнат.

Ці землевласники складали на Україні озброєну верству, яка одержувала землю в обмін на воєнну допомогу Польщі. Але ця земля не міцно трималася в руках землевласників — реєстрового козацтва, як воно звалось на Україні. Всі юридичні права на землі належали шляхті і, насамперед її магнатській верхівці. А тому служила верства, живучи на широких і вільних українських степах, часто сама фактично займаючи землю і лише потім одержуючи несподівано господаря над собою, якогось пана, що йому з далекої Польщі надавалися права на величезні земельні простори, не раз поставала під гаслом переходу землі до її рук в постійне володіння. Польща в цьому питанні вагалася. Їй була надто потрібна воєнна сила українських козаків і в часи воєн із сусідами, вона давала козакам земельні права, збільшувала офіційно їхню кількість, а лише закінчувалася тимчасово війна, магнат знову починав душити козацтво.

Козацька верхівка була хистким елементом. Як тільки Польща надавала чи обіцяла надати їй землю, вона кидала зброю й радо йшла на угоду з панством, сподіваючись дійти до шляхетного становища цим шляхом, не бачачи виразно, що Польща поступається в земельному питанні лише тимчасово, під тиском обставин. І не може поступитися остаточно. Землю можна було взяти тільки революційним шляхом, не через угоду, а силою. Угодницька політика козацької верхівки була в значній мірі ще й виявом її класового становища, яке було в зародковій формі майбутнього пана. На козацьких хуторах перед революцією вже почалася поволі експлоатація незаможного селянства, народжувався класовий антагонізм між заможним і бідаком.

Кріпак, незаможник, дрібний ремісник складали третю революційну силу і при тім таку, що несла на собі подвійний тягар — зиск польського пана та початкову експлоатацію з боку заможного селянина і також з боку купця. Майбутнє ще не належало цій силі, що була попередником пролетаріату. Пригноблені не мали ще виразної позитивної програми. Це була головна фізична сила революції, її стихія, яка нещадно руйнувала все, що стояло їй на шляху. Але на будівництво вона спроможною не була і тому корилася своїм проводирям, заможним, що використовували її для своїх цілей і кидали на розправу польському війську, коли повстання не вдавалося.

В разі перемоги революції і в разі її поразки ця сила однаково мала повернутися до попереднього підлеглого стану. Але повернути хлопа до попереднього становища та й взагалі покріпачити селянина на Україні було не легким завданням. Відомі вже нам способи уникати неволі — втікання на низ, участь у польських війнах та повстання проти панів, — усе це робило експлоатовану українську масу грізною, озброєною, знайомою з військовою справою силою. І саме вона, ця сила, ця козацька маса, — надає революції 1648 — 54 р.р. надзвичайно напружених форм, робить боротьбу нещадною та жорстокою.

Дві з цих трьох сил — міщанство та пригноблена селянська маса були силами, що бажали довести революцію до кінця, цри чому об'єктивно найбільшу користь мало одержати міщанство. Революційний вибух в середині 1648 року об'єднав усі три сили в один міцний кулак, що відразу болюче вдарив по пануванню Польщі на Україні.

Повстання піднесли заможні — реєстровці. Поштовхом для нього було якраз відібрання в одного з них, Богдана Хмельницького, на підставі польських законів, хутора та землі, якою володів ще його батько.

Перший етап повстання проходив під проводом реєстровців-заможних, що кинули службу польську і об'єднали навколо себе багатотисячну масу повсталого селянства та військових спеціалістів — запорожців, що склалися з тих таки втікачів на Дніпровий Низ та жили там в чималій кількості постійно. Ватажки повстання запросили собі на допомогу і кримських татар, які охоче виступили проти Польщі, що перестала, якраз незадовго перед тим платити ханові традиційну данину, бо почала провадити політику активного наступу на Крим.

З цього моменту доля революції на Україні була міцно зв'язана з татарською участю в ній. Татари, розуміється, не були революційною силою, хоч і виступали на допомогу революції. Їхньою головною метою був ясир, уведення в полон української молоді та продаж її на Сході, в неволю. Тому татари часто зраджують підчас боротьби з Польщею, лишають козацьку старшину без допомоги і це не раз спричинюється до поразки козацького війська.

Польське військо зазнає від повсталих кількох жорстоких поразок. Україну звільнено від ворожої військової сили. Шляхта втікає до Польщі. Але верхівка повсталих скося дивиться на велетенську пожежу, роздмухану силами пригноблених мас. Цей спільник надто революційний для верхівки, вона бо нічого не має проти, аби дійти своїх прав шляхом згоди з урядом польським. Чекаючи влучного моменту, керівники мляво ведуть кампанію, кидають найреволюційніші елементи своєї армії в найнебезпечніші пункти підчас боїв та облог (під Замостям, напр.) і позбавляються таким чином „небезпечних крикунів“.

Перший етап революції закінчується в грудні 1648 року поворотом революційного війська з - під Замостя до Києва. Ось тут і виступає міська торговельна буржуазія, яка ще за часів Сагайдачного невсипаючи працює над встановленням тісних зв'язків із заможними, що, ведучи за собою маси, являють велику збройну силу, якої в буржуазії не було Міщанству вдається опанувати впливом на повстанських ватажків і надавати боротьбі своїх гасел. Рік 1649 кладе початок боротьбі революційних сил за скасування унії, що була формою пригноблення українського капіталу, капіталом польським і чужоземним, і далі — за незалежну від Польщі Україну. Розуміється, залишаються і вимоги козацької верхівки — надання їй землі та прав нарівні із шляхтою. Кріпаки за цією програмою мають повернутися до старого становища, не одержуючи ніяких прав.

Важливо дуже зазначити, що, виступаючи тепер під проводом міщанства, козацька земельна верхівка не відмовилася раз назавжди від своєї старої угодовницької тактики і, борючись, по суті, за незалежність України, раз - у - раз готова була задовольнитися будь - якою більш - менш вигідною для неї самої постановою польського сойму в козацькій справі. А, оскільки підчас кількарічної революційної боротьби фактичне керівництво подіями перебувало в руках воєнної верхівки — себто того ж таки заможного землевласника, він, провадячи в життя вимоги цілої революції, часто робив лише в своїх власних інтересах, забуваючи про останню мету — незалежність України, чи повну, чи хоч би часткову, що тільки здійснення її дало б можливість розвиватися нормально українському торговельному капіталові.

Отже всі ці моменти — угодовництво землевласників, слабкість міщанства, побоювання з боку ватажків головної фізичної сили революції — пригнобленої маси, часті зради спільників — татар і т. і. — послаблювали сили революції, робили кроки її в перед хисткими, невиразними.

Інакше не могло й бути. Експлоатовані не вели в революції переду. З двох інших її рухових сил одна хоч і була радикальною, проте слабкість її завважала міцніше опанувати рухом, — друга ж хоч і мала в своїх руках чималу силу — хисткість її позиції штовхала її часто праворуч.

До того ще Україна перебувала в оточенні держав куди міцніших своєю економічною силою і своєю державно - політичною та військовою організацією, аніж вона. Цей момент разом із наявністю правих хитань всередині революційних сил, відсутність виразної програми у мас — все це ослаблювало революцію. Вона мала проти себе постійного і нещадного ворога в особі польської шляхетської держави, яка великих зусиль прикладала до того, щоб, зрештою, поступаючись іноді під тиском обставин та поміркованіших елементів, зруйнувати вщент усі революційні здобутки, користуючись при цьому хитаннями керівників революції.

Звідсіля і постає напружена і складна дипломатична робота козацької старшини, звідсіля усі ті надзвичайно хитро переплутані стосунки України революційних часів із іншими державами. І треба сказати, що старшина під тиском революції працювала не погано. Її дипломатична робота протягом 1650 — 53 р. р., викладена докладно М. С. Грушевським в півтомі „Історії“, що його ми оце рецензуємо, не поступається своєю „чистотою“ роботі дипломатії московської, турецької, польської та інш.

В дипломатичних, себто фактично державних, стосунках України з іншими державами виразно виявлена подвійність тактики старшинської — це угодовництво щодо Польщі, перемішане із самостійництвом. Польська буржуазія та шляхта боролися, зрештою, тільки за повернення старих форм панування їхнього на Україні, і старшина козацька, що її підштовхувала купецька верства, шукала чужоземних сил, що їх можна було б протиставити Польщі. Такі сили знайшлися спочатку в особі Туреччини — давнього ворога Речі Посполитої, а потім Московщини, що з нею разом з тим встановлено було зв'язки. Співка з Туреччиною в значній мірі потрібна була, щоб зміцнити юридично допомогу татар — васалів Туреччини, які часто зраджували, співка ж з Московщиною приваблювала тому, що остання була найближчою Україні міцною державою, де якраз земля перебувала в руках дворянства — верстви аналогічної козацькій верхівці на Україні.

Крім цих двох держав, устанавлювалися зв'язки із Швецією. Як до переходу під руку Московську прагнула, насамперед, землевласницька частина революційних сил, буржуазні українські кола схилилися до співки із Швецією, бо московський торговельний капітал був

не кращий за польський своєю зажерливістю, що він і довів, коли Україна прилучилася до Москви.

Встановлювали також зв'язки із дрібнішими країнами. Молдавією, Трансильванією, що були васалами Туреччини. Але намагання старшини захопити Молдавію й, об'єднавши її з Україною, зміцнити цим свої позиції й виговорити від Туреччини якнайпільговіші умовини прилучення закінчилися після складної воєнної та політичної боротьби, що тягнулася майже 4 роки, невдало для України.

Ми ще матимемо нагоду розглянути стосунки українські з Молдавією нижче, а на цьому поки закінчимо наші загальні зауваження про сугність революції 1648—54 р. р. Ми вважаємо ці зауваження, розуміється, лише за надзвичайно стисло і зовсім неповну картину того, що діялось на Україні за тих часів. Ми цілком позбавлені змоги, за браком місця, писати ширше і наводити в цій частині статті конкретні ілюстрації, то більше, що саме до деяких екскурсів у конкретний матеріал першої половини 9-го тому ми приступаємо зараз.

Акад. Грушевський розпочинає свою нову книгу із опису настроїв на Україні після Зборівської умови, зауважуючи, що „визвольну боротьбу України в момент найвищого піднесення її“ зломил „зрада хана під Зборовим“. Цим автор обмежує причини зниження козацьких вимог, що їх вони порушили перед Польщею. Думаємо, що чимало цьому сприяла і угодовницька тактика самої ж старшини, що цілком задовольнилася реєстром у 40.000 чоловіка та низкою інших поступок польської влади.

Далі Грушевський чималу увагу віддає фактові повороту гетьмана Потоцького з татарського полону на Україну. Він наводить надзвичайно цікаву записку Потоцького королеві в козацькій справі. І не менш цікаво, що автор обмежується лише наведенням тексту цього чималого документа (майже дві сторінки розміром) і не подає ніякої аналізи його, зв'язуючи цей документ лише з о с о б о ю Потоцького, не більше.

В своєму листі Потоцький розповідає передовсім про виступи козацьких загонів, які, не зважаючи на мир, „млини, приналежні до старства Барського і шляхетські — грабують. Збіжжя на Україні купувати не дозволяють... українським (підданим) приїздити з збіжжем і з живністю на ярмарки і торги подільські й покутські не дозволяють. Такі повторюють слівця: „Нехай ляхи, як пси, від голоду здихають“ (!).

„... Я... з тих їх учинків бачу, що вони доконче хочуть скинути з себе ярмо підданства, і дай боже, аби не задумували вчинити лінії між державою вашої кор. м. і тими провінціями, котрі посіли, щоб мати відокремлене від в. кор. м. володіння, як то загально говорять.

... Всіх до себе переваблять, вже хлопці таборами до них йдуть. А коли хлопів по містах і селах не буде, настане певна дичина, певні пусті поля, з них неодмінно — кочовиська козаці і з них дальші походи в землі в. кор. м.“

Далі Потоцький подає свої погляди на тактику старшин щодо Польщі: „Коли вони такі вірні піддані, і він (Хмельницький) такий цнотливий слуга, — чому він так часто посилає до хана, розпалюючи його на війну? Чому різних монархів і княжат запрохує до спілки в війні? Чому обіцяє їм відступити різні провінції?..

Але припустим, не упереджаючи подій, що Хмельницький буде чесним (!) і... схоче затримати чернь... в обов'язку. Як же він, прошу, її затримає? Коли у неї так розбіглися колеса своєвільства, що їх жадним чином не можна затримати? Чи у них один Хмельницький? Тисячами їх рахувати треба (!!). Одного сьогодні стратять — на його місце іншого, здібнішого, справнішого, виберуть і го такого, щоб їх сторони пильнував а в (!! (курсив наш — Ф. Я.). Переконався я в тім під Кумейками: зимою знищив Павлюка, ожив Острянин на весну, не вважаючи на такий великий погром. Погромив я Острянина — того ж моменту обрано на регімент Гуню, і я 12 тижнів вів з ним війну та ледве привів до послуху — зброєю і немалим розлиттєм крові. І доки хлопство не побачило сильного війська з нашої сторони, і земля не скропилася кров'ю, доки шаблі не затупляться на їх шиях... цнотливими вони не будуть поки не побачуть нашого окружного війська та його рішучости“.

„І коли б тепер король спробував запропонувати козакам йти на море проти турків... певнісінько, що не підуть за наказом в к. м., тому що бояться нарушити і стратити ті зносини, що мають з чужими державами. Тому нема іншого способу на ту сваволю, крім шаблі... Бо їм що далі то прибуває сили, у нас убуває, і так ми певно будемо переможені, Тому я... раджу... в скорім часі зібрати сильне військо... бо, коли того не буде, сваволя віджиге і щодалі то вище підноситиме голову; в. к. м. буде в небезпеці, а Речі Посполитій ледве чи не прийде остання загибель“ (11—12).

Цей лист — цілий програм. Він просто проситься в історичну хрестоматію, де може фігурувати, як один із найвиразніших документів доби, в якому надзвичайно чітко відбита та толовна лінія, яку провадила польська шляхта щодо революції на Україні. Тут ми бачимо великий страх перед „хлопським бунтом“. І є чого лякатися: хлопці вдаряють по економіці польській, бойкотують торгівлю з Польщею, кажуть „нехай ляхи як пси від голоду здихають“. Цікаво відзначити, що саме з економічного моменту починає Потоцький свого листа і лише потім каже про козацький сепаратизм.

Справа тепер зайшла настільки далеко, що Україна встановлює самостійно, минаючи Польщу, стосунки з іншими державами. І в цьому винний саме надзвичайний розмах революції, наданий їй кріпаками. „Всіх до себе переваблять. Вже хлопці таборами до них йдуть“.

Потоцький дуже тонко підмічає далі угодовництво старшин — це один із найцікавіших пунктів листа. Можна припустити, думає Потоцький, що верхівка буде провадити в життя стримання революції і дбати про нове зміцнення зв'язків між Польщею та Україною. Але, як вона це зробить, коли у черні надто вже „розбіглися колеса своєвольства“! І Потоцький не помилявся. Польська шляхта мала непоганий клясовий нюх! Як показали дальші події, старшина нещадно розправлялася з „розбещеними хлопами“, що з ними вкупі буквально лише вчора громила військо Речі Посполитої. Але ж колесо революції розбіглося надто і на даному етапі годі було казати про швидку зупинку цього бігу!

Ще одна риса, Потоцький слушно дуже вірно схоплює сутність: не в Хмельницькому справа, не він, так другий у черні ватажок буде, і не один. „Одного сьогодні стратять — на його місце іншого — здібнішого, справнішого виберуть, і то такого, щоб їх сторони пильнував“. Хмельницький — не хлопський ватажок, він не пильнує інтересів маси, на його місце маса, не замислюючись, висуне, як треба буде, іншого кращого.

Вихід для Польщі один — війна, нещадна, кривава війна з хлопами, з бидлом, „поки шаблі не затупляться на їх шиях“, інакше „Речі Посполитій ледви (а може й не „ледви“, а зовсім — Ф. Я.) чи не прийде остання загибель“.

Саме цю програму і здійснювала Польща протягом своєї боротьби з революцією на Україні. Відступаючи назад під тиском воєнних поразок, вона знову й знову кидала своє втомлене безперервною „війною домовою“ військо на Україну, щоб вщент розбити революцію. І саме вказану Потоцьким подвійну лінію козацької старшини та пекучу зненависть і прагнення до кривавої помсти панам (не забуваючи і власних „панів“) виявила маса.

І Грушевський не звернув ніякої уваги на клясовий зміст записки Потоцького.

Аналіза подій Потоцького вища за аналізу Грушевського.

Дивовижно, але факт. Ніде наш автор протягом решти сторінок своєї праці не підкреслює нам ані подвійності старшинської тактики, ані антагонізму між хлопами та „вождями“, ані того, з яким побоюванням дивилася шляхта на хлопську революцію. Він тільки описує „не мудрствуя лукаво“, констатує, ховається за фактом. Отже сучасник та до того ще й ворог революції розуміє події краще, аніж вчений історик, що береться їх аналізувати через 300 майже років згодом, коли багато таємного, незрозумілого стало через історичну перспективу та марксистську аналізу явним. От що значить не мати наукової методології.

Далі чимало уваги присвячує автор розходженню між старшиною та ватажками мас, говорить, що маса обирає собі своїх власних гетьманів, не таких опортуністів, як Хмельницький. Ватажки повсталого селянства — Нечай, Гладкий та інші — звать Хмельницького зрадником, кривоприсяжником, ляхом, облесником (13).

Але Грушевський і тут просто викладає події, навмисно зм'якшуючи цим зрадницьку роль старшини, що ретельно взялася виконувати Зборівську угоду, запрошуючи польських поміщиків повертатися до своїх маєтків. І це робилося не вважаючи на жорстокий опір, що шляхта діставала його по поверненні від своїх колишніх кріпаків, які, за словом сучасника, „самі над панами панують, а декотрих і забивають“, ліквідуючи знову владу шляхетську.

Віддаючи на поталу панству своїх вчорашніх спільників, старшина не забувала про свої власні інтереси. Вона прибирала „всі міста, ліси і буди поташові до своїх рук“, а також і землю, повертаючи все це магнатам та шляхті за великі „подарунки“. (19 — 20).

А коли весна 1650 року приносить з собою великі заколоти масові проти шляхти і власної старшини, остання збройною рукою намагається припинити рух, карає „бунтівників“ всіма засобами до кари смертю включно.

„Пильний я маю промисел і піклування, щоб приборкати й утихомирити посполітого роду людей, — пише Хмельницький до Київського воєводи Кисіля 26 травня 1650 року. — Умисно послав наші листи з наказами... до полковників пограничних і міцно наказував, аби сильно карали своєвільників, а котрих і смертю тратили... І наказав я міцно, під смертною карою, тим же полковникам пильнувати, щоб наїздів на шляхетські дома і на підданих людей королівських і шляхетських ніяк не чинилось“ (21).

Це була не одписка і не пуста загроза. Це була тактика старшинська, що проводилася в життя. Коли Потоцький накреслював тактику військової боротьби з революцією, Хмельницький в той саме час додержувався тактики спілки з шляхтою, творячи фактично волю не революції, а контр-революції. Він надавав права карати на горло „своєвільників“, що нищили шляхту, не тільки полковникам, як це бачимо вище, а навіть і самим панами.

І про цю виразну політичну лінію Грушевський пише: „Ся нещира і неясна політика гетьманського правління мусіла в високій мірі збільшати невдоволення з нього, з гетьмана і з старшини“ (22). Ось і вся аналіза вчинків старшинських щодо маси! Але ж нічого нещирого, неясного в них, розуміється, не було. Старшина дбала за себе, щоб досягнути свого, їй треба було вдарити по „хлопам“ і вона це робила. І це було „і щиро“ і „ясно“ для неї самої. Щодо мас, то як вони могли вважати кару на горло, акт „щирий“, „відвертий“, „ясний“, за неясну політику. Бажання приховати справжню сутність старшинської лінії, неспроможність побачити клясову боротьбу, розглядання подій скрізь окуляри націоналізму, ось причина такої короткозорості аналізу акад. Грушевського.

Крім бунтів, „чернь“ реагувала на „неясну“ політику „вождів“ ще масовою втечею за кордони України в Московщину. „Чернь, — пише Кисіль, — не можучи терпіти тиранію

(курсив наш — Ф. Я.) по тім, як її на різних місцях горлом карано за бунти і виступи проти панів, валить за Дніпро, і не знаю вже, хто ще там зістався?" (23).

І Грушевський зазначає, що „вони (старшина) мусіли розуміти, що їх готовість проливати, як воду, кров українського „гультьяства“ чи „сваволі“, котру вони із такою пильністю демонстрували перед польськими кругами, не розв'язує справи, а тільки збирає наоколо них громовину тяжкого, злопам'ятного хлопського гніву (курсив наш — Ф. Я.) і завзяття...“ (24).

За зводника, що продав Україну, вважали сучасні революційні маси Богдана Хмельницького, себто козацьку верхівку (24), так зауважує нижче Грушевський. А як сам він ставиться до старшини козацької. З тільки но наведених слів бачимо, що він не тлумачить її вчинки, як вчинки контр-революційні, щодо мас, він, навпаки, по суті співчуває їй, кажучи про загрозу, яку являв для „нерозумної“ старшини „злопам'ятний“ хлопський гнів. Знову націоналізм, знову співчування гнобителям народу звучать у висновках нашого автора.

Правдиво він лише констатує подвійність політики старшинської. Вірно каже, що „не насміялися викликаги Річ Посполиту шляхетську на рішучу розправу, ані мали охоти вернутися в становище її підручників і слуг, як вона того хотіла“ (24). Однак автор обмежується тільки вказуванням на подвійність, глибше ж подивитись він відмовляється і обірвавши на цьому розгляд тодішніх українських антагонізмів, переходить до релігійного питання.

Тут акад. Грушевський знову слушно констатує, що релігія також була „джерелом обопільних закидів і роздражіння“ (24), але робить з цього зовсім невірний висновок. За його думкою, релігійна справа (чи краще сказати, справа про унію) „була висунена гетьманом уже підчас Зборівських переговорів для замаскування своїх соціальних і політичних уступок і тепер далі роздмухувалася не тільки з церковної, а із козацької сторони, щоб відтягнути увагу від болючих соціально-економічних питань, зв'язаних з Зборівською угодою (24.) За деревами автор не бачить лісу, за явищами їхньої сутности. А що ж таке справа релігійна, як не прихована релігійною формою соціально-економічна справа? Боротьба ж релігійна на Україні, себто боротьба за скасування унії 1596 року була по суті прапором боротьби українського торговельного капіталу проти польського. Це давно довів тов. Покровський в томі 2-му „Русской истории“. Для Грушевського ж релігійні справи стоять окремо від їхньої соц.-ек. суті і тому природно, виходить, що справу „лише роздмухували“, щоб „відтягнути увагу“ і т.ін. Ніякої уваги ніхто не відтягував, питання бо релігійне, про унію, було справді одним із найголовніших питань тодішньої революції. І не даремно митрополитові, що поїхав делегатом на польський сойм, обіцяли в Києві, що як він повернеться з Польщі, не погодивши справи про унію, „бути йому в Дніпрі“. І не дурно казала верхівка козацька, творячи волю міщанства, що в разі непогодження справи бути новій війні.

Отже ще новий момент висувався разом із „хлопським бунтом“ на сцену, як причина до неминучої війни — це унія, себто неможливість для польського торговельного капіталу погодитись на самостійний розвиток капіталу українського, до чого зрештою скасування унії призводило. Але тут, як бачимо, козацька верхівка, по суті, стояла осторонь: унія була справою міською, заколоти справою пригноблених мас. А на долю старшини — заможних землевласників — лишалася робота над піклуванням про ці обидві справи та ще й про свою земельну. І, ясна річ, що за „земельну“ старшина продала б революцію. Але величезна пожежа свавільних бунтів „черні“ (що їх хоч і намагалися задушити, але сили не вистачало) загрожувала самим „вождям“ і підштовхувала їх ліворуч, а крім того, приваблювала і міщанство з його програмою самостійности та й землю зрештою, не дуже то охоча була давати Річ Посполита.

Якою яскравою, проте, була угодовницька роля старшини, її подвійність, бачимо з поглядів Кисіля. Він, як каже Грушевський, — „українську масу уважає... знеохоченою до польського режиму безповоротно (курсив наш — Ф. Я.), але з козаччиною, то значить, — з її правлящою старшиною, він уважає можливим прийти до порозуміння — коли тільки піти назустріч її вимогам“ (38) (курсив наш — Ф. Я.). Ян Потоцький був представником шляхти, що думала лише про повернення назад до старого становища на Україні, Кисіль вважав, що „українського „плебса“... ніякими карами на горло не можна загнати назад в передреволюційне ярмо“... (24) і тому прагнув до порозуміння із старшиною. Обидва польські політики бачили лише різні боки одного і того ж складного явища — революції. Перший думав, що неминуча війна, і тільки так може перемогти Польща. Як саме він це доводив, ми вже бачили вище. Другий, бачивши глибокий розбрат поміж старшиною та масами, думав певними поступками старшині скерувати її проти мас і спільними силами старшини та шляхти приборкати революцію.

Ми вважаємо, що ближче до істини був, однак, Потоцький, хоч він і не добачав угодовництва старшини. Революція йшла вгору. Крім хлопів, було ще міщанство і старшина козацька змушена була зрештою розпочати в скорім часі нову війну з Польщею. До того ж ця остання і не зробила фактичних кроків, щоб погодити справу з керівниками революції, обмежившись лише усякими дипломатичними балачками, щоб відтягнути час для кращої підготовки до воєнної кампанії. Власне цим самим займалася і старшина козацька.

Року 1650-го розпочинаються широкі та складні дипломатичні зносини України з іншими державами, про що ми вже писали вище. Цим зносинам, докладному описові їх, присвячено в книзі чимало сторінок, так само, як і викладові військових подій.

Одною із Аріядниних ниток, що допоможуть нам розібратися хоч почасти в лабіринті, що його наплутав у своїй праці акад. Грушевський своїм хронологічним, ані трохи не синтетичним викладом дипломатичних зносин, буде, насамперед, головний конфлікт тодішньої східної Європи. Це конфлікт України та Польщі. Які б комбінації протягом 1650 — 53 рр. не склалися між собою різні держави, Україна завжди виступає фактично (про всякі нереальні комбінації ми тут не кажемо) як ворог Польщі і навпаки, не один раз розпочиналася війна поміж ними за ці чотири роки, не один раз доходили до якихось порозумінь (Білоцерківський трактат, скажемо), але протиріччя були настільки істотними, що знову відновлявся цей кривавий конфлікт, бо сили революції не були ще висчерпані, а енергія шляхти, що прагнула повернути старе, ще не була виснаженою до кінця.

Навколо цих двох суб'єктів головного конфлікту власне і гуртуються в різних комбінаціях інші держави, зв'язані економічно і політично з Польщею і Україною, а також і поміж себе.

На початку р. 1651 Україна віддається під формальну зверхність Туреччини, старшина береться „обеими руками за полу цесаря“, бо друга можлива підпора старшини — Москва — в цей час не бажала ще ламати „вічного миру“ з Польщею, зондувала ґрунт щодо б л а г о н а д і й н о с т и старшини. Намічається спілка Туреччини — України — Криму і інших васалів турецьких проти Польщі — Венеції і т. д., при чому Польща намагається або притягнути Москву на свій бік, або ж неутралізувати її, не дати їй опанувати Україною. Старшина ж із свого боку, скорившись султанові, весь час шукає опору і в Москві, пише цареві, що вона завжди готова віддатися під його руку і т. ін. А разом з тим вона встановлює зв'язки із Швецією — давнім московським ворогом, чим немало турбує Москву.

Однак всі ці комбінації протягом 1650 — 53 р. р. були здебільшого або підготовними лише до рішучих збройних виступів з боку таких, напр., держав, як Московщина, або ж мали на меті саме неутралізацію можливого або фактичного ворога, напр., стосунки Польщі з татарами, що не один раз зраджували своїх спільників на користь шляхти.

Воювали ж фактично лише Україна з татарами проти Польщі, аж поки не наспіли і нерозгорнулися досить широко молдавські справи. Та й ті в значній мірі були зв'язані з польським конфліктом (чого, якраз, не б а ж а є підкреслити Грушевський, хоч і наводить чимало фактів, що стверджують це) хоч і були результатом прагнення старшини зміцнити самостійні позиції України шляхом захоплення Молдавії та інших васальних князівств, що належали до Туреччини. Ця остання „благословляла“ козаків на захоплення Молдавії. Цим вона думала вбити двох зайців: відтягнути її з-під впливів польських (звідсіля ж і зв'язок молдавського конфлікту з польським) через підлеглість України і зміцнити свій вплив на козацьку верхівку і самим фактом віддання Молдавії та й по г л и б л е н н я м розриву старшини з Польщею.

Молдавська війна, що тягнеться приблизно три роки, закінчується саме активним втручанням Польщі і захопленням в жовтні 1653 року польським військом Сучави, що її обороняли 8 тижнів козацькі загопи. Так і окрема Молдавська війна потрапляє знов таки в річище головного польсько-українського конфлікту, являючи власне собою в значній мірі лише окремий епізод з цього таки конфлікту, перемішаний із самостійною політикою України. Грушевського, як націоналіста, розуміється, цікавить саме цей бік справи і він надзвичайно багато місця віддає цій дільниці українського фронту.

Вересень 1650 року приніс з собою початок нової війни України з Польщею. З одного боку, шляхта готує свою збройну силу для приборкання революції, а з другого, зростає чергова революційна хвиля, викликана утиском панства.

„... Наново повстали селяни і повбивали вже багато шляхтичів, що були повернули, щоб користати з своїх маєтків“, і „інші, маючи такий приклад, тікають, так що Русь тепер в такім замішанні, як ніколи“, пише один сучасник (77). Разом з тим Хмельницький ще раз запевнив Польщу в своїх „мирних“ намірах, взявся за приборкування черні і кинув козацьке військо та татар на Молдаву, здійснюючи плян приєднання її до України через шлюб свого сина з донькою молдавського господаря. Цим він наносив посередній удар Польщі і не тільки тим, що Молдавія мала вийти з її впливу, а також і тим, що слідом за нею можна було сподіватися відтягнути від Польщі Литву, що була так само міцно зв'язана з Молдавією. До того прилучення Молдавії зміцнювало зв'язки із Трансильванією та Швецією. Отже Молдавія ставала за один з центральних пунктів, де сходилися шляхи і України і Польщі, що ще більше підсилювало конфлікт між ними.

Якого серйозного значення надавали в Польщі загрози з боку керівників української революції, що під тиском її стихії мусли рвати з шляхтою, свідчить ще один лист Потоцького на соймик свого воєводства.

До речі сказати, так само, як і перший його лист, який подали ми вище, цей документ зовсім не проаналізований акад. Грушевським.

Починає Потоцький з зауваження, що й досі не виконано пакта Зборівського договору про повернення панам їхніх маєтностей, бо „хто тільки хотів знову перейняти свою маєтність і туди для того поїхав, всіх знищила злоба хлопська!“

„Так панує собі Хмельницький (цікаво: панування Хмельницького зв'язано у Потоцького з хлопським бунтом, що, як ми знаємо, виник мимо волі цього „вождя“, але й виніс його на своєму гребні високо вгору, захистивши від польського панства (Ф. Я.), як пан і спільник корони... Провадить зносини з заграничними володарями без відому й

кор. м. посольства від них приймає, свої навзаєм до них посиляє, розпалюючи їх і підби- ваючи на війну з Річпосполитою. Післав до Отоманської Порти, оддаючи їй підданство... з мультянським господарем і з Ракоцієм уложив союз. Волоського господаря.. примусив на воєнний союз проти нас"...

"... Той зрадник взяв то собі за завдання — шляхту викоринити, весь лад Республіки нашої перевернути і на королівським престолі іншого пана посадити. Тому треба, щоб в. м. ухвалили такі сили, які б відповідні були на відперте такої небезпеки. А далі треба буде приложити старання, щоб розшити ті ліги" (109).

Тут дуже цікаво, як Потоцький уявляє собі програму-максимум козацької стар- шини, — „весь лад республіки нашої повернути“ і т. д. Він безперечно перебільшує, як це й довели пізніші події. Не раз перемагала ще козащина Польщу в відвертій бою, а жодного разу не кинула своїх сил на польську столицю, не об'єднала свого війська із селянськими заколотами, що вибухали в Польщі. Такі висновки Потоцького виникли саме з того, що він надто зблизив позиції старшини та революційної маси, а також надмірно ототожнив ці позиції з намірами міщанства, що їх, як бачимо, проте бралася виконувати старшина. Але все ж таки в одному Потоцький правий — напрям до самостійної держави був тепер яскраво виявлений у ватажків революції, не зважаючи на сильні угодовницькі настрої старшини козацької.

Подвійність старшини, що виступала проти „хлопських бунтів“, але висувала ще ра- зом з тим міщанські вимоги, яскраво малює лист Хмельницького, надісланий ним на початку листопада 1650 р. на шляхетські соймики, що збиралися вирішувати справу нової війни проти України. Хмельницький, настоюючи на виконанні Польщею Зборов- ських пактів, просить „не приводити нас до останнього відчаю“, цебто до війни, і пере- лічує, що він зробив для „спокою“. „Вже й поспільство, що примішалось до війни, було відлучене від війська. І всякі бунти були приборкані (тут гетьман перебільшує, але яке палке бажання виставити роботу старшинську в вигідному для „хазяїна“ світі — Ф. Я.) під- дані приходили до послушенства. Взагалі земля почала була заспокоюватися, і кожен пан міг ужити свого маєтку і своїх пожитків... Але коли дійшла до нас відомість про поль- ський обоз (скоріше, розуміється, коли хлопи почали бунтуватися — Ф. Я.), мусіли ми знову громадитися до купи і з сим порушенням знову вся Україна встала і подекуди, против на- ших суворих заборон, сталися убийства — від поспільства, а не від козаків“ (sic! — Ф. Я.).

„Друга і ще більша (курсив наш — Ф. Я.) причина (напруження) та, що, не вва- жаючи на ухвалені під Зборовом... пункти, віра наша православна грецька не тільки не заспокоєна вповне, але попала ще під більші утиски“.

„... Мила нам земля — наша батьківщина (Польща, цебто — Ф. Я.), але при ро- жденна віра наша мусить бути милішою (курсив наш — Ф. Я.). Ми за неї за- всіди радо вмирили! тепер нам дома гвалт діється! Ми нікому — не дай того боже — не хо- чемо чинити ніякого безправ'я, тільки власности нашої руської допевняємося. Аби з наших церков була знесена унія, котрої не бувало, і щоб усі маєтності церковні, які в неволі зістають, були віддані на церкви народові руському православному“ (151 — 152).

Може Польща і погодилася б із старшиною козацькою, але та була тепер зв'язана із своїм міщанством і робила його вимоги підмурком загальнореволюційної програми. А як доказ того, що Польща думала про це, маємо реляцію нунція з 21 січня 1651 року, де той переказував проекти польські про відносини з козацтвом: Хмельницький — воєвода козацький, 12000 козаків стають шляхтичами (!), козацьке військо виступає разом з поль- ським проти Туреччини. Але поступок в релігійному питанні ніяких. (див. 166). На цьому пункті, що ним так злегковажив акад. Грушевський вище, розбивалася можли- вість угоди, поновлення війни ставало неминучим і війна дійсно розпочалася всередині лютого 1651 року.

В перших боях поліг найвидатніший ватажок пригноблених Нечай — антипод Хмель- ницького своєю революційністю й нещадною ненавистю до панів. Старшинська голівка надзвичайно мляво провадила кампанію, вичікуючи, дозволяючи польському війську знищу- вати українські міста, вирізувати людинність (цебто повсталу пригноблену масу) і т. под. Хи- тання виявилися й тут. Боялися поляків, боялися й черни. І тут автор знову „розводить руками“, не хоче розуміти закономірності такої поведінки, порушує питання, чому ж воно так було, не знаходить відповіді на нього, ховаючись за „відсутність документів“ тощо, еловом, виявляє повну розгубленість. А все тому, що не бажає викрити сутности роз- ходжень всередині революційного табору, щоб не попсувати своєї теорії „національної од- ности“ — українського народу.

Цей етап збройної боротьби з Польщею, яка тягнулася надзвичайно мляво, закінчу- ється розгромом козацького війська під Берестечком в червні 1651 року. Старшина ко- зацька аніж не використала поганого стратегічного становища війська польського, коли воно посувалося від Сокалю під Берестечко, щоб влаштувати тут свій табір. „Сей п'яти- дневний перехід, — пише з цього приводу М. Грушевський, — вийшов кошмарним, весь порядок, виписаний на папері, пішов в нівець, військо помішалось, на переправах прихо- дило до правдивих бійок... коли б Хмельницький напав був серед цього переходу, легко зробив би амінь цілій кампанії. Але він пропустив і сей момент, так що весь марш за ви- ключенням кількох фалшивих тривог пройшов без перешкоди з його боку... сей трудний

хаотичний марш польського війська відбувався у них (козаків.— Ф. Я.), можна сказати, на очах“ (263 — 64).

Мало того, зовсім невикористаний був старшиною козацькою і бунт Костки Наперського, що розпочався в Польщі в тилу польського війська в червні 1651 року серед селянства. Наперський закликав в своєму універсалі пригноблену масу повставати проти панів, захопивши з невеликою купкою своїх прибічників замок Чорштин на Дунайці. Але завдяки швидким заходам збентеженої шляхти, Костка розбито, захоплено в полон і скарано на горло.

Не мала, зрештою, потрібних наслідків і диверсія 4-тисячного козацького загону на білоруські землі Литви, де козаки об'єднувалися із повсталим селянством та побивали шляхту, що зовсім не чекала цього нападу. Сам Грушевський підкреслює, що „коли б козацький штаб енергійно підтримав сей рейд операція могла б дати великі наслідки“ (271).

Ця поведінка старшинська, гаяння часу, відсутність енергійного ведення кампанії та ще й зрада хана спричинились, зрештою, до паніки в козацькому таборі та до поразки козаків під Берестечком від польського війська, що зовсім не було кращим за військо козацьке.

Хмельницький втік підчас поразки під охорону хана, боючись, що чернь видасть його полякам, а слідом за ним повтікала й частина старшини, залишивши хлопські загони на знищення ворогові.

Але революція не була переможеною. Розбите військо через кілька тижнів оживає. Старшина змушена знову взятися до організації опору Польщі. Наш автор і тут надмірно перебільшує її енергію та бажання немов загладити свою попередню млявість енергійною тактикою: „Депресія, зневіра, ворожнеча, що під впливом берестецької трагедії, під вражінням глибоких пережитих страждань, прокинулися в українських масах против козацької верстви й її проводирів, коли не пройшли, то принаймні втратили свою гострість. Під впливом енергії, виявленої керуючим осередком, нарід почув свою суцільність і не рахуючися більше з дефектами внутрішніх відносин, замкнувся в собі, звернувши всі сили на самооборону... Україна стріла їх (поляків) знову озброєна до зубів і готова до боротьби на житті і на смерть“. (318).

Клясові протиріччя у Грушевського називаються дуже оригінально: „дефектами внутрішніх відносин“, енергія старшини перебільшена аж нікуди, маса нібито більше не вважає на „дефекти“ і кидається в обійми своїх проводирів.

Але ж не зважаючи на всю „енергію“ верхівки, що її так оспівує Грушевський, і далі ша війна з Польщею знов йшла невдало, Київ, напр., був захоплений литовським військом.

28 вересня 1651 року складено під Білою-Церквою трактат з Польщею і склали б його ще раніше, якби не „чернь“, що буквально повстала проти Хмельницького та його прибічників, коли той умовлявся 16-го числа з польськими комісарами про реєстр і т. п.

„Коли вже проходило до рішення, — оповідає про цей заколот Потоцький в своїй реляції канцлерові, — піднялися на старшину і Хмеля великі бунти: почали голосно і явно кричати на нього: „хочеш нас зрадити і татар віддати в руки ляхам“. Так замість скінчення переговорів п. п. комісари опинилися в крайній небезпеці“ (352).

Другий сучасник розповідає так про те, що сталося далі: „... хлопство... ледве що не вдерлося до замку (де була нарада — Ф. Я.) і палі хотіли виймати, добиваючись до замку, так що кілька сотень (sic!) реєстрових козаків стали при палях (палисаді) відбивали се хлопство, що добивалось — руки їм рубало при палях“. (353).

Закінчення заколоу звичайне. Розпорошена чернь вгамувалася, а Хмельницький „вишукує... провідців і злочинців та, вишукавши, велить їм шиї повтинати“. (353)

От тобі і „суцільність народня“, що не зважала більше на „дефекти внутрішніх відносин“!

А масі було чого хвилюватися. Білоцерківський трактат лишав у реєстрі лише 20.000 чоловіка. Інші учасники воєн з поляками (а хто тоді не був учасником?!) поверталися до свого попереднього підлеглого стану. Невигідний був трактат і для міщанства: про скасування унії там не сказано нічого. Старшина подбала тільки за свої інтереси.

А Грушевському це „неясно“. Він як завжди прикривається фактами чи в даному разі їх відсутністю. „На жаль, — пише він, — тільки не маємо з козацької сторони таких же відомостей, які б пояснили нам відповідно, що змушувало козацьку сторону з свого боку бажати замирення, нагамувати войовничий запал і непримиренські настрої рядового козацтва і повстанських мас, згромаджених під Білою-Церквою, та йти на такі значні уступки проти зборовських пактів, всупереч волі і настроєві сих мас, тільки на те, щоб якось дійти згоди з поляками“. (370).

І автор схиляється до того висновку, що власне непримиренного настрою не було, а, навпаки, Хмельницького „найбільше мусило лякати загальне знеохочення людности безоглядною і безконечною війною, що проявилась особливо грізно в масових мандрівках людности за московську границю і ставило перед очима гетьмана і старшини страшну перспективу повного запустіння козацької території Речі Посполитої, що і наступила таки, як знаємо“. (371).

А як же із заколотом під Білою-Церквою? А як з 20-тисячним реєстром? Хіба ці факти говорять за те, поперше, що „чернь“ виступала проти старшини через небажання воювати? Хіба, подруге, 20-тисячний реєстр сприяв з а т р и м а н н ю втечі людности за кордони

України. Думаємо, що якраз навпаки. Пояснювати Білоцерківський трактат, мовляв, хвилюванням старшини про добробут український, себто побоюванням втечі людности, значить замінити одне нерозв'язане питання іншим так само нерозв'язаним, видавати останнє за відповідь на перше питання.

Втеча за московський кордон великої сили людности безперечно мала місце. І думаємо, що разом із втомленням безперервною війною ще більше сприяла цьому політика старшинська, що повертала людність під панський утиск. Та й втеча за кордон не припинила ж революції, і дальші події зламали Білоцерківську угоду.

Хвиля повстанням наростала знов. Шляхта поверталася до своїх маєтків, надіючися, що хлопів приборкано і можна починати визиск по-старому. Та ще й збільшували його і, боючися повороту революційної хвилі, тягнули з селянства якнайбільше.

І повстання почалося. Воно повернулося не тільки проти шляхти, а й проти старшинської верхівки. В грудні 1651 року, — пише сучасник, поляк, — „з України летіли різні вісті про бунти і галаси між хлопством і козаками, що не тільки не переставали, але й наново починалися, одначе зверталися не стільки против нас, як проти своїх же. Так убили між собою білоцерківського полковника Громику, що хотів утихомирити їх галаси, й інших багатьох, що їх хотіли відвести від таких бунтів. Такі ж своєвільники за Дніпром вибрали собі іншого гетьмана — якогось Вдовиченка і так поставили олтар проти олтаря. Але Хмельницький, завзято обстоюючи себе і свій уряд, з усією силою тому запобіг, звелівши постинати голови кількадесяти бунтівникам“ (392).

Ці загрозові для старшини виступи революційної стихії, які верхівка приборкувала нещадно, Грушевський як тільки може пом'якшує, пишучи, що „... ніякого конкретного явного повстання не було відомо, а були тільки відомості про фермент (I) у війську, незадоволення на гетьмана...“ (393).

Ясна річ, що коли робити аналізу фактів без ніякого зв'язку з попередніми явищами, як це робить наш автор в даному разі, відривати ці факти від подібних їм, то крім „ферменту“ нічого не лишиться. У самому ж ділі тут відомий вже нам вияв клясвої боротьби.

Білоцерківський трактат зірвали нові революційні заколоти. Вистигав новий конфлікт з Польщею. Остання, бачачи, що старшина неспроможна виконати трактат, готує знов військо. Її войовничі наміри розпалювалися ще й настроями частини шляхти, яка була незадоволена „надто невивігдними“ для Речі Посполитої умовами миру.

Старшина скорилася подіям і війна почалася ще раз. На цей раз пощастило козакам. Польське військо погромлено було вщент під Батогом, на початку червня 1652 року.

Тут акад. Грушевський цілком вірно підсумовує, як саме використали переможці цей розгром ворожих сил: „Польські сили розбиті, Польща безборонна, охоплена панікою... А з другої сторони — ненарушені, свіжі козацькі сили, в супроводі великої татарської орди. Відновлене довір'є до старшинського штабу після такого рішучого погрому. І знов ніякого використання такої блискучої побіди, такої блискучої ситуації з боку переможців. Маленька екскурсія на Волощину, анемічна нічим не закінчена облога Камінця, листи до короля з перепросинами — і марш назад до дому чекати наслідків“ (440).

Тут вже сам „довготерпеливий“ акад. Грушевський не витримав і виявив своє незадоволення старшиною, настільки наявною було її угодовництво! Але ніяких дальших висновків він не робить з цієї формули, бо після неї знову спокійно повертається „до чергових справ“, себто до дальшого хронологічного викладу подій.

Воєнні дії поновилися в березні 1653 року. Разом з тим починає широко розгортатися молдавський епізод, що, як ми знаємо, невдало закінчився для козаків.

Як і завжди ледве - ледве веде кампанію головне козацьке військо. Як і завжди, „чернь“ хвилюється, бо бачила, що старшина не хоче як слід воювати. У військові починається голод. Московські послы так оповідають із слів одного козака про це: „Під Камінцем у війську був голод, і козаки рядові і навіть старшина — окрім тільки полковників, прийшли до гетьмана з великим гнівом і кричали: „Доки нам так мучитись? безнастанно зимою і літом у війську, ніколи не маємо спокою, дома жінки і діти наші помирають голодною смертю, і вже не знаємо, що з нами далі буде — де нам свої голови приклонити! З королем у тебе досі нема згоди! Тоді підемо всі своїми головами з жінками і дітьми до царя, щоб нас прийняв на віки!“ (552 — 553).

А в цей час якраз Московщина вирішила вже інкорпорувати Україну до свого складу. 22-го червня 1653 р. надіслано було до Хмельницького відповідну царську грамоту.

Починається нова сторінка революції. Події розгортаються з цього моменту в іншому пляні.

Наш дуже стислий огляд 1-ої половини IX тому „Історії України - Руси“ закінчений. Ряд окремих моментів ми навмисно обминаємо за браком місця, хоч і лишається серед них чимало досить важливих (прагнення білоруського міщанства до об'єднання з Україною, стан в середині Польщі, стан війська як польського, так і українського, боротьба партій „московської“ і на Україні, деталі дипломатичних зносин, деталі Молдавського походу тощо). Але ми проте вважаємо, що головне наше завдання в основному виконано. Базуючись на тих лише яскравих фактах, наведених в книзі акад. Грушевського, і ми довели, які великі помилки зробив автор і показали, як самотреба, користуючись марксистською методою, тлумачити поведінку кляс, що брали участь в революційних подіях 1650 — 53 р. р.

Але зовсім не так, як оце ми виклали вище, підходить до події акад. Грушевський. Коли оцінювати його книгу з боку архітектонічного, спробувати відшукати в ній опірні пункти, що допомогли б викрити субстанцію історичних явищ, що їх ми знаходимо на Україні в зазначені роки, мало чого подібного до справжньої суті ми в цій книзі побачимо.

Перша половина IX-го тому „Історії“ акад. Грушевського книга без кістяка. Це — величезна збірка фактів, документів, свідоцтв учасників, словом, збірка матеріалів та джерел з історії 1650 — 53 р. р. на Україні. Автор надзвичайно старанно нанизує свідоцтво на свідоцтво і джерело на джерело. Про одну будь-яку подію майже завжди наведено цілу низку різноманітного матеріалу. Але це не збагачує висновків акад. Грушевського, а, якраз навпаки, призводить його дуже часто до відмовлення від будь-яких висновків. Це справжнє „embarras de richesses“, як кажуть французи — автор настільки багатий на матеріал, що розгублюється від цього багатства, не знає, що з ним робити. Він береться за все: і за листи Потоцького та Хмельницького, і за сучасні щоденники та друковані джерела, широко використовує посольські реляції, наводить в багатьох варіантах думу про Нечая, користується офіційними звітами про військові кампанії і т. д., і т. п. Але не автор панує над цим часто дуже цінним історичним матеріалом, а навпаки — матеріал панує над автором.

Причина такого безпорадного становища ясна: це документалізм, гіпертрофована пошана до джерела, свідоцтва. Автор ніде на протязі 600 сторінок свого твору не дозволяє собі зробити більш-менш широкіх, всеохоплюючих висновків з викладеного матеріалу. Його висновки завжди зв'язані лише з групою джерел, що стосуються будь-якої одної події, одного історичного факту — бою під Берестечком, одружіння Тимоша Хмельниченка, Білоцерківського трактату тощо. Але й тут не все гаразд. Явища складні, як, напр., Білоцерківський трактат, розбиті автором на окремі моменти, а вони теж аналізуються окремо. І тому цей півтом „Історії“, що ми його аналізуємо, справляє вражіння хроніки, де окремі факти зв'язані хронологічною їхньою послідовністю та деякими авторовими зауваженнями.

Акад. Грушевський не знаходить виявлення загального в окремому, не малює нам об'єктивної картини загального ходу історичного процесу на підставі фактичних даних. Не виходить з будь-якої цілої системи ідей, а, навпаки, розпускає сутність в явищах. Твір акад. Грушевського — найкращий приклад „ползучого емпіризму“ та релятивізму.

Емпіризм, відсутність об'єктивного критерія призводить автора до того, що він надає часто-густо надмірного значення випадковим моментам. Інакше не може й бути. Емпіризм, що загальне розпускає в окремому, що зводить якість до кількості, необхідність до випадковості, спричинюється зрештою до просто протилежних наслідків: все стає однаково важливим для історії. Кожен факт, хай і дрібний, кожна історична особа, може так вплинути на хід подій, що во-чи можуть піти після цього впливу зовсім іншими шляхами, аніж ті, що ними вони до цього часу йшли. Книга, що її ми рецензуємо, є яскравим прикладом перебільшення значення окремих дрібних моментів, і є також прикладом цілковитого невміння вилучати істотні явища від другорядних.

Однак наші висновки були б неповні, коли б ми забули про ту ідею, що захована в її автор поміж фактичним матеріалом, поміж рядками свого твору. Про цю ідею ми вже писали спочатку, коли аналізували вступ до 1-ої половини IX-го тому. Це — націоналізм. Розглядаючи цю центральну ідею твору з методологічного боку, передовсім бачимо виразно, що вона аніяк не допомагає авторові опанувати матеріалом, а, навпаки, робить невірними й ті нечисленні загальні висновки, що їх іноді він собі „дозволяє“. Та й не може допомогти, бо ще ніколи й нікому не допоміг і не допоможе освідомити справжню сутність подій націоналізм, коли його беруть за критерій історичного процесу.

Акад. Грушевський покликав націоналізм відограти ролю головного рушія історії України. Але цей рушій настільки слабкий і недоречний, що завжди треба йти проти фактів, щоби зайвий раз підкреслити читачеві, що саме національна єдність українська рухала революцією 1648 — 54 р. р.

Майже сто років тому доведено, що головною рушійною силою людської історії є клясова боротьба, що через неї людство приходить до диктатури пролетаріату, а потім соціалізму. І кожен рік, кожен день приносить нам нові й нові блискучі перемоги саме цієї ідеї так на фронті безпосередньої практичної боротьби, як і на фронті історичної науки. А ось націоналіст Грушевський за тридцять років роботи над своєю „Історією України - Руси“, не зважаючи на те, що Україна являє собою один з найяскравіших в людській історії прикладів клясової боротьби, не посунувся ані на один крок вперед від свого невірного, буржуазного погляду в історичній науці. Наведені в його останній книзі факти вперто і і голосно кажуть, ні — вони кричать саме про клясову боротьбу. „Тим гірше для фактів“ — відповідає нам на це автор її, і з усіх сил намагається довести. Коли неможливо більше приховувати справжню клясову сутність подій, що цих фактів „замало“.

Націоналізм призводить автора до того, що він віддає своє співчуття старшині козацькій, не зважаючи на її зовсім нереволюційну тактику, не зважаючи на нещадне приборкування цієї старшиною масового протипанського руху. Та й не може бути інакше: доля кожного націоналіста, хай він хоч тисячу разів заявить, що стоїть цілком „за маси“, що дослідження їхньої ролі є „основним завданням“ його роботи, доля кожного націоналіста, кажемо ми, — бути ідеологом пануючих, а не експлуатованих. І ніяке заховування за „безклясовість українського історичного процесу“, за „безклясову трудову націю“ не врятує

цього буржуазного ідеолога, бо історія України, як і історія всього людства, є все ж таки історією класової боротьби, де зрештою перемагають пригноблені класи, а не націоналістична буржуазія.

Тому що боротьба з усіма й усякими відмінами націоналізму перебуває і досить довгий час ще перебуватиме у нас на порядку денному, книга акад. Грушевського — витвір буржуазного історика - націоналіста має ще й чимале політичне значення.

В цій книзі — сила цінних, добросовісно зібраних документів і фактів. Але висновки цієї книги — ненаукові з методологічного боку і ворожі нам з боку політичного. Ці висновки — вияв націоналізму, що одягнув на себе форму наукового історичного твору.

Отже для акад. Грушевського революція 1648-54 р. р. це революція національна, що йшла до національного визволення України з-під Польщі. Він зовсім не бачить класової буржуазної сутності цієї революції.

Для нас ця революція є одна з багатьох революцій, що їх пророблював торговельний капітал в різних країнах світу. Революція 1648-54 р. р. знищила рештки феудалізму на Україні, розчистила шляхи до розвитку торговельного капіталу, що йому великі перешкоди ставило магнатське землеволодіння, польський торговельний капітал і напівфеудальна польська держава з її шляхетським партикуляризмом.

Наприкінці скажемо, що акад. Грушевський і сам прекрасно бачить справжній напрямок своєї історичної роботи і сам надає їй виразних політичних форм, зв'язуючи тісно зміст її з сьогоднішнім днем. За доказами ходити далеко не треба. Досить навести один надзвичайно характерний факт.

29 листопада 1929 року акад. Грушевський розмовляв з київськими робітниками-металістами (див. газ. „Пролетарська Правда“, 1929 р. № 277). В цій розмові він, між іншим, сказав про свою роботу над добою „Хмельниччини“. Що ж сказав про Хмельниччину, акад. Грушевський робітникам? Ось його слова: „Хмельниччина — тільки епізод в житті українського народу. Те, про що мріяли тоді, починає здійснюватися тільки тепер. Ідеали наші лежать не позаду нас, а тільки перед нами“.

Що Хмельниччина тільки „епізод“ і що „ідеали лежать не позаду, а тільки перед нами“, ці азбучні істини нікого обдурити не можуть. Сутність цього зауваження захована посередині, а саме там, де акад. Грушевський каже, що тепер починає здійснюватися те, про що мріяли тоді (за часів Хмельниччини, себто). Невже ж тоді носії революційних ідей (чи там „мрій“) думали про соціалізм? Зовсім ні. А Грушевський ніде в своїх творах, взагалі, і в половині IX-го тому „Історії“ зокрема не протиставляв своїх поглядів поглядам верхівки годішньої, він їх сам вважав за справжні революційні „мрії“. Значить тепер, за Грушевським, здійснюється те, про що мріяли колишні керівники „єдиного українського народу“ — Хмельницький, Виговський та багато інших, їм подібних!

Цей факт викриває таким чином дуже виразно і політичне значення роботи акад. Грушевського над історією першої буржуазної революції на Україні. Ця робота — на користь націоналізму. І ми тому робимо висновок: „Тому дев'ятого перша половина“ — ворожа нам книга!

Ф. Ястребов

Г. В. Плеханов. Мистецтво й література, пер. П. Довгопола, за ред. С. Вікула. ДВУ 1929 ст. 305, ц. 1 крб. 50 коп.

Рецензований том Г. В. Плеханова є XIV т. рос. видання Інституту Маркса - Енгельса. Й містить у собі літературно-критичні статті Плеханова з 1893 до 1909 р. В українському виданні жодних змін немає.

Величезне значення Плеханових праць для марксистської науки про мистецтво доводити не треба: всім відомо, що він був одним із перших піонерів в цій галузі, і що його праці не тільки не втратили свого значення, а, навпаки, і досі є найґрунтовнішими та найпослідовнішими зразками марксистського мистецтвознавства. Без студіювання Плеханових праць не можна серйозно вивчати мистецтво, зосібна літературу, коли бажано дати марксистське пояснення цим явищам суспільного життя. Тому видання цих праць українською мовою треба палко вітати, бо українське мистецтво й літературознавці мають тепер під рукою потрібне їм методологічне приладдя.

Але, на жаль, не всі Плеханові праці увійшли до цієї книги. Те, що XIV т. російського видання обмежився лише працями, що їх писав Плеханов після 1903 р. (та деяких праць 1899 — 1900 р.), цілком зрозуміло, бо в X томі вміщено інші праці Плеханова з цієї галузі. Але українське видання є цілком відокремлена збірка, не зв'язана з попередніми та наступними виданнями, не є частина повного зібрання творів, — а тому плян російського видання не обов'язково мав бути зразком для нього, щоб перекладати саме XIV т., не додаючи до нього нічого. Отже, коли назвою збірки подано „Мистецтво й література“, то це по суті *pars pro toto*: не всі статті Плеханова про мистецтво й літературу подано в цій збірці. Це, проте, не на багато знижує вартість збірки, бо тут якраз подано найголовніші та найважливіші Плеханові праці.

Рецензована книга містить у собі такі Плеханові праці:

1) Три листи без адреси, в яких подається загальне визначення мистецтва й загальні положення марксисту щодо нього, а особливо про первісне мистецтво.

2) Французька драматична література й французьке малярство XVIII з соціології.

3) Мистецтво й суспільне життя.

4) Генріх Ібсен.

Ці чотири перелічені роботи є капітальні Плеханові праці й в них саме й подано його ґрунтовні ідеї. Блискучий виклад, гожа форма, колосальна ерудиція, ефектна дотепність— всі ці гідності Плеханова, як письменника й мислителя, дуже виразно відбилися у цих його працях, глибоких і переконливих.

До цих основних праць додано інші п'ять робіт, можливо не таких важливих принципно, але не менш цікавих. Це:

5) Пролетарський рух і буржуазне мистецтво — огляд шостої міжнародньої художньої виставки у Венеції року 1905.

6) Передмова до третього видання збірника „За двадцять років“, де (у передмові) Плеханов робить важливі зауваження щодо користування марксистською методою у літературознавстві.

7) Син доктора Стоцмана — зразок практичної праці, розгляд, аналіз й критика драми Гамсунової „Коло царських врат“ на підставі висловлених раніше принципів.

8) Велика полемічна праця проти книги Іванова - Розумніка „История русской общественной мысли“ під назвою „Ідеологія міщанина нашого часу“. І зрештою —

9) Рецензія на книгу Філософова „Слово и жизнь“.

З цих праць такі речі, як „Пролетарський рух і буржуазне мистецтво“ і „Про книгу Філософова“ і навіть „Ідеологія міщанина“ теоретичного й принципіального значення не мають, а можливо, що загубився й їхній історичний інтерес. Коротко кажучи, для сучасного читача вони не цікаві — навіщо справді йому вникати тепер в напівбезневинну балаканину якогось Д. В. Філософова? Повторюємо, лише механічне слідкування за російським виданням стало за причину об'єднання укупі цих різних речей, з різною вартістю та різним ступенем дійовості. Гадаємо, що уважніший критичний добір плехановських праць сприяв би більш довершеному вигляду збірки з більш додержаним змістом. Хоч „олією каші не зіпсуєш“ — та все ж...

Такі саме приблизно зауваження можна зробити й щодо перекладу. Взагалі переклад дуже й дуже непоганий й видно, що П. Довгопол багато й уважно працював над перекладом, а втім, є помилки, які трохи знижують вартість перекладу. Наведімо їх:

Поперше, трапляються деякі неточності у перекладі окремих слів. Наприклад — у Плеханова:

1) ... напомню ... в чем заключается идеалистическое понимание истории, а затем покажу — материалистическое понимание того же предмета“ (курсив мій—О. Ф.).

У перекладі читаємо:

... я нагадаю ... в чому є ідеалістичне розуміння історії, а потім покажу ... матеріалістичне розуміння тієї самої речі ст. 3/10. „Предмет“ в цьому контексті звичайно не „річ“ — радше „предмет“, або „об'єкт“.

Або

2) ... „всякий идеализм... есть детище буржуазной классовой психологии“... ... всякий ідеалізм... є дитина буржуазної класової психології ст. 346/302.

Знову такі ідеалізм є не „дитина“ психології, а її „виплід“.

3) ... с упорством, достойным лучшей участи ...

Перекладено: „... з упертістю, гідною кращого застосування“ ст. 348/304, тобто перекладач скористувався з російського „достойный лучшего применения“.

Де-не-де помічається тенденція не перекладати Плеханова, а переповідати його й тлумачити.

Так наприклад:

4) ... „чтоб они не слушали, не сбивали, не затрудняли его в момент художественного творчества“... „... щоб вони не бентежили, не збивали, не ставили його в скрутне становище, в момент художньої творчості“... ст. 194/174.

У перекладача була змога вжити слово „обтяжували“, а не користуватися з довгої перефрази „ставили його в скрутне становище“.

Або:

5) ... вследствие этого... изображение этой борьбы... выходит не художественным, а, пожалуй, антихудожественным“... через це... змалювання цієї боротьби... вдав Ібсен не художньо, а радше... антихудожньо...“ ст. 196/173.

Також і тут помітно переповідання Плеханова.

Оминаючи інші випадки таких самих поглядно простих, а можливо й випадкових неточностей, перейдімо до важливіших стилістично місць.

Насамперед — неминучі для кожного перекладу пропуски знаходимо й тут :

„...являлись... главнейшей пружиной исторического развития этого быта, главнейшей причиной, обуславливавшей исторические смены одних форм другими“ ...

„...були найголовнішою пружиною, що зумовлювала історичні зміни одних форм на інші“ ...
ст. 3/11.

Разом з частиною тексту тут загублено й анафору. У другім випадку пропущено одно лише слово. Але це слово стилістично важить вельми багато. Плеханов іронізує, що Філософов занадто надуживає вигуками „о, конечно“! Но, увы!“, і далі стилізує його :

„о, конечно“, я знаю, что если бы г. Философов... Но, увы! читателю от этого не легче“.

Перекладач не помітив цієї стилізації і дав :

„О, певне, я знаю, що коли б п. Філософов... та читачеві від цього не легше“.

Через пропуск цього „но, увы“ стилізацію загублено.

Взагалі до стилістичних засобів Плеханова слід було поставитися уважніше: він не абияк вживав різноманітніші стилістичні засоби і в перекладі це яко мога треба було зберегти. Ось, наприклад, іронізуючи з Іванова - Разумніка, Плеханов називає його „Ивано - Забавник“— калямбура побудовано не тільки на протилежності значінь, а ще й на схожості морфем та однаковій кількості складів.

У перекладі подано: „Іванов - штукар“— ані однакових морфем, ані однакової кількості складів немає, а тому замість іронічного калямбуру є тільки незграбна переробка прізвища. Не розв'язуючи як саме треба було це перекласти, нагадаємо лише, що в укр. мові є слово „потішник“, і, скажімо, „Іванов - потішник“ вже більш наближається до плеханівського калямбуру. Зрештою можна було б залишити і просто „Ивано - Забавник“, як власне ім'я.

Отже, залишив перекладач назви різних книг майже без перекладу, майже послідовно у чужомовній транскрипції і це зовсім не погана путь.

Відмітимо також переклад віршових цитат: російські вірші — Пушкіна, Гіпіус — та чужомовні перекладач залишає без перекладу Гаразд. Але там, де Плеханов цитує чужомовних авторів в російськiм перекладі, там перекладає їх і Довгопол. Це було б не погано, коли б... переклад був кращий. А то, просто сказати, важкуваті й слабуваті вони вийшли. Не знаю, як воно відповідає англійському текстові, але там, де у Плеханова читаємо:

Британцы, зачем вы волочите плуг
Для лордов, что в тесный замкнули вас круг?
Зачем вы готовите пышные платья
Тиранам, которые шлют вам проклятья? и т. д.

Тобто пересічні непогані вірші,— там в укр. перекладі :

Люде Англії, пощо ореш лани
Лордам отим бутним?
Навіщо в утомній тьмі ночей
Тиранам убори тчеш!

Ще набагато гірше.

Відзначимо також дрібничку: назву п'єси Гамсуна — не знаю як по-норвезькому — що зветься по рос. „У врат царства“ передано „Коло царських врат“— від цього дме чимсь церковним...

Але зрештою перекладницькі помилки не такі вже прикрі й переклад, як ми казали, вельми непоганий.

Щодо зовнішнього вигляду книжки, то відзначимо, що її чомусь надруковано старою ортографією, а подруге, дуже недбайливо складено зміст: — вказано „передмова редактора рос. видання — ст. 5“, а передмови, ба навіть ст. 5 — немає. Не вказано у змісті „Про книгу Філософова — ст. 301“.

Знову дрібниці — але час вже позбавитися таких дрібниць.

Проте всі ці огріхи легко виправити у наступному виданні, якого, зважаючи на надзвичайну корисність і потребу, прийдеться, мабуть, чекати недовго.

О. Фінгель

Діалектична психологія без психології й діалектики

Проф. Корнилов. У ч е б н и к п с и х о л о г и и, изложенный с точки зрения диалектического материализма, Изд. четвертое, 1929, ГИЗ.

За цим підручником вчаться тисячі студентів педтехнікумів і вчителів всього Радянського Союзу. Підручник перекладений декількома мовами, в тому числі українською. У нас на Україні, як здається, передбачається його друге видання, а російською мовою вийшло вже чотири видання. Вже це свідчить, що підручник цей монополює панує в галузі психології. Тим більше треба поставити питання про його якість

В декларативній частині автор досить чітко визнає свої методологічні позиції. В основу підручника покладено такі принципи: монізм, матеріалізм, діалектика, детермінізм, гностицизм. Цими принципами, як заявляє автор, наскрізь просякнута весь матеріал підручника.

Очевидно ми маємо тут справді новий тип підручника, бо хіба в підручниках з других дисциплін можна знайти застосування хоч половини зазначених принципів?..

І справді, підручник має цілий ряд позитивних рис і заслуговує на увагу. Автор починає з того, що коротенько з'ясовує, що уявляє з себе психіка з матеріалістичного погляду. Визнаючи, що психіка є суб'єктивне виявлення тих фізіологічних процесів, які проходять в організмі і які зовні виявляються в рухах, автор за об'єкт вивчення бере суцільні реакції разом з суб'єктивними їх виявами, об'єкт психології для нього є: „вивчення поведінки людини в навколишньому оточенні“ (ст. 9), а за основні елементи, з яких складаються всі психологічні явища, бере р е а к ц і ю, тобто „відповідь живого організму на подразнення навколишнього оточення“. „Реакція,— заявляє автор,— „поняття загальнобіологічне, під яке можна підвести всі акції живих організмів, починаючи з найпростіших, таких, як бактерії, і включаючи прояви найвищої діяльності людини в умовах суспільного життя (10 ст.). Хоч автор і заявляє далі, що в цьому випадкові поняття реакції набуває біосоціального значення, хоч у деяких місцях автор і говорить про соціальну значимість реакції,— але ніде ми не знайдемо навіть спроби підійти до визначення с п е ц и ф і ч н о с т и саме людських реакцій, або краще сказати с п е ц и ф і ч н о с т и акту поведінки.

Перетворившись у визначенні автора у науку про поведінку, психологія зразу ж загубила свою специфічність, загубила акт поведінки в його специфічності й взяла за основне поняття „р е а к ц і ю в з а г а л ь н о б і о л о г і ч н о м у р о з у м і н н і“.

Таким чином, уже на перших сторінках цього підручника психології, фактично, ніякого специфічного об'єкту для психології не знаходиться, а коли автор не знайшов для психології цього специфічного об'єкту, то марно було б шукати в підручнику не тільки психології, а й тієї діалектики, яку нам обіцяв автор у передмові. Вона являється знову лише в заявах,— що зустрічаються, треба віддати авторові справедливість, досить таки часто, та ще хіба в тому, що автор де-не-де наводить більш-менш вдалі приклади того, що кількість може переходити в якість і, крім того, пояснює, що діалектичним підходом до вивчення поведінки людини він називає „такое рассмотрение поведения человека, где все динамично, т. е. текуче и подвижно, а также насквозь проникнуто непрерывными скачкообразными переходами от количественных усложнений к качественным новообразованиям, при полной обусловленности всего поведения человека в его целом социально-биологическими факторами“ (16 ст.).

Але такі заяви залишаються лише деклараціями, які не знаходять для себе ніякого втілення в самому викладі матеріалу, в самому методологічному підході до психології. Та й не легко їх втілити в тому наборі матеріалу з біології, фізіології, рефлексології, який автор подає, не синтетично, а так, як цей матеріал можна було б подати і в елементарних підручниках з цих дисциплін.

Правда, деякі спроби синтезувати свій матеріал і підійти до вивчення людини, як соціальної істоти з її специфічною поведінкою автор не раз намагається зробити, але якраз, у цих спробах він і робить найбільші помилки. Ці помилки не випадкові,— вони обумовлюються тим, що автор взагалі вивчає біологічні реакції людини й тому він біологізує всю поведінку людини.

Візьмемо лише декілька прикладів.

„Поведінка людини,— пише автор,— обумовлюється двома видами факторів, біологічними й соціальними“. Що ж це за біологічні фактори і яка їх роль в поведінці людини? На це автор дає досить детальну відповідь. В основі поведінки лежать природжені, інстинктивні реакції. Описуючи інстинкт у тварин, автор заявляє, що людині також властиві інстинктивні реакції, при чому він тут же додає й визначення інстинкту,— це, пише він, є такі природжені реакції, що дають живій істоті можливість без всякого набутого досвіду і навичок діяти без помилок і цілеспрямовано в інтересах самозбереження цілого поріддя“ (ст. 133). „Інстинкт,— додає він,— є якісно нове утворення, що виникло на основі кількісного ускладнення рефлексів, має якість, яких немає у рефлекса“ (ст. 135).

Покищо, звичайно, з автором не погоджуватись неможливо. Але яку ж роль інстинкти відіграють у людини? Як виявляється, таку ж саму, як і у тварин. Людина лише живе в складнішому оточенні і тому інстинкти її ускладнюються, але не лише інстинкт харчування, інстинкт самоохорони, інстинкт розплодження, але й стадний, або соціальний інстинкт властивий людині також, як і тварині. Автор так і починає з інстинкту стадності, або соціального в тварин і виводить з нього й людську соціальність. „Стадность осталась свой-

ственной природе человека и до настоящего времени" (ст. 159) — заявляє автор. З природженого інстинкту зароджується почуття колективності, яке переходить „в так называемое нравственное чувство (розрядка автора), как одному из форм проявления все того же социального инстинкта" (161 ст.). Те ж саме й „чувство долга, чувство совести объясняется ничем иным, как только врожденным инстинктивным побуждением действовать на пользу того коллектива, с которым человек связан своими жизненными интересами" (ст. 161).

Все це поряд з тим, що, на думку автора, в людини не менше інстинктів, як у тварини (ст. 167) і приводить його до чисто механістичної концепції, яка нічим не відрізняється від тих буржуазних концепцій, які нічого спільного з матеріалістичною діалектикою не мають.

Адже та теорія інстинктів, яку викладено в підручнику, є лише спрощена й вульгаризована теорія інстинктів Мак-Дауголла. Але у Мак-Дауголла ця теорія потрібна для того, щоб обґрунтувати перевагу англо-саксів над всіма другими народами, які, на думку Мак-Дауголла, не мають таких природжених інстинктів, як англо-сакси, а навіщо цю теорію взяв у свій підручник проф. Корнілова, який працює над розробкою марксистської психології, — залишається невідомим. Може тому, що сучасна наука доводить це? Так цього ніхто не може сказати, бо сучасна наука якраз доводить, що чим вище на щаблі розвитку стоїть тварина, тим менше в неї природжених інстинктів, і що в людини природжених інстинктів, як зформованих цілеспрямованих реакцій, які виявляється так, як звичайні інстинкти в багатьох тварин, — ще нікому не пощастило спостерігати, що безумовні рефлекси людини не являються зформованими, цілеспрямованими реакціями, і що вони не відіграють такої ролі, як інстинкти у тварин і птахів.

Але що ж інше міг сказати автор, коли за основу своєї психології він узяв біологічні реакції? Коли й самі моральні почуття, на його думку, є природжені, то звідціль прямо виходить, що сама клясова характеристика буржуа й пролетарія являється біологічною характеристикою. Перерахувавши родовід буржуазії, який, на його думку, походить від „отважных завоевателей, обуреваемых жаждой золота и драгоценных металлов, от крупных чиновников администраторов, купивших свою должность на откуп для грабежа населения, от авантюристов, пиратов и ростовщиков спекулянтов", проф. Корнілов зазначає, що оці то „грубые и жадные предки и передали в наследие современному буржуа непомерную жадность к деньгам" і цілу низку других характерних рис цілком негативного характеру. А пролетаріят, навпаки. Поскільки, на думку автора, він походить від тієї найактивнішої частини селянства, яка втікала від своїх гнобителів феодалів в міста — він має зовсім іншу спадщину. Соціальні умови лише загострили ті природні риси, що одержані, як біологічна спадковість.

І тут не важко визначити, що проф. Корнілов викладає в своєму підручнику відому Зомбартову теорію, нічого не згадуючи про автора цієї теорії.

Ми зовсім не хочемо обвинувачувати проф. Корнілова в тому, що він не згадав, у кого він взяв цю теорію, бо певні в тім, що він сам створив цю теорію. До неї привела його та загальнометодологічна установка, з якої він виходив. Біологізація всієї поведінки людини, звичайно, повинна була привести його до теорії Мак-Дауголла, Зомбарта, які з марксистською діалектикою спільного мають дуже мало.

Ця теорія привела його й до цілої низки тверджень, які не підтверджуються сучасною педологією й сучасними експериментальними дослідженнями. Наприклад, неправильне його твердження, що гра в кукли являється виявом родинного інстинкту, дитина взагалі (і хлопці в тому числі) на певній стадії свого розвитку нянчать не лише куклу, але й „Мишку" і всякі інші речі. Це з'ясується тим, що на цій стадії розвитку в дитини лише цей досвід ув'язується з її найжиттєвішими комплексами. Неправильне твердження, що в дитини в півроку виявляється інстинкт тяжіння до дорослого, а в півтора роки до дітей. Досліди Шарлота Бюлер, щелованівської школи, харківської школи, — зовсім інакше ставлять це питання.

Неправильне твердження, що на другому році проявляється інстинкт „щипання й дряпання", а на третьому „інстинкт плювання, дразнення" й „стукання ногами и головою об пол", а ближче до полового дозрівання інстинкт змагання й боротьби й т. ін. Справді ж, як доводять сучасні наукові досліді, зазначені явища появляються зовсім не в такі певні періоди й потім вони нічого спільного з інстинктом, коли брати принаймні те визначення інстинкту, яке бере сам проф. Корнілов — не мають. Не відповідають сучасним науковим даним принаймні в тій формі, в якій він його висовує, й твердження автора про те, що найсприятливішим часом для вивчення учбового матеріалу є вечір, а не ранок і т. ін. В дійсності всі інстинкти плювання, щипання й т. ін. видумані тим автором, що не знав, як з'ясувати ці явища й ішли по лінії найменшого опору, гадаючи, що назвавши ці явища інстинктами, вони їх з'ясували.

Всі ці помилки тим більш помічаються, що вони стоять у протиріччі з самими ж цілком правильними заявами автора про те, що вся поведінка людини якісно мусить бути іншою за поведінку тварин, що треба уникати грубого антропоморфізму й т. ін.

Ми далекі від того, щоб обвинувачувати в усіх помилках одного автора, деякі з цих помилок виходять із самого стану психології, як науки.

Заслуга автора полягає в тім, що він намагається створити марксистську психологію, а без помилок цього не можна зробити, але там, де справа йде про підручник, на якому

вчать десяти, а може й сотні тисяч майбутніх педагогів,— такого виправдання не досить тим більш, що підручник вийшов уже четвертим виданням і в автора багато часу було на те, щоб його удосконалити. Коли ми й не вправі вимагати, щоб автор зараз створив досконалий підручник марксистської психології, то ми вправі вимагати, щоб у підручникові психології, написаному з погляду діалектичного матеріалізму, була насамперед психологія, а не реактологія, була діялетика, а не механістичне перенесення біологічних чинників у галузь соціальних явищ, і були враховані найновіші досягнення сучасної фізіології, педології й психології дитини.

А це значить, що автор повинен був поставити на належне місце рефлекс, реакцію, інстинкт, як біологічні поняття і на належне місце поставити акт поведінки й охарактеризувати принаймні, чим відрізняються ті з них, що супроводяться суб'єктивними переживаннями, т. т. ті з них, що зуть „свідомими актами“ від рефлексивних.

Ставши на цей шлях, автор знайшов би специфічний об'єкт для об'єктивної психології, як науки, й запобіг би тих методологічних помилок і тих протиріч, в які він так часто впадає, і головне, він тоді написав би справжній підручник психології, а не книжку, яку можна було б у крайньому разі назвати елементарним ученням про реакції, розуміючи під останніми біологічні реакції, а не соціальні реакції людей з усіма їхніми різноманітними якісними властивостями.

А. Топольський

Маца. „Искусство эпохи зрелого капитализма на Западе. Вид. Коммунистической Академии 1929 г.“

Книжка Маца являє собою старанний огляд мистецтва другої половини 19 ст. і початку 20 ст. Вона насичена фактами і тому може правити за корисного довідника для згаданої епохи в історії мистецтва. Ця книжка є безперечний крок уперед в порівнянні з попередньою книжкою „Литература и пролетариат“, де мертвенна схема рівноваги, викладена сукняною мовою, вбивала всяку хіть до ознайомлення з нею. В новій книжці Маца не згадує про свою преславну схему і добре робить. Однак, схематизму мислення автор зовсім не переміг. Так, наприклад, намагаючись з'ясувати розквіт пейзажу в малюванні 19 ст., автор доповнює теорію Плеханова, Мутера та Арватова (проте, про цих двох авторів він чомусь не згадує) появи пейзажу як антитези розквітові міського життя. На думку Маца, буржуазія хотіла „продемонструвати в мистецтві факт почасти посереднього, почасти безпосереднього завоювання буржуазією землі, повітря, річок, лісів, що належали раніш виключно привилейованій клясі дворян“ (стор. 15). Цими худорлявими міркуваннями Маца обмежується, з'ясовуючи такої величезної ваги факт, що становить стрижневу лінію всієї історії малювання 19 ст. аж до наших днів. Пояснення недостатне, щоб не сказати убоге.

Розвиток мистецтва, як його конструює Маца, діється через творчі особи. В питанні про роль особи Маца не зміг витримати єдиної методологічної лінії. Одних він величає, повідомляючи про їхні біографічні факти, як, наприклад, для Ганса Маре, Ван-Гога, Гогена. Поруч з клясовими факторами, Маца іноді не від того, щоб удатися до пояснення поколіннями. „Сказане найвиразніше виявляє нам причини властивостей, що є в загальній картині розвитку мистецтва в Німеччині. З одного боку, величезне зростання промисловости, промислового та фінансового капіталу, з другого — компроміс з фєвдальним дворянством, з третього — швидке зростання та швидкий занепад дрібної буржуазії, а з четвертого — зростання та зміцнення промислового пролетаріату. І все це за 30—40 років — за час життя одного покоління. Звичайно, за таких умов нема нічого дивного в тім, що представники різних десятиріч не зрозуміли один одного, не знайшли спільної мови, що „стилі життя“, як і стилі мистецтв не тільки змінювались швидким темпом, але й жили вкупі в один і той же час у такій кількості, якій нема аналогії в історії“ (стор. 55).

Далі ми дізнаємось про щось цілком несподіване, що вищі шари буржуазії складаються з естетично розвинених людей, яким потрібні високорозвинені формальні якості мистецтва. Так пояснюється виникання німецького сецесіона з його вимогами високої художньої культури. Пояснення не бездокірне. Німецькі сецесіоністи відрізняються від французьких імпресіоністів тим, що сенсуалізм їх (німецьких імпресіоністів) стоїть „під інтелектуальною контролею кляси“. Це мало зрозуміло. Всяка контрола кляси може бути лише інтелектуальною.

Тепер декілька слів про попередників та соціальний корінь імпресіонізму. Маца вбачає початок французького імпресіонізму у англійських пейзажистів Тернера і Констебля та в французького романтика Делякруа. В цьому Маца йде за звичайною традицією західно-європейського мистецтвознавства. Проте напрошується зіставлення французьких імпресіоністів з їхніми найближчими попередниками, французькими барбильонцями, що перші поставили собі свідоме завдання відтворити пейзаж, повний світла та повітря. Маца зв'язує виникання імпресіонізму з перемогою республіканської середньої та дрібної буржуазії після занепаду Наполеонівської імперії. При цьому підкреслюється, що клясовий суб'єкт імпресіонізму є саме промислова буржуазія. Через декілька сторінок ми дізнаємось, що одну з трьох груп імпресіоністів репрезентовано „найтипівішими для напівінтелігентського напівбогемного шару буржуазних „віверов“. Однак, в цьому не було б ще помилки, коли б автор згадав, що ця група являє вже стадію занепаду імпресіонізму. Проте, імпресіонізм розглядається цілком, як стиль досягтої промислової буржуазії.

Зовсім невідомо, чому таких три характерних риси імпресіонізму — 1) відхід від типового до індивідуального, випадкового; 2) суб'єктивний сенсуалізм щодо реального світу, до об'єкту; 3) псевдоінтелектуалізм щодо суб'єкту — намагання замаскувати суб'єктивізм у формі науки про повітря, світло, вплив сонця на речі; чому ці три психологічні ознаки характерні для середньої та дрібної буржуазії. Це, на жаль, зовсім не з'ясовано.

Далі, справжнім віщанням на нутрі одгонить від клясового пояснення творчості Ван-Гога. „Він теж розвиває „внутрішню сутність“ речей, але розкриває дуже своєрідно: кулаком, штурмом — все рівно чим, аби дійти мети. І коли тут ще раз поставити питання про клясовий суб'єкт творчості Ван-Гога, то буде ясно, для кого характерні ті риси, що ми їх спостерігаємо у Ван-Гога. Це ні дрібний буржуа, що не почуває себе ще упевненим у своїм становищі, це не є борець навіть тодішнього авангарду робітничої кляси, — це є представник науково-технічної інтелігенції індустріальної буржуазії, який в даному випадку некрутується з низів. Він ще не знайшов свого місця в суспільстві, але знає свою безпосередню мету й завдання — опанувати матеріал, пізнати та розкрити його, а коли треба, то й розбити його на частини („деформувати“) й потім уже утворити з нього нову річ, яка буде виконувати нові функції. Це й робить Ван-Гог“.

З якого це часу науково-технічна інтелігенція не знає свого місця в суспільстві і чому з намагання розкрити внутрішню сутність речей можна розпізнати науково-технічну інтелігенцію? Адже суб'єктивний ідеалізм, що становить основу імпресіонізму, має свого аналога у філософії — махізм, який так саме багатьма визначається за ідеологію науково-технічної інтелігенції. Взагалі всі ці побудови в достатній мірі свавільні і залишаються такими до того часу, поки не зважиться всю сукупність формальних ознак даного стилю, проте ж формально-стилістична аналіза в праці Маца дуже квола.

Надзвичайно не злагожені, не погоджені поміж себе погляди Маца на ролю особи художника. З одного боку, індивідуальні якості художника це є категорія кількісна, причому читачеві обіцяється, що це становище з'ясується далі, проте очевидячки автор має намір виконати цю обіцянку лише в якійсь із подальших праць.

Таке формулювання Маца викликає сумнів: „До психо-ідеології нової кляси теоретично можуть увійти елементи культурної спадщини, що не є в прямій протилежності з його клясовими інтересами, не зважаючи на те, що між цими самими елементами психо-ідеології і щодо їхніх нових вироблених клясою форм“. Це формулювання, мабуть, має в собі серйозні редакційні помилки, тому що зовсім незрозуміло, як тут містяться наявність з відсутністю протилежностей. Крім того, тут поверхово зачеплюється питання про спадковість культурного спадку однієї кляси другій клясі, при чому така важлива думка не розгортається, не розчленовується.

Формальна аналіза, яку подає Маца, обмежується вказівкою на деформацію й трансформацію матеріалу. Композиції, кольориту приділяється занадто мало уваги.

Кидається у вічі така серйозна прогалина. Книжку присвячено дослідженню мистецтва достиглого капіталізму, тимчасом мистецтво П.-А. С. Ш. обійдено призириливою мовчанкою: лише в розділі про сучасну архітектуру є декілька зауважень про архітектуру Півд. Америки. Коли в П.-А. С. Ш. нема просторового мистецтва, крім архітектури, то слід було дати цьому фактові належне пояснення.

Зате не мало рядків приділяється такому трюїзму, що мистець 19 ст. не геніяльніший за мистця 14 ст.

Ті художники, що не вміщуються в „прокрустове ложе“ Мацовой схеми, зовсім не висвітлені, напр., про Анрі Руло поверхово згадано, як про одного з представників неопримітивістів.

Не зважаючи на велику кількість серйозних хиб в розгляненій книжці Маца, її можна рекомендувати читачам.

Зивельчинська

„Wirtschaftsdemokratie“ Ihr Wesen, Weg und Ziel.

Видано з доручення Загальнонімецького об'єднання професійних спілок,

Друге видання за редакцією Фрица Нафтالی. Berlin 1928, сторінок 192.

Дана книга являє собою колективну працю найвидатніших теоретиків німецької соціально-демократії на чолі з Р. Діфердінгом та Ф. Нафтالی. Цю працю вони склали з доручення Всегерманського об'єднання професійних спілок.

Завдання книги таке — висвітлити тенденції розвитку сучасного господарства, що змінює становище пролетаріату і разом з цим показати, як пролетаріат мусить впливати на це господарство, аби здійснити соціалізм. Необхідно, мов, з'ясувати той шлях, яким, на думку реформістів, робітнича кляса прямуватиме до переробки суспільства.

Сама ідея господарчої демократії належить не соціально-демократам. Уперше про цю як конкретну економічну політику для сучасного капіталізму заговорили буржуазні німецькі економісти як Бекерат, Ліфман, Зомбарт та Кассель. А вже на Всегерманському конгресі професійних спілок в 1925 році в Бреславлі професор Хемберт та Г. Екель роблять політичні доповіді про конкретизацію цієї проблеми. Головне завдання своє вони вбачали в тім, що глибокодумно доводили всю шкідливість загостреної клясової боротьби для складної системи сучасної економіки. Вони закликали відкинути клясову ворожнечу й стати на шлях співробітництва кляс та господарчої демократії.

Книга продовжує думку глибокодумних професорів і пояснює, чому саме соціаль - демократія не приймає положень марксизму про революційну перебудову капіталізму і чому вона стала на шлях його часткових поліпшень. Цю справу з'ясовується таким способом. Минулий капіталізм вільної конкуренції був неорганізований, анархічний. Конкурентна боротьба була дуже шкідлива для господарства, вона означала багато непродукційних витрат і марнотратства. Матеріальне й політичне становище пролетаріату було надзвичайно тяжке й тому то ми, соціалдемократи, були за революцію, за насильницьке повалення всієї системи капіталізму. Але нині капіталізм вже не той, він схарактеризовується надзвичайним посиленням організацій промисловости — картелів, трестів, концернів. Ці об'єднання підприємців вже спроможні встановити відомий лад у господарстві і значно його раціоналізувати. Отже, це свідчить, капіталізм ще сильна життєспроможна система. Скидати його не слід, бо він вже сьогодні — на наших очах — самоорганізується й перетворюється на соціалізм. Капіталізм автоматично соціалізується. Згідно з цим і складено таку програму поступового реформізму.

В книзі з'ясовується, що основним двигуном, що мусить запроваджувати цю політику господарчої демократії, мусять бути професійні спілки. Вони повинні збільшувати свій вплив і посилювати демократизацію господарства такими напрямками: 1) в господарчому самоуправлінні, 2) в громадських підприємствах, 3) в споживчих товариствах, 4) в підприємствах, що належать професійним спілкам, 5) сприяти колективному об'єднанню селянських підприємств.

Вже сьогодні господарче самоуправління існує у вугільній та калійній промисловості. Воно полягає в тім, що в цих галузях існують вищі господарчі органи; їх складається з представників: від робітників, службовців, підприємців та споживачів. У своїй основній політиці цей орган підпорядковується державі й керує всіма приватними підприємствами, що входять до його складу. Прибуток отримують капіталісти. Їхня власність за ними забезпечена.

Таке управління тут мусить провадитись в імені громадських інтересів. Питання, що їх розв'язує самоуправління, дуже важливі. Поперше, це встановлення цін на готову фабрикацію. Важливість цього питання є в тім, що дані галузі промисловости — вугільна й калійна — монопольно організовані. Крім того, вугільна промисловість є базою всієї індустрії, так що підвищення або зменшення цін сильно відбивається на всій економіці країни. Тому то цілком правильна спроба — вилучити політику цін од окремих підприємців і підпорядкувати державі. Так само і з політикою заробітної плати.

Але слід зауважити, що самоуправління в такому вигляді, як воно існує сьогодні у вугільній промисловості Німеччини, не може бути чинником демократизації народнього господарства. Не може воно активно сприяти інтересам трудящого населення. І саме тому, що приватна власність тут залишається в руках власників і перешкоджує самоуправлінню, Подруге — недостатнє представництво робітників. Корпорація, що керує вугільною промисловістю, нараховує у своєму складі 60 членів, а з них представників робітників та службовців лише 22 чоловіка, та й то велика кількість їх перебуває під впливом підприємців. Важливо також і те, що галузі перероблюваної промисловости — машинно - будівельна й багато інших — залишаються незалежні від галузі, що має самоуправління.

Таким чином безпідставні надії реформувати народнє господарство за умов капіталізму. Без вилучення приватної власности з рук капіталістів ніякі ці реформи неспроможні встановити тут справжню демократію.

Але таке самоуправління має те відносне значення, що представники робітників деякою мірою навчаються керувати господарством. Вони стають в курсі справи щодо вугільної промисловости. А це, звичайно, буває дуже корисно підчас страйку — інформація своїх представників чимало допомагає. Але щоб таким способом можливо було досягти демократизації народнього господарства, цебто цілком поставити його на службу трудящого населення, то до цього ще дуже, дуже далеко. Не допомагає самоуправління і проти деспотизму монополій. Встановлення високих монопольних цін провадиться часто проти політики галузей, що мають самоуправління і де є представництва робітників та службовців. Тут справа з цінами ускладнюється через те, що в багатьох випадках буває дуже тяжко розв'язати питання, де є справедлива ціна, а де є вже монопольна надбавка. Розв'язати питання тут можливо було б лише статистичним способом, а також порівнянням з попереднім часом. Але це визначає, що представники робітників мусять мати такий свій спеціальний апарат, що допомагав би їм у цій роботі. Покищо всі такі фахівці працюють на користь капіталістів.

Другий пункт соціально-демократичного евангелія це є громадські підприємства. Тут, на їхню думку, вже сьогодні йде розвиток напрямком господарчої демократії. Вони існують в нинішній Німеччині у двох відмінах: як державні і як муніципальні. Німецька держава завжди мала свої власні державні підприємства, що були потрібні для державних потреб. Але останніми часами роля цих окремих підприємств значно побільшала. Найбільше таке підприємство в сучасній Пруссії це є камінно - вугільне підприємство „Гібернія“, що нині вже є найдужчим членом Райнсько - Вестфальського вугільного синдикату. Воно ще більше зміцнило вплив держави на господарство. Нині — в післявоєнний час — теж помічається збільшення цього впливу. Держава поширює старі й будує нові підприємства. Так що маємо таку картину громадських підприємств в різних галузях у відсотках до всієї кількості продукції.

Діяльність громадських організацій в галузі кредиту у довоєнну добу поменшала в наслідок сильного розвитку приватних банків. Але після війни знову побільшав вплив державних та комунальних банків. Наприклад, з усієї суми короткотермінового кредиту в 50 мільярдів марок громадські кредитові установи дають 30 мільярдів. Ощадні каси, як відомо, теж перебувають в руках держави. Звичайно, що ці позичкові капітали витрачається на потреби теж громадських корпорацій.

Загальна оцінка громадського господарства в рямцях загального господарства може бути виведена з того, що вартість всіх діючих громадських підприємств становить 12 мільярдів марок і охоплює 50% всіх трудящих Німеччини.

Дедалі більше значення громадських підприємств базується на швидкому розвитку сучасних великих міст Німеччини та удосконалення взаємин, проте саму ідею громадських підприємств поширюється і здійснюється дуже тяжко. Поперше, через те, що вона натрапляє на опір з боку капіталістів. За сучасного становища всі громадські підприємства: водопостачання, електропостачання, газ, міські та околицьні залізниці дуже поширюють свою продукцію і стають дуже прибуткові. Тому то приватний капітал вживає всіх заходів, щоб прибрати їх до своїх рук. І от з-за громадської перешкоди діяти тут одверто він не може. Тому мусить виступати під маркою мішаних підприємств, де громадські корпорації працюють разом з приватним капіталом і дуже часто ці змішані підприємства перебувають під цілковитою орудою приватного капіталу.

Автори „Господарчої демократії“ зраджують і обдурюють робітничу класу, коли в роботі сучасних громадських підприємств вони вбачають серйозні тенденції щодо господарчої демократії. Як скрізь, так і тут спостерігається, що приватна власність перешкоджає поширенню цих підприємств. Капітал завжди хоче стримувати найвищий прибуток, і як цього можна досягти в підприємствах, що належать державі або міським корпораціям, то він прагне їх підпорядкувати собі. І, як бачимо, це йому добре вдається. Звичайно, що робітничі організації сучасної Німеччини мусять не прикорочувати боротьби за громадські підприємства. Вони мусять їх вилучити з рук капіталу. Але успішна буде ця боротьба, коли її провадитиметься під революційними лозунгами — передати громадські підприємства до рук трудящих. Але це можливо лише за умов усунення влади капіталу. Цю боротьбу треба провадити не по-партизанському, цебто по окремих галузях, а широким фронтом всіх трудящих проти незалежної деспотії капіталу. Солоденькі розмови про демократичні методи тут не допомагають.

Споживчі товариства згідно з новою програмою соціально-демократії мусять бути теж дальшим двигуном господарчої демократії. Вони як і громадські підприємства, відзначаються тим, що за головну мету мають не отримання прибутку, а забезпечення своїх членів. Але сучасні німецькі споживчі товариства відрізняються від громадських підприємств тим, що вони цілком незалежні так од держави, як і од муніципалітетів, і працюють за принципом самопомоги вільних членів колективних груп. З господарського боку це є найзначніша форма, в якій некапіталістичний елемент втілюється в сучасне господарство. Сьогодні в Німеччині споживчі товариства працюють здебільшого в торгівлі. Але вони мають також багато своїх власних підприємств і у промисловості — кілька підприємств у харчовій, в цукровій, в хемічній, в тютюновій, в мебльовій, конфекційній. Кооперативний капітал в ковбасних фабриках та млинах в середині 1927 року становив 373 мільйонів марок. Принцип практичної роботи кооперації нині є в тому, щоб більшість членів втягнути до своєї організації, зібрати з них пай і цим здешевлювати свою торгівлю.

Але покищо виробничі об'єднання нараховується одиницями. А відомо, що без великого втілення кооперативного принципу у виробництво не може бути справжньої кооперації. Послаблює позицію кооперації своєрідність взаємовідношення із промисловістю. Хоча німецькі кооперативні об'єднання нараховують 3 мільйони членів (а з сім'ями 12 мільйонів), що становить 20% всього населення, проте з фінансового боку тут сила невелика. Бо їм протистоїть промисловість, об'єднана в могутні монополістичні організації. І ці монополістичні картелі і трести завжди беруть гору над кооперативними об'єднаннями в питанні цін та умов постачання. Тому то дуже тяжкою є боротьба за організацію споживачів проти організації продуцентів-монополістів. Продуценти переважають економічно й організаційно. Крім того, навіть у книзі визнають, що фінансово-економічна сила кооперації не може сягати так далеко, як уже досягнуто організаційно. Цілковито неправильно вважати, що за умов капіталізму кооперація є шлях до соціалізму.

Безперечно, що для того, щоб справді зробити кооперацію двигуном демократизації народнього господарства, шляхом до соціалізму, для цього раніш треба подолати капіталістичні монополії — себто передати засоби виробництва до рук пролетаріату.

Поруч із промисловими підприємствами до громадських підприємств належить також так званий Робітничий банк. Він існує вже чотири роки й має балянс 90 мільйонів марок. Але банк цей нічим не відрізняється від усіх інших приватних банків. Це є звичайне акційне підприємство, закладене за всіма капіталістичними законами. Робітничим зветься лише тому, що не приймає інших вкладів, як од робітників, службовців та чиновників. Помилуються соціально-демократи, коли гадають, що такий банк може демократизувати народнє господарство і правити за чинника соціалізації. Це неможливо, бо як звичайне капіталістичне підприємство, він мусить іти, і нині йде таким шляхом, як інші капіталістичні банки. Інакше бо він не зможе привабити ні клієнтури, ні найти приміщення для зібраних капіталів.

Крім того, цей банк відіграє антисоціалістичну, протиреволюційну роль, оскільки він запроваджує в життя ілюзії співробітництва робітників з фінансовим капіталом. Трудові ошадження робітників і службовців Робітничий банк передає в загальну касу фінансових магнатів. Крім того, завдячуючи незначній фінансовій спроможності, Робітничий банк не може провадити самостійної політики. Він перебуває в огоченні приватних капіталістичних банків і сильних промислових монополій і тому змушений підкоритися їхній політиці. Наприклад, у взаємовідношенні між таким колосом як Німецький сталевий трест та Робітничим банком перевага сили залишається на боці монопольного тресту, бо його капітали тут в одинадцять разів перевищують капітали Робітничого банку.

У сільському господарстві соціал - демократи теж вишукують тенденції нібито до демократизації. Ці тенденції, на їхню думку, є в тім, що капіталістична техніка зрівноважує рівень багатства окремих селянських господарств. Насиченість селянських господарств машинами, інтенсифікація праці тут спричиняється до сильного зменшення числа сільсько - господарських найманих робітників. А це, на думку реформістів, мусить визначати загальне політичне поліпшення в сільському господарстві. Бо там, мовляв, зменшується кількість експлуатованого населення. Подруге, вбачають демократичні тенденції в кооперативних об'єднаннях сільських господарств. Головно ж через свою програму соціал - демократи такі тенденції вбачають у тім, що самі селянські господарства сприяють таким об'єднанням. Тут, мовляв, уже сьогодні утворюється нове колективне господарство.

Але ні демократизація, ні соціалізація сільського господарства неможлива, доки там існує приватна власність на засоби виробництва і на землю. Тому то перше, ніж намагатися колективізувати сільське господарство, треба ліквідувати велику капіталістичну власність на землю. Бож самі соціал - демократи, називаючи себе марксистами, в теорії визнають приватну власність на землю за шкідливу для всього народного господарства. Раніш у старій їхній програмі навіть був пункт про націоналізацію землі. А тепер про це вже забули. Але без націоналізації землі, без передачі її в руки пролетарської держави не може бути соціалізації сільського господарства.

Крім того, колективізація сільського господарства за умов капіталізму неможлива також і через недостачу коштів у колективів. Бо відомо, приплив вільного капіталу в сільське господарство затримується існуванням там абсолютної ренти, що її отримують власники. А це недостатнє фінансування спричинюється до технічної відсталості сільського капіталістичного господарства од промисловості. А в сільському господарстві є чимало корисних технічних удосконалень, що давно вже відомі в науці, а в життя їх ще не застосовується. Пропозиція про регулювання цін сільсько - господарських продуктів так саме не витримує критики. За умов сучасного стану німецької економіки, все державне регулювання цін буде зриватися, поперше, надзвичайним опором і саботажем grosbаврів - куркульством, яке в Німеччині має дуже велику силу, а, подруге, браком у державі хлібних фондів. Отже, така пропозиція щодо сьогоднішньої аграрної політики є лише агітаційний лозунг соціал - реформістів.

Ось така програма „Господарчої демократії“ не спроможна соціалізувати народне господарство. І це неможливо не тільки через неспроможність, половинчастість своїх положень, а через неправильну оцінку органічного розвитку монополістичного капіталізму. В книзі вбачається, що процес концентрації виробництва та капіталу у трести, концерни й картелі має в собі самому основи, що автоматично перетворюють капіталізм в соціалізм.

Але це є опортуністична теорія, теорія організованого капіталізму. Із цієї теорії, що визнає за можливе мирне вростання капіталізму в соціалізм, що замазує суперечності сучасного стану капіталізму і виникає опортуністична теорія і політика господарчої демократії, що її пропагують німецька соціал - демократія і соціал - демократичні профспілки в книжці, що ми її тут рецензуємо.

Г. Олексин

А. Неусыхин. Общественный строй древних германцев. Изд., Института истории (РАНИИ), Москва, 1929, стр. 230, ц. 2 р. 50 к.

Цю працю можна віднести до категорії дуже рідких в нас дослідів з питань стародавньої історії, вона висвітлює громадський побут германців сторіччя нашої ери. Дослідчий її характер не підлягає ніякому сумніву, бо автор проробив досить велику, до того, очевидно, цілком самостійну працю над текстами першоджерел. Щоправда, висновки з допоміжних дисциплін автор примушений був взяти в готовому виді з чужих праць, що він і заявляє з сумом на стор. 4 (привлечение „археолого - лингвистических данных по необходимости свелось к использованию чужих выводов“) Але ця сумна необхідність — досить загальне явище в нас і не доводиться в цьому винуватити автора. Значно гірше те, що з стародавніх письменників притягнуто досить шаблонні тексти Цезаря, Тацита, рідше Плінія, Патеркула, Страбона. Автор, видимо, не робив жодної спроби відшукати ствердження своєї схеми в працях пізніших письменників, що малюють, правда, пізніше життя германців, але приділяють деяку увагу також старішим порядкам германських племен.

Якщо т. Неусыхин в цьому розумінні дає ще нам ту чи іншу аналізу відомостей Аміяна Марцеліна, проте далі та глибше за твори цього останнього автора він не заглядає в стародавню історіографію. Він цілком ігнорує твори Ієроніма, Ідація, Павла Орозія, Іордана, Сідонія, Аполінарія, Григора Турського та ін. Зовсім не притягнуто відомостей з грецьких

письменників — Евсевія з Кесарії, Приська, Малха, Прокопа з Кесарії та ін. в той час, як вказівки їх безперечно пізніші, ніж хоча б Діона Касія, письменника, що дуже мало цікавиться й розуміється в питаннях етнографії.

Звузивши рямки своїх першоджерел, автор мимоволі припускає неприємну методологічну помилку. Помилка ця пробивається, хоч як не силкується дослідник прийомами тверезої критики вилушити з суб'єктивних побудов старих письменників здорове зерно об'єктивної правди. Мимоволі автор перетворює свій дослід у цілковиту етимологічну та стилістичну екзегетику. Він бере загальновідомі тексти і оперує досить таки небезпечними прийомами умовного тлумачення їхньої термінології; слововживання тощо. Але суто філологічна критика не спроможна дати досить реальних ефектів навіть в руках найдотепнішого дослідника. Висновки її обов'язково треба перевірити аналізою речових пам'яток, а коли тут автор не може дати самостійного дослідження, то це може дискредитувати всю його схему. Ми не можемо будувати лише на екзегетиці, якщо її не стверджено з боку археології.

Зовсім зле вже те, що автор більш-менш задовольняє критичною аналізою текстів, проте зовсім ігнорує хронологічні перспективи. Одже й те ж твердження він доводить покликаючись на Цезаря, Тацита та Аміяна Марцеліна Часами, здається, ніби автор не бере зовсім до уваги, що Тацита від Цезаря відокремлює півтора сторіччя, а від Аміяна більш за 2 з половиною. Чи серйозно автор гадає, що протягом віків германці все залишались на стадії „нижчого типу осілого хліборобства“ (стор. 110) без жодних змін. Такий застій в еволюції можна припустити хіба доби палеоліту, може ще з деякими труднощами для доби неоліту. Щодо доби залізного плуга та ще в сусідстві з могутньою культурою імператорового Риму — такий повільний темп еволюції є просто анархізм.

„Между событиями, описанными у Цезаря и изложенными в „Анналах“ и „Historiae“, прошло около столетия¹⁾. Тем не менее жизнь внутренних германских племён не претерпела за это время серьёзных изменений“ (стор. 39).

— Дивна річ, скажемо від себе.

„Создается впечатление, что германское земледелие во времена Аммиана Марцеллина мало чем отличалось от земледелия времен Тацита и играло примерно такую же роль в хозяйственной жизни племени. А эта устойчивость хозяйственных отношений в сфере земледелия, устойчивость, мало поколебленная даже долгой эпохой столкновений с культурными римлянами, не свидетельствует ли она в свою очередь об исконности германского земледелия? Не дает ли она права предположить, что и в до-Тацитовскую эпоху она перерождалась столь же медленно, как и впоследствии и что историю его возникновения следует поэтому относить к гораздо более древним временам“ (стор. 82).

Надзвичайно невдалий приклад зворотного заключення з реконструкції.

„Литературные источники застают германцев уже во II в. до н. э. в том самом состоянии непрерывных передвижений“ (стор. 166).

Твердження про господарчий застій германських племен протягом 6 віків (II перед. н. с. — IV), коли про що справді свідчить, то лише про те, що літературні джерела, які були в розпорядженні нашого автора, не цілком надійні: їх треба освіжити та поповнити, прияти нові так літературні, як і різного роду інші джерела.

Втім свідчить воно ще про те, що автор не досить зважив ті культурні впливи імперії, про які він декілька разів згадує (стор. 82, стор. 219) „уровень культурного развития ближайших соседей“, навіть називає їхні конкретні наслідки — підвищення господарчого рівня германців, втягнення їх в грошову торгівлю Рима (стор. 136, 137, 139), але не вкладає в свою схему. Отже, схема ця, яку він стисло формулює на стор. 192, 193, 194, далеко не повна, хоча загалом вона й вірна.

Доводиться відзначити численні протиріччя, іноді прикрі дрібниці, іноді великі, що дискредитують всю працю. „Нехватка земли ... была у германцев не столь частым явлением ...“ „Оставалось еще довольно много неподеленной земли“ (стор. 49) „У германцев — в силу особенностей их развития — следствием земельного утеснения являлось обычно переселение племен“ (стор. 150). „Противоречие классовых интересов в древне-германском обществе еще не имело места“ (стор. 209). „Своеобразие и внутренняя противоречивость этого общественного уклада, еще раз бегло очерченного нами, настолько велики“... (стор. 218).

До речі, щодо цієї своєрідності! Що власно своєрідного вбачає автор втім, що нарід екстенсивного хліборобства збройною рукою шукає вільних земель розселитися. Та це ж загальний закон історичного розвитку. Майже всі історичні народи на порозі своєї історії проходили через цю фазу, ба навіть оспівали її у своїх епічних творах.

Шкодять також праці багато глибокодумних міркувань про давновідомі та загальнозрозумілі матерії на зразок винаходу, наведеного на стор. 147, що земельні володіння Цивіліса були цінніші за його рухомий скарб. На стор. 40—44 докладно доводиться, що він правив за стратегічне старих германців.

Помітно прагнення угодовськи примиряти деякі немарксистські твердження західних наукових авторитетів з поглядами марксизму. Продуктами такого прагнення є не тільки дрібні незрозумілості та неправдиві узагальнення про господарчу непригідність лісу на підставі сумнівної фантазії Френцеля. Є деякі значніші помилки, коли автор погоджується оче-

¹⁾ Між подіями — це так. Але між авторами і часом написання, що безумовно відбилося на змісті писання, проминуло більш 150 років, Г. Л.

видячки з Максом Вебером в тім, що соціальна нерівність виникла насамперед (на якій такій підставі? дозвольте запитати—Г. Л.), а потім вже через це виникла нерівність економічна. Саме цю думку М. Вебера т. Неусихін атестує як „совершенно справедливую“ (стор. 150). Без жодної потреби він таким чином укупі з Вебером ставить на голову відому марксистську схему, що малює якраз протилежний напрямок еволюції.

Багато хиб в цій книжці. Вона справляє вражіння незрілого твору, першого досвіду. Проте вона все ж є великим та цінним внеском у нашу марксистську історіографію в галузі, що мало досліджена. Бажано, щоб цей початок мав своє продовження.

Г. Лозовик

Kr. Erslev. — Historische Technik. Die historische untersuchung in ihren Grundzügen darstellt. Aus dem danische übersetzt von Ebbe Brandt. München und Berlin. 1928, s. 100.

Ця невеличка книжка подає відомості про техніку історичного дослідження і безперечно потрібна як учбовий посібник. „Маленький“ Бернгайм („Введение в историческую науку“, рос. переклад 1908 р.) і „Введение в изучение истории“ Ланглуа й Сеньобоса (рос. переклад 1899 р.), не зважаючи на стислість викладу, намагались охопити все, подати процес історичного дослідження, починаючи від збирання матеріалів і кінчаючи вищими історичними узагальненнями і формулами. Вони часто й густо змішували історичну техніку з історичною методологією і були надто перевантажені (це стосується головно Бернгайма) філософсько-історичними міркуваннями. Щодо цього, то книжка датського проф. Ерслева далеко краща від своїх популярних попередників. Автор розглядає виключно питання історичної техніки, намагається рівномірно і по можливості ґрунтовно висвітлити всі сторони складної й нелегкої проблеми.

Автор виходить з того, що центральним завданням історика є відшукати шляхи до того, чого він сам не може спостерігати безпосередньо. Розв'язуючи цю задачу, історія користується з „джерел“. Питання про джерела, їхнє тлумачення й використання становить весь зміст невеликої книжки. Тут же відзначимо, що автор не новак у питаннях історичної техніки, над якими працює з початку своєї професорської діяльності в Копенгагенському університеті (1883 р.). Ця книжка є другим проробленим виданням книжки, що вийшла датською мовою (Historik Teknik) у 1911 р. Автор претендує на оригінальність, підкреслює свою незалежність від Бернгайма, часто полемізує з цим ученим (що мабуть і не личить у популярній книзі) і оперує своєю термінологією, яку, проте, легко звести до звичайної в науковій літературі, особливо в німецькій.

Книжка, крім вступу, де накреслені в загальних рисах задачі і зміст праці, поділяється на три великих розділи. У першій (стор. 10—27) розглядаються джерела, їхні відшукання й зберігання (в музеях, бібліотеках і архівах, додаючи літературу про ці установи), висвітлює поняття „критичного видання“ джерел, перелічує головні збірки джерел, характеризує і знайомить з сучасною організацією видання джерел у різних країнах (головним чином у Німеччині, Франції, Англії). Закінчується розділ відомостями про мистецтво віднаходити потрібну історичну літературу (історична бібліографія, вступ до вивчення різних відділів історії, лексикона, довідкові видання (звичайно, перелічені головні) та про історичні допоміжні науки (палеографія, епіграфіка, дипломатика, хронологія, ефрагістика, геральдика, нумізматика, генеалогія, географія, мова).

У другому розділі розглядається „критика джерел“, що полягає у спостереженнях над матеріалом, мовою, шрифтом, стилем і освітлення питання про справжність („зовнішня критика“), потім мова мовиться про встановлення розуміння джерел („інтерпретація“) та оцінки свідчень джерел („внутрішня критика“). В цій оцінці істотного значення надається зв'язку між різними джерелами, при чім автор розрізняє відомості з „перших рук“ звичайне „першо-джерела“ (Urquellen) та відомостями з „других рук“.

Особливо підкреслюється суб'єктивний характер різних відомостей та потребу надзвичайно обережного відношення до „повідомлень“, що в них є.

Останній розділ має назву: відношення до дійсності. Мова мовиться про те, як історик будує моста від того, що дають його джерела до дійсного, до реального. Різні джерела припускають різні висновки: автор диференціює висновки від залишків людей минулого часу, від творів (Erzeugnisse) людей, від „повідомлень“ (Bericht) („висновок із повідомлень не такий надійний, як висновок від твору“ говорить автор), висновок про духовне життя. Нарешті, брак джерел викликає необхідність робити висновки щодо невідомих риз або явищ із загальної сукупності, або зв'язку фактів, а також за аналогією.

Даючи загальну оцінку історичним „висновкам“, автор підкреслює їхню обумовленість досвідом сучасності. Як видно читачеві, книжка датського вченого має багато корисних для початкуючого історика відомостей, дає певну настанову щодо історичних джерел.

Ерслев відкидає традиційний поділ джерел на „залишки“ (Ueberreste) та „повідомлення“ (Bericht, Fradition) і класифікує джерела на три дуже відмінні групи:

- а) залишки самих людей минулого часу та залишки природи, що оточувала людей,
- б) різні твори людей минулого часу, що збереглися дотепер,
- в) сучасне життя („пережитки“), поскільки з нього можна робити висновки про події минулого (стор. 7).

Коли Ерслев говорить про висновки від першої групи джерел, він відзначає (стор. 71-72), що такі висновки скорше стосуються антропологів та географів. Роля „пережитків“, як

історичного джерела, значна, але обмежена. Практично маємо справу з другою групою, яку сам Ерслев, хоча з застереженнями (стор. 7 — 8), пропонує поділити на „мовні“ та „німі“ витвори людини, себто ми знову повертаємось до відкинутих „залишків“ та „традицій“.

Звичайно, не з усіма побудовами Ерслева можна погодитись. Кажучи, напр., про розуміння джерел, Ерслев настоює, що завдання історика полягає у відміні від філолога, не в тім, аби встановити думку автора, а в тім, щоб виявити розуміння даного джерела сучасниками (стор. 35). Такий розподіл є штучний і його не можна здійснити. Дуже рідко можна зіставити розуміння автора та його читачів. Але для того, аби встановити цю різницю, треба знати те й друге розуміння. Далі можна відзначити певну непропорційність в розподілі матеріялу. Напр., Ерслев непропорційно багато критикує саги (стор. 63 — 67), яким сам надає невеликого значення, як відомостям про зовнішні події (§ 58).

Але, звичайно, не це є головною хибою книжки. Можна погодитись з тим, що всі свої приклади - ілюстрації автор подає з краще відомої йому історії Данії та Німеччини. Гірше те, що в усіх своїх побудовах він орієнтується на історію середньовіччя, беручи з неї свої приклади, бібліографії, матеріяли. Ще гірше, що він керується цілком стародавнім розумінням історії. Завдання історичного дослідження він вбачає у відтворенні життя та вчинків людей минулого (стор. 69), а „вищу мету історичного дослідження“ вбачає в розумінні „душевних рухів, що ховаються за людськими вчинками“ (стор. 72). Таке розуміння історії, звільнене від будь-якого зв'язку з соціологією, скупчує увагу на відповідних джерелах та засобах дослідження. Численні методичні питання, які цікавлять сучасного історика, історика-марксиста, зовсім не висвітлюється від автора. Вся історія економічного розвитку до останнього часу жувалася через невміле використання істориками юридичних актів, складна проблема виникнення міст виглядає ще заплутаніше через змішування економіки та права. Автор майже не згадує праці над газетами, памфлетів, стенографічних відчитів, партійних видань, як історичних джерел, себто усіх тих матеріалів, використовувати які можуть нові історики. Повне нерозуміння клясової ідеології (див. характеристику „марксистського розуміння історії“, стор. 94) спричинюється до того, що Ерслев не вбачає ні в свідченнях, ні в розумінні історичного минулого взагалі клясового моменту. Проте, наївно ставити такі вимоги до старого буржуазного вченого. Він дає те, що може дати — старанно оброблений нарис буржуазно-історичної техніки, пристосованої до вивчення історії середньовіччя.

Микола Пакуль

„Переписка Робесп'єра“. Зібрав Ш. Мишин. Перекл. Ф. Шуваяєвой [за редакц. з передмовою Ц. Фридленда. 1929 р. „ПРИБОЙ“.

З історії Великої Французької Революції написано величезну кількість праць, є дослідження з її політичної, фінансової, воєнної, дипломатичної історії, але тема протягом сторіч не втратила своєї великої цікавості й продовжує приваблювати увагу дослідників, публіцистів, політичних діячів всіх напрямків.

В нашому Радянському Союзі завдяки Жовтневій Революції історія Великої Французької Революції набуває особливого інтересу. Увага радянських вчених природньо спрямована в основному на всебічне вивчення епохи якобинської диктатури, народніх рухів, боротьби за максимум, боротьби течій у лавах якобинців.

Видання збірника „Переписка Робесп'єра“, де опубліковано ряд листів, досі невідомих, і що відносяться до періоду санкюлотів, має тому серйозний інтерес.

„Переписка Робесп'єра“ становить собою збірник листів обох братів і ряду видатних революціонерів до них. Збірник не повний, бо чимало листів було знищено термідоріанською реакцією.

Листування відбиває всі етапи Великої Французької Революції, починаючи з 14 липня 1789 року (день коли взята Бастилія) і кінчаючи останніми днями якобинської диктатури, всю еволюцію братів від конституціоналізму ліберальних буржуа до санкюлотського республіканізму.

На початку М. Робесп'єр виступає як галянтний молодий чоловік, що пише вишуканим стилем листи молодим жінкам. З самого початку революції він весь поринає в неї, особисті мотиви не зустрічаються. Перші Робесп'єрові листи до його друга Бюїссара подають нам оточення, в якій відбувалась боротьба в генеральних штатах за національне зібрання.

Він з самого початку революції став у непримиренну позицію щодо привилейованих „партій знатних вельмож, що сполучили в собі сумнівну гордість аристократів і рабську підлоту куртизанів“. Він проти компромісних пропозицій Рабо-Сен-Єтьєна та Шапельє, що зводились до переговорів з привилейованими, він подає пропозицію: „послати духовенству братський заклик, опублікувавши його в пресі, де духовенству в ім'я нації пропонується приєднатися до комун“. Така пропозиція повинна, на його думку, розколоти єдність привилейованих, бо приходські попи матеріяльно й морально зв'язані з селянством і ворожі до аристократичної частини духівництва і дворянства, відколиться і приєднається до комун. Розрахунок був вірний, але значення Робесп'єра було ще таке невелике, що ця пропозиція навіть не голосується.

Ось лист від 23 липня 1789 року, що описує повстання 14 липня. Взято Бастилію. Він оповідає, з якою швидкістю і смілістю мешканці столиці зібрали численну армію, яка од-

ним натиском скинула цей ганебний пам'ятник тиранії. Разом з тим він захоплений церемонією „єднання“ короля з народом. Від імени народу голова паризьких комун виголосив такі „вільні“ — пише він — слова: „ви дістали вашу корону по праву спадщини, тепер ви носитимете в наслідок ваших гідностей і вірності ваших підданих“.

Через 2–3 листа подається характеристика Установчого Зібрання, як зібрання ворогів волі, тому в конституції „найважливіша частина буде найгірша“. Справа йде про встановлення маєткового цензу для виборців. Він вважає, що така конституція висуне „уряд багачів на руїнах февдальної аристократії“ і ставить тут же в порядок дня революції боротьбу з аристократією багачів. Третій стан розпадається. Робесп'єр виступає тут як представник четвертого. Він виступає проти „veto“ і двопалатної системи.

Як бачимо Робесп'єр, з самого початку своєї діяльності виявляє подвійність, що властива тій клясі, представником якої він був, кляси дрібної буржуазії: він з захопленням описує сцену „єднання“ короля з народом і повторює „вільну“ промову мера і з обуренням говорить про конституцію, якою велика буржуазія намагалась захистити власність від посягань народніх мас.

179 року Робесп'єрові виступи в установчому зібранні на захист „батьківщини й волі“ притягають до нього увагу всієї країни і представники привилейованих намагаються всяко його ганьбити. До цього часу відносяться листи молодшого Робесп'єра, де він повідомляє про поширення пасквілів проти Максиміліана за його, нібито, запальну агітацію проти збору податків. У відповідь на ці пасквілі подається лист Максиміліана Робесп'єра генеральному прокуророві фінансів, де він із стриманим обуренням пише: „ви могли дійти до того, що зобразили мене порушником суспільного порядку, людиною, що не виконує декретів національного зібрання, хоча ви самі відзначили декілька словами нижче, що я перший гаряче вітав своєчасну сплату податків“. В цьому листі Робесп'єр твердо відстоює буржуазний порядок, об'явлений деклярацією прав людини й громадянина. Він прихильник безперечного виконання декретів Установчого Зібрання, що захищає власність, хоча реакційний характер його цілком виразний — воно вперто відмовлялось скасувати февдальні привилеї, хоча це скасування було декляровано з трибуни Установчого Зібрання 4 серпня 1789 року, воно шукало шляхів примирення з короною, хоча остання хотіла розігнати революцію. Але Робесп'єр ще прихильник порядку...

1790 року створено товариство друзів конституції, на чолі з Робесп'єром. З цього приводу він, в листі від 1 квітня 1790 року, пише: „В боротьбі, яку вороги волі народу завжди провадять проти нас, я завжди радів з того, що я захищав і нарід і волю так гаряче, як я на це здібний“. В цей час до Робесп'єра звертаються як до національного героя і Версальське товариство друзів конституції й муніципалітет Марселя і патріотичний клуб, генеральна рада Тульона з листами, адресами, з подякою за його промови на захист „батьківщини й волі“.

23-літній Сен-Жюст, що жив у провінції, в листі до Робесп'єра від 19 серпня 1790 року пише з наївним захопленням: „я не знаю Вас, але Ви Великий чоловік, ви не тільки депутат однієї провінції, але ви депутат всього людства“.

Цікаво відзначити лист m-те Ролан до Максиміліана Робесп'єра від 27 вересня 1790 року: „народні маси завсігди хороші, вони володіють спрямованою волею, бо їхні інтереси збігаються з загальними інтересами, але вони спокушені чи осліплені... і далі... вороги народу підкупають адміністраторів, виборців, нарешті, народніх представників, що продають нарід. Доведеться ще чимало попрацювати для щастя революції“. Вона благословляє Робесп'єра на той шлях. Таким чином, навіть для великої буржуазії — паня Ролан говорить, слід вважати, не тільки від свого імени — це думка всіх тих, що відвідували її салон — Робесп'єр був найнадійнішим захисником революції. У 1791 році цілком вияснилась контр-революційна роля духівництва і Робесп'єр виступає проти абстрактної волі культів, що захищались членами Установчого Зібрання. Він пише в листі від 4 листопада 1790 року: „вони бачать тільки питання філософії і релігії там, де справа йде про революцію й політику. Вони не бачили, що скрізь, де піп, аристократ має прозелітів, він перетворює його в ворога революції... і далі... що вони проповідують деспотизм і контр-революцію, вдаючи ніби обстоюють релігійні погляди“. Він вважає, що релігія є знаряддям для нападу на справу волі, що ще не підвелась на ноги і тому треба їй (релігії) оголосити війну.

Листи кінця 91 року виявляють турботи за долю революції. Молодший Робесп'єр пише: „я вважаю, що підготовлюється серйозна криза“. Філібер Сімон, єпископський вікарій; пише в листі до М. Робесп'єра від 21 грудня 1791 року: „коли виконавча влада і далі буде існувати в тому ж вигляді, Франція стане ареною анархії, потім різанини, потім злиднів і, врешті, закованих в кайдани рабів, яким в житті залишають одне тільки почуття горя“. Цей же Філібер Сімон в іншому листі до того ж Робесп'єра пише про настрої селянства, які пізніше за диктатури якобинців приведуть до термідоріанської реакції. Він пише: „селянин хоче тільки не платити десятини, зберегти набуте ним національне майно і мати можливість діставати з Риму індульгенції. Крім цих благ він не визнає нічого і не бачить ніяких інших принад. Коли контр-революція збереже за ним ці три привилеї, він поставиться до неї цілком байдуже“. Контр-революція в особі директорії, а потім Наполеона чудово зважила ці настрої селянства, вона тимчасом його не турбувала.

В кінці 1791 року двір і впливова група буржуазії, що стояла за ним у законодавчому зібранні, готовляться до війни. Робесп'єр, докладно освідомлений про махінації в

Палаті, стає на чолі антивоєнної кампанії. Він вважає, що перемогти, маючи своїм ворогом виконавчу владу, означає бути переможеним і тому він говорить: „примусьте військового міністра озброїти національну гвардію і привести державу в стан готовності до захисту і ви уникнете одночасно війни горожанської й війни з чужоземними державами“, і далі він говорить, що немає більше сумніву в тім, що є докладно розроблений план втягти Францію у війну і в зв'язку з внутрішнім безладдям покінчити з революцією. Робесп'єрові було ясно, що в обстанові продовольчого безладдя в країні, валюти, що падає, гострої боротьби партії й заговору короля проти революції, перемога неможлива, навпаки, війна може привести до перемоги контр-революції.

У липні 1792 року продовольчі безладдя в країні і, головне, викриття кількох зрад на фронті, зв'язаних королівською четою, поставили в порядок дня скинення монархії. Робесп'єр у листі до Кутона пише: „ми дійшли до кінця конституційної драми. Революція піде далі швидким темпом, коли вона не звалиться в безодню військового, чи диктаторського деспотизму“. Робесп'єр покінчив з своїми конституційними ілюзіями, він республіканець. В тому ж листі він висловлює свої побоювання щодо можливості керувати або передбачати події. Він песимістично ставиться до долі Франції, яка (доля) кинула країну напризволяще, на волю „інтриг і випадковостей“.

Після революції 1^о серпня й арешту короля жирондисти всіма силами намагалися спасти короля від страти, що його чекала. Тому що ні одна пропозиція про це не пройшла, Жиронда стала вимагати всенароднього голосування про участь короля. Робесп'єр із цього приводу в листі жирондистам Верньо, Тансоньє, Бріссо і Гаде пише: „у народу немає засобів виконати обов'язки судді, але те, що ви пропонуєте йому — це апеляція проти народу до аристократії, до інтриг, заговорів і можливо до короля пруського“.

93 рік. В райнській армії Кюстін зазнав поразки, у Вандеї республіканські війська тікали під натиском групи бунтівників, на півдні Валансьєн облягли кругом, у містах продовольчі бунти, у конвенті провадиться шалена боротьба Жиронди із Горюю.

Жиронда, що турбується за долю власности, намагається перевести незадоволення народніх мас на якобинців і одверто обвинувачує їх у зраді. За цих умов якобинці примушені були вказати народові на справжніх призвідців труднощів. Повстання 31 травня, 1 і 2-го червня відбулося „з величчю народу, що гідний волі, який хоче спасти республіку“ (лист молодшого Робесп'єра). Якобинці покінчили з жирондистами, але вони не дали хліба містові, вони не заспокоїли асигнати, що скакали вниз, продовольче безладдя продовжується. Тепер молодший Робесп'єр вважає причиною їх агітацію зловивисників, глибших причин він поки що не бачить. У липні 1793 року був убитий Марат і молодший Робесп'єр турбуючись повідомляє (14 липня 93 р) про це Бюїсарові: „як би ця подія не спричинила повстання“. В іншому листі він з задоволенням повідомляє, що нічого не сталось, навпаки, вбивство Марата в наслідок цієї обстанови, в якій воно відбулось, може демаратизувати якобинців. Справа в тім, що Шарлотта Корде для того, щоб Марат її прийняв, писала йому: „досить бути нещасним, щоб ви почули мене“. Ця обставина відкриває очі тим, що щиро вважають якобинців кровожадними людьми“.

Коли Робесп'єр став на чолі комітету суспільного спасіння, а молодший був призначений комісаром при італійській армії, листування набуло іншого характеру. Листи М. Робесп'єра зникають, молодший більше не пише Бюїсарові, увесь час ідуть донесення його про стан армії та продовольче безладдя і труднощі, про контр-революцію, що підносить голову. Ці повідомлення є надзвичайно цікавий і багатий матеріал про стан провінції в епоху санкюлотської диктатури.

Листи молодшого Робесп'єра цього періоду — це великі звіти комітетові суспільного спасіння з докладними відчитами про стан провінції та армії. Він вимагає дозволити відмову від максимуму, інакше немає можливості знярядити армію; в іншому донесенні він вимагає довести хліб з-за кордону. Тепер він зрозумів, що причиною продовольчого безладдя є не тільки агітація, він зрозумів, що коли не дати хліба армії і містам, то революція загине.

В зв'язку з релігійними рухами, старший Робесп'єр пише народнім громадам: „треба заходами переконання подіяти на релігійну свідомість народніх мас . . . і далі . . . за допомогою сили не можна керувати сумлінням людини“. У провінції посилюється контр-революція, у Парижі голод і незадоволення народніх мас зростає, терор вижив себе і Робесп'єр старший починає відчувати потребу частинного відступу від „попередніх ідей“, він рекомендує представникам конвенту на місцях „відступ від революційних крайнощів“. Та диктатура зайшла в закут, вона вже виконала свою історичну роль, далі шляхами якобинської диктатури нема виходу і вона гине.

В листуванні дуже глухо відбито боротьбу з лівими та правими в лавах якобинців. В одному листі до Бюїсара молодший Робесп'єр на початку 1793 року, між іншим, пише: „удавані патріоти — що удають з себе у деяких товариствах шаленими, — доводять свої принципи до безглуздя й створюють систему повної дезорганізації“.

Потім є неясний лист Вестермана (дантоніста) оце і все.

До збірника доданий вступ видавця листування Ш. Мишина, що є по суті апологетика Робесп'єра, ніби в цьому полягає завдання історика, і передмова Ц. Фрідлянда.

М. Володіна

Плян роботи президії Українського Інституту Марксизму - Ленінізму на 1929/30 навч. рік

Український Інститут Марксизму - Ленінізму є ідеологічний центр Марксо - Ленінської наукової думки на Україні тому висвітлення його роботи має велике суспільне значення.

Тут ми подаємо плян роботи на 1929/30 навч. рік, затверджений постановою Президії Українського Інституту Марксизму - Ленінізму 21 грудня 1929 року. (Дивись плян на стор. 178 — 179).

Як видно, плян всього охоплює 40 питань. Порівнюючи з пляном робіт Президії минулого року, загальна кількість питань майже однакова, але кількість питань по окремих галузях різна.

	Організац.	Навчальн.	Наук.-досл.	Плянов.	Разом
Було намічено питань у минулому пляні	9	9	16	7	41
Плян цього року намічено	8	7	20	5	40

Отже, як бачимо, кількість питань збільшилася по науково - дослідчій частині з 16 до 20. Навпаки, кількість питань по навчальній частині трохи зменшилася, а, головню, змінився сам характер цих питань це, переважно загальні питання академчастини в цілому. Таким чином в цьому році Президія збільшує своє безпосереднє керівництво науково - дослідчою роботою і зберігає за собою лише загальне керівництво навчальною роботою, передаючи безпосереднє керівництво нею навчальній раді.

Зовсім нові питання в цьогорічному плані: звіти про свою роботу членів ВУАН, що є дійсні члени УІМЛ; заочні курси Марксизму; організація кабінету мов.

Тепер треба коротенько згадати про ту роботу президії, яку вона проробила.

Починаючи з жовтня місяця цього року, себто за 1 триместр, відбулося шість засідань Президії. Важливіші питання, що їх розглянула Президія, такі:

1. Оформлено новий прийом до навчальної частини Інституту, в результаті чого прийнято 87 чоловіка, які розподіляються таким чином:

На підготовний відділ	51 чолов.
„ економічн. „	8 „
„ катедру кооперації й колектив	6 „
„ катедру літературознавства (це прийом перший)	7 „
„ філос.- соц. відділ	4 „
„ історії партії	5 „
„ кат. істор. України	5 „
„ „ „ Заходу	1 „
„ „ нацпитання	не прийнято
	87 чолов.

2. Затверджено й оголошено в пресі умови прийому до вступу в Інститут в 1930/31 навчальному році.

3 Ухвалено перехід на 3 - річний курс навчання, в результаті чого в січні 1930 року будуть випущені 31 аспірант, які рахувалися на четвертому курсі і були б випущені тільки в кінці навчального року, і 32 чолов. III курсу, які будуть випущені в кінці цього навчального року.

П Л Я Н

роботи Президії Українського Інституту Марксизму - Ленінізму на 1929/30 навчальний рік

Місяць	Число	Організаційні питання	Навчальні питання	Науково-дослідчі питання	Плянові питання	При-мітка
Жовтень	31		Про набір аспірантів на 1930/31 рік			
Грудень	11	Про укомплектування науковими силами УІМЛ в зв'язку з затвердженням нових штатів і про обов'язки їх.			Про пляни науково-дослідчої роботи на 1929/30 учб. рік	
Грудень	21	Про організацію Управління в зв'язку з поширенням особового складу УІМЛ	Перехід на 3-річний курс навчання т. Хименко	Про роботу кафедри філософії. т. Семковський		
Січень	11	Видавничі справи відділів		Про роботу кафедри нацпитання.	Затвердження плянів науково-дослідчої роботи	
Січень	21	1. Про обслуговування робітників периферії 2. Розподіл внутрішніх та закордонних відряджень узв'язку з асигнуванням на це коштів			Про п'ятирічний плян науково-дослідчої роботи	
Лютий	11			1. Про роботу Укр. Т-ва „Економіст-Марксист“ т. Наумов 2. Звіт про роботу кафедри все-світньої історії. т. Рохкін		
Лютий	21	Про роботу бібліотеки т. Фельдман		Звіт про роботу кафедри права т. Мазуренко	Затвердження п'ятирічного пляну робіт	
Березень	11		Про роботу всеукраїнських заочних курсів марксизму та про роботу веч. курсів марксизму т. Сияк	1. Звіт про роботу кат. коопер. й колективізації т. Лозовий 2. Про роботу Укр. Т-ва „Войовничий Матеріаліст“ т. Юринець		
Березень	21	Про бюджет на 1930/31 навч. рік	Нові методичні засади навчальної роботи	1. Про „Большую Советскую Энциклопедию“ т. Затонський		

Місяць	Число	Організаційні питання	Навчальні питання	Науково-дослідчі питання	Плянові питання	Примітка
Квітень	11		Затвердження учбового пляну на 1930/31 уч. рік	2. Звіт про роботу катедри економіки т. Наумов 3. Звіт про роботу катедри історії партії т. Рубач 1. Звіт про роботу катедри історії України 2. Звіт про роботу катедри соціології т. Юринець 3. Про всеукраїнський та всесоюзний з'їзд історик.- філософів т. Семковський 4. Звіт дійсного члена УІМЛ, що є членом ВУАН т. Семковського		
Квітень	21		Випуск аспірантів, що закінчують Інститут	1. Звіт про роботу катедри літературознавства т. Кулик 2. Звіт дійсного члена УІМЛ, що є членом ВУАН т. Юринця		
Травень	11	Про роботу кабінету мов т. Сияк		1. Про роботу Укр. Т-ва „Історик-Марксист“ 2. Звіт Київської катедри марксизму-ленінізму		
Червень Травень	21		Відчит академ-частини за учбову роботу в I та II триместрах			
Червень	11			Про роботу журналу „Прапор Марксизму“ т. Федчишин Звіт дійсного члена УІМЛ, що є членом ВУАН т. Скрипника	Плян роботи заочних курсів марксизму на 1930/31 рік т. Сияк	
Разом		8	7	20	5	40

По катедрах випущені аспіранти розподіляються так :

IV курс : — Економ, 11, іст. Укр. 10, Іст. Зах. — 4, філос. — 6

III курс : „ 12, „ „ 3, Іст. Зах. — 7, „ — 2, нац. 8

(8 чоловіка аспірантів по кат. нацпитання — це перший випуск цієї катедри).

Випуск аспірантів IV курсу вже розподілено поміж різними державними установами для партійної роботи та для викладання суспільствознавчих дисциплін у ВИШ'ах і учбових закладах округ, але тут треба взяти до уваги те, що восени цього року буде переведена мобілізація тих аспірантів, що закінчили інститут, для науково-дослідної роботи в катедрах інституту в зв'язку з поширенням її.

4. На одному з останніх засідань Президії обговорено 11/XII — 29 р. питання з приводу постанови бюро Харківського Окргпарткому, що її вміщено в газеті „Комуніст“ від 8 грудня 1929 року й увалено таку резолюцію :

„Президія Інституту Марксизму - Ленінізму, обговоривши постанову Бюро Харківського ОПК від 5/XII 1929 р., затверджену ЦК КП(б)У 7/XII ц. р. про обстеження осередку Українського Інституту Марксизму - Ленінізму, приєднується до постанови так в тій частині, де вказані хиби Інституту та його Президії, як і в цілому цілковито і повністю, а зокрема в частині, де говориться про завдання, які стоять перед Інститутом, Президія УІМЛ визнає за конче потрібне :

1) Визнати, що постанова Бюро ХОПК мусить стати предметом практичної глибокої проробки відділів та кафедр Інституту Марксизму - Ленінізму для практичного виявлення хиб Інституту так тих, що вказані в резолюції, як і всіх інших.

2) Визнати за конче потрібне посилити науково-дослідчу й видавничу роботу, збільшивши відповідальність керівництва Інституту і зокрема керowników відділів та кафедр.

3) Поставити на теоретичну принципову постанову проробку і обговорення в Інституті по відділах і катедрах і на загальних зборах ті основні питання, що поставлені в зазначеній постанові Бюро ХОПК.

4) Зокрема визнати за конче потрібне поставити на теоретичну розробку катедри Національного питання УІМЛ питання про зв'язок різних націоналістичних збочень з правим збоченням головно у зв'язку з сучасним станом країни, зокрема виявляючи окремі збочення від Ленінової лінії в нацпитанню і в національній політиці, що їх зазначено в постанові Бюро ХОПК і ЦК КП(б)У, про що поставити спеціальну доповідь на загальних зборах УІМЛ.

5) З огляду на те, що постанова Бюро ХОПК і ЦК КП(б)У визнає, що часто-густо під світом національного питання протаскується багато питань, які безпосереднього значення і зв'язку з національним питанням не мають, при чому така постава питань приводить до непорозумінь, помилок і відхилень від правильної лінії, визнати за конче потрібне посилити керівничу роль так керівників Інституту, як і керівників відділів і кафедр щодо виявлення, оскільки такий зв'язок складається, щоб ставити питання в теоретично-принципову площину для вияснення зв'язку між національним питанням і питанням поточного життя.

Президія визнає, що те є найліпшим способом боротьби проти перекручень, підозрінь і розжеврювання національного непорозуміння і т. ін.

6) Констатуючи, що національне збочення, як свідчить постанова Бюро ХОПК і ЦК КП(б)У, виявилось в виступах на Київській кафедрі Марксизму - Ленінізму, Президія визнає за конче потрібне, щоб ці виступи найшли теоретичне висвітлення в роботі катедри національного питання та цілого Інституту.

7) У питанні про співвідносини на теоретичному фронті істориків - марксистів, що його поставлено в постанові Бюро ХОПК та ЦК КП(б)У, Президія констатує і приймає до відомої заяву т. Яворського, що він провів перевірку і виправку виданої ним книжки історії України і тим в скорому часі практично виправить всі помилки.

Визнати за конче потрібне поставити на кафедрі історії України і історичного відділу теоретичну проробку питання про теорію Східньої Європи, що про неї говорить постанова Бюро ХОПК і ЦК КП(б)У.

Поставити на окреме теоретичне обговорення в суто науковій площині розходження на історичному фронті в УСРР і РСФРР, які за останній час виявилися.

8) Приймаючи до відомої, що ЦК КП(б)У ставить на своє окреме розглядання питання про теоретичні розходження на історичному фронті, зокрема ті, що зв'язані з останньою конференцією істориків - марксистів, Президія доручає Історичному відділові та кафедрі історії України та історії Заходу провести проробку тих питань, що в них були розходження на Всесоюзній конференції істориків - марксистів і підготувати всі конче потрібні матеріали для обговорення цих питань в ЦК КП(б)У.

9) Президія констатує цілковиту правильність вказівок, постанови Бюро ХОПК та ЦК КП(б)У про те, що підчас обговорення різних теоретичних питань в Інституті Марксизму - Ленінізму виявилась відсутність конче потрібних товариських співвідносин, нетактовність, взаємне недовір'я і перекручування.

Президія визнає, що одною з важливих причин цього явища є недостатня принциповість постановою і розробок питань так на катедрах, як і відділах.

Президія визнає, що постанова Бюра ХОПК та ЦК КП(б)У ставить у всю височінь питання про практичну і принципову відповідальність керівників кафедр і відділів за теоретичну принциповість і науковість в постановах питань за методи і характер їх проробки та полеміки.

10) Президія підкреслює надзвичайну недостатність кадрів наукових робітників в Інституті і ставить це питання перед комісією ЦК КП(б)У у справі кадрів.

Зі свого боку Президія констатує недостатність роботи самого Інституту так його керівництва, як і керівників відділів і кафедр для притягнення з - поза Інституту робітників для науково - дослідчої роботи.

Президія констатує, що лише з цього року кошторис Інституту дає можливість посилити кадри для науково - дослідчої роботи. Президія покладає на заступника Директора по науково - дослідчій частині та на голів відділів та керівників кафедр обов'язок підшукати нові сили і більш широко притягнути наукових робітників до співпраці в Інституті.

Президія визнає, що поширення штатів для науково - дослідчої роботи та широка ініціатива щодо притягнення наукових робітників з - поза Інституту для співпраці в Інституті є конче потрібним шляхом для того, щоби Інститут міг стати Всеукраїнським центром Марксівсько - Ленінської думки на Україні.

11) Президія визнає за конче потрібне розглянути на кафедрах, відділах та нарадах викладачів питання про нові методи викладання в Інституті.

Президія визнає, що постанова Липневого 1928 та Листопадового 1929 року пленумів ЦК ВКП(б) про кадри, непереривну практику покладає на УІМЛ завдання про притягнення і виготовлення нових кадрів і покладає на навчальну частину Інституту завдання зміцнити активність і продуктивність учбової роботи Інституту.

Президія визнає за конче потрібне посилити консультаційну роботу керівників науково - дослідчих кафедр та відділів і наукових співробітників так для аспірантів, як і для взаємодопомоги в науково - дослідчій роботі.

12) Президія УІМЛ приймає до уваги вказівки постанови Бюра ХОПК і ЦК КП(б)У про те, що неналагодженість роботи в УІМЛ почасти пояснюється тим, що була неактовність, негнучкість та взаємне недовір'я керівництва комосередку та викладацького складу.

Президія УІМЛ рекомендує викладачам прийняти це до своєї пильної уваги і зі свого боку визнає, що налагодженість роботи Президії Інституту, з одного боку, і керівництво осередком — з другого боку, може цілковито скластися на базі листопадової постанови ЦК КП(б)У з 1928 року та останньої постанови Бюра ХОПК та ЦК КП(б)У.

Зокрема Президія Інституту визнає кончу потребу більшої погоджености пляну роботи Президії Інституту з пляном роботи Бюра Комосередку.

Зокрема треба поставити на окреме обговорення питання про попередню проробку різних політичних і теоретичних питань, що їх ставить в життя партія і партійний осередок Інституту.

13) Оскільки через місяць буде поставлено на окреме обговорення Політбюром ЦК КП(б)У доповідь про роботу Інституту Марксизму - Ленінізму і зокрема про підготовку кадрів та про заходи притягнення нових сил до науково - дослідчої роботи, Президія визнає конче потрібним поставити це питання на окреме обговорення через декаду. Для підготовки питання вибрати комісію в такому складі: т. т. Вікула, Хименка, Свідзінського, Рохкіна та Юринця.

Ф. Одинов

До економічної дискусії

Революція загальних зборів Економічного відділу Укр. Інституту Марксизму - Ленінізму на доповідь тов. Наумова

„ПРО ДИСКУСІЮ СЕРЕД ЕКОНОМІСТІВ - МАРКСИСТІВ“

(18 лютого 1930 року)

1. Великі і складні завдання соціалістичного будівництва СРСР, висунені реконструктивним періодом; загострення класової боротьби у країні та перехід від політики обмеження куркуля до політики ліквідації його як класу; різке загострення суперечностей світового капіталізму; полівіння робітничої класи капіталістичних країн; щораз більше наростання революційного піднесення в умовах назрівання світової кризи, — все це ставить перед економістами - комуністами СРСР завдання теоретично розробляти — на підставі застосування марксо - ленінської методи — проблеми як радянської економіки, так і сучасного імперіалізму.

2. В світлі цих завдань і треба оцінити дискусію, що точиться між марксистами - економістами СРСР. Почавшись з різного тлумачення окремих питань Марксової теорії вартости, дискусія перекинулась на обміркування низки основних загальнометодологічних проблем Марксової економічної теорії. Проте, в наслідок відірваности вивчення цих питань від актуальних економічних проблем, що стоять перед робітничою класою СРСР та світовим пролетаріатом, — дискусія не дала належних наслідків в поглибленні розуміння загальнометодологічних проблем політичної економії й не призвела також до консолідації наукових сил економістів - комуністів.

3. Консолідацію всіх наукових сил економістів - ленінців диктують як згадані завдання позитивного розроблення актуальних проблем революційної практики, так і необхідність рішучої боротьби проти антимарксистських напрямків і течій в економічній науці.

Класова боротьба, що точиться в СРСР, викликає пожвавлення в галузі економічних наук, як одверто ворожих пролетаріатові теорій та ідейних течій (Кондратьєв тощо), так і непролетарських антимарксистських теорій та концепцій економістів, що називають себе марксистами, а фактично ревізують марксизм під виглядом „поглиблення“ його. Пристосовуючись до умов диктатури пролетаріату, ідеологи буржуазії й дрібної буржуазії часто - густо намагаються прикрити класовий характер своїх теорій, завуальовуючи їх в марксистську фразеологію та перекручуючи цитати з творів класиків марксизму,

Підчас дискусії цілком виразно виявились серед економістів, що зачисляють себе до марксистів, два ревізіонистські, немарксистські напрямки політекономії: 1) механічний матеріалізм (Дашковський, Щабс, Кожанов, Фін - Єнотаєвський) і 2) ідеалізм (Рубін, Кушін, Давідов).

4) Боротьба проти механістичного матеріалізму в політекономії набуває особливої актуальности на сучасному етапі соціалістичного будівництва. Механістична концепція є не лише розповсюджена серед буржуазних економістів в СРСР, що механічно переносять на радянську економіку категорії та закони капіталістичного господарства, теоретично обґрунтовуючи цим свої програми практичних заходів, ворожих пролетаріатові. Механістичний матеріалізм є також теоретична основа правого ухилу в партії (Бухарін), що є нині головною небезпекою в партії. Ревізія з боку т. Бухаріна ленінської теорії розпаду капіталізму (теорія Бухаріна про „організований капіталізм“), його боротьба проти високих темпів індустріалізації країни та колективізації сільського господарства, його нерозуміння форм і характеру класової боротьби в СРСР, його теорія вростання куркуля в соціалізм та інші антиленінські, антипартійні погляди й теорії т. Бухаріна походять з його недіалектичної механістичної концепції, з антиленінської суті його методології.

5. Викриття й рішуча боротьба проти механістичного напрямку в політекономії не повинні ні на хвилину закривати перед науковими робітниками, економістами - ленінцями, небезпеки фалшування революційної теорії Маркса, антимарксистською ідеалістичною системою поглядів політекономії, що їх розгортає й пожвавлено пропагує Рубін. Ця система ідеалістичних помилок впливає з методології неокантіанства — цієї офіційної філософії

міжнародного меншовизму і об'єктивно є теоретичне обґрунтування меншовицьких загальнополітичних поглядів і позицій, як в оцінці світового капіталізму (заперечення суперечностей капіталізму й неминучості революційного його краху, теорія господарської демократії і т. д.), так в розумінні природи й шляхів розвитку радянської економіки (отожднення радянської економіки з капіталістичною). Рішуча боротьба проти рубінщини особливо потрібна в зв'язку з тим, що погляди Рубіна пропагувала до останнього часу й низка економістів-комуністів і що ці погляди досить розповсюджені особливо серед молоді, що вчиться.

Цілком схвалюючи постанови учбового бюро та бюро осередку Економвідділу ІЧП¹⁾ про зняття Рубіна з роботи в ІЧП, збори економічного відділу УІМЛ вважають, що економісти-комуністи, які Прикривали і захищали в основному помилкові погляди Рубіна (т. т. Леонтьєв, Борілін та інші), повинні відмежуватися від ідеалістичної системи поглядів Рубіна й визнати свої помилки, що полягають в обороні цих поглядів до останнього часу.

6. Підчас дискусії деякі товариші (Кон, Безсонов), що вели боротьбу проти рубінщини, припустили, проте, серйозні механістичні помилки, споріднені з механістичною концепцією т. Бухаріна, хоч політично вони й відмежовувалися від т. Бухаріна.

Відзначаючи, що в своїх останніх статтях т. т. Кон і Безсонов ідуть по лінії виправлення своїх помилок, і що в своїх листах до редакції журналу „Проблеми економіки“ ці товариші визнають низку своїх помилок і відмовляються від них, збори економічного відділу УІМЛ все-ж таки вважають, що в своїх листах до редакції т. т. Безсонов і Кон не вичерпали й не відмовились від всіх своїх механістичних помилок. Збори зазначають, що ці товариші повинні щиро, по-більшовицькому визнати усі свої помилки, викрити їх характер та коріння і рішуче від них відмовитись.

7. Збори з задоволенням констатують, що кафедра теоретичної економіки УІМЛ та її керівництво в основному правильно посіли позицію боротьби й проти механістичного матеріалізму в політекономії і проти рубінщини. Ця боротьба точилась в учбових семінарах кафедри, в усних виступах на зборах кафедри, у викладацькій роботі переважної більшості робітників кафедри у харківських ВИШах, а також, частково, і в пресі. Збори відзначають, що на цій боротьбі консолідувалась переважна більшість робітників кафедри. Але поруч з цим збори зазначають як серйозну хибу науково-дослідчої роботи кафедри те що теоретична боротьба у пресі проти буржуазних і дрібнобуржуазних течій в економічній науці була недостатня, що зокрема кафедра не вела достатньої боротьби проти буржуазних і псевдомарксистських течій в галузі економічних наук на Україні і що досі замало розробляє кафедра актуальні теоретичні проблеми радянської економіки. Збори визнають за конче потрібне посилити науково-дослідчу роботу кафедри по лінії розв'язання згаданих завдань, керуючись настановленнями, що їх дав т. Сталін на конференції аграрників-марксистів та в своїй відповіді свердловцям.

¹⁾ Інститут Червоної Професури.

Умови прийому до Українського Ін-ту Марксизму - Ленінізму на 1930/31 учбовий рік

На підготовний відділ

§ 1. Підготовний відділ має своїм завданням підготувати до вступу на основні відділи УІМЛ.

Термін перебування на підготовному відділі дворічний. Прийом провадиться лише на 1 - й курс.

§ 2. Підготовний відділ має єдину програму і на відділи не поділяється.

§ 3. На підготовний відділ приймаються члени КП(б)У, виключно робітники та селяни, здібні до науково-педагогічної роботи, що в галузі суспільнознавчих дисциплін мають знання в обсязі комвузів, а в галузі загальної освіти — в обсязі робфаку, 6-тирічний партстаж та досвід масової партроботи.

§ 4. Кандидатів на підготовний відділ рекомендують відповідні округові партійні комітети та ЦК КП(б)У.

§ 5. Т. т., відряджені на підготовний відділ, мають подати до Інституту (Харків, вул. К. Лібкнехта, № 33) в термін від 1 січня до 1 квітня: а) заяву з точною адресою; б) короткий життєпис, зазначивши головні моменти громадсько-політичної діяльності; в) засвідчений партстаж і соцстан; г) рекомендацію ОПК; г) копію військового документа; д) висновки лікарської комісії; е) посвідчення про закінчення робфаку або іншої навчальної установи.

§ 6. Всі товариші, допущені Мандатною Комісією до іспитів, одержують двомісячний відпуск (крім тарифного) за рахунок установи, де вони працюють.

§ 7. Товариші, допущені Мандатною Комісією до іспитів, складають їх від 1-го до 15-го червня: з істмату, політекономії, історії України й Росії, історії Заходу і укрлітератури та з загальноосвітніх дисциплін: фізика, хемія, біологія та математика.

§ 8. Щодо матеріального забезпечення слухачі підготовного відділу дорівнюються до аспірантів основних відділів Інституту.

§ 9. Прийом слухачів на 1930/31 навч. р. провадиться за конкурсом.

На основні відділи

§ 1. На всі основні відділи Українського Ін-ту Марксизму - Ленінізму в складі економічного: катедри теоретичної економії, аграрної, кооперації та колективізації, філософсько-соціологічного відділу; історичного: катедри історії України, історії Заходу, історії партії та Жовтневої революції, катедри нацпитання, літературознавства й права — приймаються члени КП(б)У, які мають не менш 6 років партстажу (на кафедрі історії партії — 8 років).

§ 2. Товариші, які бажають вступити до УІМЛ, повинні представити до учбової частини Інституту (Харків, вул. К. Лібкнехта, № 33) в термін 1 січня до 1 квітня: а) рекомендацію ЦК КП(б)У або ОПК; б) короткий життєпис із зазначенням головних моментів громадсько-політичної діяльності; в) засвідчену довідку про партстаж і соцстан; г) подрібну партхарактеристику затверджену парткомом; г) копію військового документа; д) висновки медичної комісії про стан здоров'я; е) заяву, визначивши точну адресу; є) друковані праці, коли такі є.

§ 3. В заяві треба зазначити, на яку кафедру товариш бажає поступити, й назву теми вступної роботи, що її бажав би.

§ 4. Заяви розглядає Мандатна Комісія ЦК КП(б)У, і в разі позитивного вирішення т. т. допускаються до представлення письмової роботи. Теми письмової роботи встановлюються зі згодою з учбовою частиною Інституту. Остаточний термін подачі письмової роботи 15 травня.

§ 5. Т. т., вступну роботу яких визнають за задовільну — допускаються до усних іспитів, які провадяться з 1 до 15 червня.

§ 6. Всі товариші, які допущені Мандатною Комісією до іспитів, одержують двомісячний відпуск (крім тарифного) за рахунок установи, де вони працюють.

§ 7. Товариші, які поступають на основний відділ УІМЛ, складають іспити з філософії, теоретичної економії, історії України, Росії й Заходу, ВКП(б), КП(б)У, нацпитання, історії укрлітератури. Крім того т. т., які поступають на кафедру літературознавства — з історії літератури, на кафедру права — з права.

§ 8. Т. т., які не мають закінченої освіти, складають іспити з фізики, хемії, математики, біології, за програмою не спеціальних вишів.

§ 9. Для вступаючих обов'язкове знання німецької мови.

§ 10. Місця вакантні на основних відділах розподіляються так: а) теоретична економія — 5 чол.; кафедра кооперації та колективізації — 10 чол.; аграрна кафедра — 10 чол.; історія України — 8 чол.; історія Заходу — 8 чол.; історія партії — 8 чол.; нацпитання — 10 чол.; літературознавства 10 — чол.; філософія — 10—чол.; права — 8 чол.

§ 11. Т. т., яких зараховано до Інституту М.-Л., забезпечуються стипендією в розмірі 180 крб. на місяць.

§ 12. Прием аспірантів на 1930/31 навч. р. провадиться за конкурсом.

Інститут не бере на себе зобов'язання забезпечити аспірантів житлом.

Список літератури, що треба проробити для вступу до Українського Інституту Марксизму - Ленінізму

Е к о н о м і к а

Для нефакхівців: 1. Маркс — „Капітал“, т. I - й *) та частково III - й розділ (з 1 до 28: з 36 до 40; 44 до 52 включно); 2. Маркс — „До критики політекономії“ *); 3. Бухарин — „Політекономія Рантьє“; 4. Бухарин — „Империализм и мировое хозяйство“; 5. Ленин — „Империализм“; 6. Гильфердинг — „Финансовый капитал“; 7. Маркс — „Злидні філософії“ *).

Для факхівців: Крім вищезазначеного, ще такі є книжки: 1. Маркс — „Капітал“, т. II - й; 2. Р. Люксембург — „Накопление капитала“; 3. Бухарин — „Империализм и накопление капитала“; 4. Рубин — „История экономической мысли“; 5. Каценеленбаум — „Учение о деньгах и кредите“; 6. Каутский — „Аграрный вопрос“; 7. Трахтенберг — „Современный кредит, его организации“, ч. I (Теория кредита); 8. Трахтенберг — „Бумажные деньги“; 9. Лозовый — „Основы кооперации“.

Філософія й соціологія

Для нефакхівців: 1. Энгельс — „Л. Фейербах“; 2. Энгельс — „Анти - Дюринг“ *); 3. Плеханов — „Основні питання марксизму“ *); 4. Плеханов — „К вопросу о развитии монистического взгляда на историю“; 5. Ленин — „Маркс, Энгельс — марксизм“; 6. Ленин — „Держава й революція“ *); 7. Ленин — „Пролетарская революция и ренегат Каутский“; 8. Ленин — „Детская болезнь „левизны“ в коммунизме“; 9. Вольфсон — „Диалектический материализм“, 7 - е изд.; 10. Семковский — „Историчный материализм“, збірник *); 11. Ленин — „Материализм и эмпириокритицизм“; 12. Плеханов — „Критика Богданова“ От обороны к нападению; 13. Ленин — „Что такое друзья народа?“.

Для факхівців: 1. Энгельс — „Диалектика природы“; 2. Маркс — Энгельс — „Немецкая идеология“; 3. Плеханов — „Очерки по истории материализму“; 4. Плеханов — „Критика наших критиков“; 5. Ленин — „О диалектике“; 6. Аксельрод — „Философские очерки“; 7. Ланге — „История материализма“; 8. Вильденбанд — „История древней философии“; 9. Гефдинг — „История новой философии“; 10. Фейербах — „ т. I - й“; 11. Стучка — „Учение о государстве“; 12. Разумовский — „Курс исторического материализма“; 13. Деборин — „Введение в философию диалектического материализма“.

Історія України й Росії

Для нефакхівців: 1. Покровский — „Очерки русской культуры“, том I - й и II - й*; 2. Ванаг — „Финансовый капитал в России“; 3. Пажитнов — „Очерки по истории рабочего класса на Украине“; 4. Яворський — „Україна в епоху капіталізму“, т. I, II і III; 5. Яворський — „Нарис історії революційної боротьби на Україні“ т. I і II; 6. Ленин — „Розвиток капіталізму в Росії“.

Для факхівців: 1. Покровский — „Русская история“, т. I — IV; 2. Покровский — „Очерки по истории редвижения в XIX — XX в. в.“ *); 3. Покровский — „Марксизм и особенности исторического развития России“; 4. Дубровский — „Столыпинская реформа“; 5. Дубровский — „Очерки русской революции“; 6. Туган - Барановский — „Русская фабрика“; 7. Оглоблин — „Украинская фабрика“ т. I - й и III - й; 8. Лященко — „Очерки аграрной революции в России“; 9. Балабанов — „Очерки по истории рабочего класса в России“, т. т. I и III; 10. Грушевський — „Історія України — Руси“, т. т. 1 і 9; 11. Єфіменко — „Історія українського народу“.

Історія Заходу

Для нефакхівців: 1. Лукин — „Новая история“; 2. Конрад — „История революции“; 3. Энгельс — „Революция и контрреволюция в Германии“; 4. Маркс — „Классовая война во Франции“; 5. Маркс — „18-е Брюмера“; 6. Маркс — „Гражданская война во Франции“; 7. Стеклов — „Интернационал“, ч. I; 8. Родштейн — „Очерки рабочего движения в Англии“; 9. Лукин — „Парижская Коммуна 1871 г.“; 10. Зиновьев — „Война и кризис социализма“; 11. Зиновьев — Ленин — „Против течения“.

Для фахівців: 1. Лукин — „Очерки истории новейшей Германии“; 2. Кулишер — „Лекции по истории экономического быта“; 3. Виппер — „Учебник новой истории“, ч. 1 и 2“; 4. „Книга для чтения по истории Запада, ч. III“; 5. Тюменев — „Капитал в Греции“; 6. Петрушевский — „Нарис історії середньовічного суспільства та держави“; 7. Виппер — „Очерки истории Римской империи“; 8. Каутский — „Предшественники новейшего социализма“; 9. Кунова — „Борьба классов и партий в эпоху революции“; 10. Шлюттер — „Чартистское движение“; 11. Бер — „История социализма в Англии“.

Історія партії та Жовтневої революції на Україні

Для нефакхівців: 1. Ленин т. I — „Задачи русской социал-демократии“; 2. Ленин т. II — „От какого наследства мы отказываемся“; 3. Ленин т. IV — „Что делать?“; „Шаг вперед, два шага назад“; 4. Ленин т. IV — „Две тактики социал-демократии“; 5. Ленин т. VII — „Доклад об объединительном съезде. Победы кадетов и задачи пролетариата“; 6. Ленин т. IX — „Аграрный вопрос в России к концу XIX в.“; 7. Ленин т. XIII — „Социализм и война“; 8. Ленин т. XIV — „Письма издалека. Письма о тактике. Задачи пролетариата в нашей революции. Удержали большевики государственную власть“; 9. Ленин т. XVII — „Детская болезнь „левизны в коммунизме“ первые 4 главы“; 10. Сталин — „Питання ленінізму“; 11. Попов — „Нарис історії ВКП(б)“; 12. Попов — „Нарис історії КП(б)У“; 13. „КП(б)У в резолюциях и постановлениях ее съездов“, изд. Истпарта ЦК; 14. Скрипник — „Нарис історії прблетарської революції на Укр.“; 15. „Очерки по истории Октябрьской революц.“ под редакц. М. Н. Покровского, изд. Истпарта ЦК КП(б)У т. 2.

Для фахівців: Крім вищезазначеного, ще: 1. Ленин т. I-й — „Что такое друзья народа“ и как они воюют против соц. демократов; 2. Ленин т. II — „Экономическое содержание народничества и критика его в книге Струве“; 3. Ленин т. IV — „Гонители земства и анибалы либерализма“; 4. Ленин т. VII — „Разгон Думы и задачи пролетариата“. „Соц. демократия и избирательное соглашение“; 5. Ленин т. VIII — „Речи на Лондонском съезде РСДРП“; 6. Ленин т. IX — „Аграрная программа соц.-демократии в русской революции 1905 — 7 г.г.“; 7. Ленин т. XI — „Цель борьбы пролетариата в нашей революции. Заметки публициста — Исторический смысл внутривластной борьбы. О новой фракции примиренцев или доброжелательных“; 8. Ленин т. XII, ч. II — „О нарушении единства, прикрываемого криками о единстве“; 9. Ленин т. XIII — „О поражении своего правительства в империалистической войне. Итоги дискуссии о самоопределении“; 10. Ленин т. XIV — „Луи-Блановщина“. „Речь на Всероссийской Апрельской Конференции“. „Речь на съезде крестьянских депутатов“. „К лозунгам — марксизм и восстание“. Пересмотр партийной программы. В грозящей катастрофы, как с ней бороться. Письмо к товарищам“; 11. Ленин т. XV — „Пролетарская революция и ренегат Каутский“; 12. Ленин т. XIII — „Выборы в учредительное собрание и диктатура пролетариата“; 13. Ленин т. XVIII — „4-хлетие годовщины Октябрьской революц.“; 14. Плеханов, т. 2-й — „Социализм и политическая борьба“; 15. „Очерки по истории Октябрьской революции“ под редакц. М. Н. Покровского, том 1-й; 16. Сталин — „Октябрьская революция и тактика русских коммунистов“ — пред. книги „На путях к Октябрю“; 17. Невский В. — „Очерки по истории РКП“ т. 1-й; 18. Е Ярославский — „Короткий нарис з історії ВКП(б)“; 19. Равич-Черкасский — „История КП(б)У“; 19а. М. Волін — „История КП(б)У“. Стислий нарис; 20. „Хрестоматия по истории КП(б)У“ (вид. Истпарт); 21. „Протоколы 1-го съезда КП(б)У“; 22. „Протоколы 2-го съезда КП(б)У“; 23. Эрде. — „Революция на Украине“; 24. „Найважливіші статті та матеріали з історії КП(б)У та Жовтневої революції“ в журналі „Літопис Революції“ за 1926-27, 28-29 та 30 р. р.

Національне питання

Для нефакхівців: 1. Ленин — т. XIX^{*)}; 2. Маркс — Энгельс — „Война и революция“; 3. Сталин — „Марксизм и национальный вопрос“; 4. Сталин — „Вопросы о ленинизме“; 5. Каутский — „Национальность нашего времени“; 6. Попов — „Коминтерн об укапистах“ (с предисловием Н. Н. Попова); 7. Резолюция КП(б)У в нацпитанні; 8. Скрипник — „Доповідь про культурне будівництво на Україні на X з'їзді КП(б)У“.

Для фахівців: 1. „Ленинский сборник“ № 3 (§ 4); 2. Маркс — „К еврейскому вопросу“; 3. Каутский — „Национализм и интернационализм“; 4. „Политика соввласти по нацвопросу 1917 — 20 г.г.“; 5. „Марксизм и национальный вопрос“ (сборник ст. под ред. Равич — Черкасского); 6. „Национальный и колониальный вопрос и РКП“ ч. 1-я; 7. „Резолюції з'їздів і пленумів Комінтерну й ВКП(б) в нацпитанні“; 8. Попов М. — „Національна політика радвлади“ (курс лекцій); 9. Скрипник — „Теорія боротьби двох культур“; 10. Лебедь — „Нацвопрос на Україні“.

П р а в о

Для фахівців: 1. Стучка — „Революционная роль права и государства“, 2. Пашуканіс — „Общая теория права и марксизма“, 3. Маркс и Энгельс — „О праве“, вид. Комакадемії 1925 р., 4. Ленин — „Держава й революція“, 5. Ленин — „Пролетарская революция и ренегат Каутский“, 6. Маркс — „Критика готской программы“, 7. Маркс — „Гражданская война во Франции“, 8. Энгельс — „Возникновение семьи и частной собственности“, 9. Конституция СССР и УССР, 10. Стучка — „Гражданское право“ (общая часть), 11. Эстрин — „Основы уголовного права СССР и РСФСР“, 12. „Загальні засади кодексів: цивільного, кримінального, адміністративного, трудового, земельного та родинного“.

Літературознавство

Для фахівців: 1. Коган — „Очерки по истории русской литературы“, 4 тома. 2. Коган — „Очерки по истории западно-европейской литературы“, 3 т., 3. Фриче — „Очерки по истории западно-европейской литературы“, 4. Томашевский — „Теория литературы“, 5. Плеханов — „Искусство и общественная жизнь“ та всі його статті щодо літератури та естетики, 6. Коряк — „Історія української літератури“, т. I та II, 5. Коган — „10-тилетие Октябрьской литературы“, 6. Евгение-Марксимов — „Новейшая русская литература“, 7. Фриче — „Очерки новейшей западно-европейской литературы“, Лейтес — Яшек — „10 років української літератури“, 9. „Искусство и литература в марксистском освещении“ (хрестоматія з частини), 10. Скрипник — „Статті на літературні теми“.

Обов'язкове знайомство з сучасним станом української літератури та критики, політикою партії в галузі літератури за відповідними першоджерелами, зокрема необхідність знайомства з основними статтями журналу — „Критика“.

На підготовний відділ

З економіки: 1. Маркс — „Капітал“ т. I *). 2. Каутский — „Экономическое учение Карла Маркса“. 3. Ленин — „Империализм как новейший этап капитализма“. 4. Ленин — „Собр. соч. т. III-й“. 5. Підручники для вишів по економ. географії та економ політиці.

Істмат: 1. Энгельс — „Л. Фейербах“. 2. Фингерт і Ширвинд — „Підручник по істмату“. 3. Энгельс — „Развитие социализма от утопии к науке“ *). 4. Маркс — Энгельс — „Коммунистический манифест с комментариями Рязанова“ *). 5. Плеханов — „Основные вопросы марксизма“ *). 6. Ленин — „Маркс, Энгельс, марксизм“ (сборник). 7. Ленин — „Держава й революція“.

Іст. Рос. і України: 1. Яворський — „Історія України в стислому нарисі“. Останнє вид. 2. Яворський — „Україна в епоху капіталізму“, с. I. 3. Покровський — „Русская история в самом сжатом очерке“. 4. Попов — „История ВКП(б) *). 5. Покровский — „Очерки русской культуры“, т. I. 6. Покровский — „Очерки рев. движения в России“ 7. Ваняг-Томсинский — „Экономическое развитие России“. 8. Попов — „Нарис історії КП(б)У“.

Історія Заходу: 1. Арк.-Ан. — „Очерки истории рабочего движения на Западе“ *). 2. Стеклов — „Революция 48-го года во Франции“ *). 3. Лукин — „Підручник новішої історії“. 4. Степанов — „Парижская Коммуна“. 5. Энгельс — „Революция и контр-революция в Германии“. 6. Маркс — „Классовая борьба во Франции“ *). 7. Маркс — „Гражданская война во Франции“ *). 8. Бушувєв — „II Интернационал“. 9. Камішан — „Нарис історії роб. руху на заході 1914 — 24 р“.

Загальноосвітні: М а т е м а т и к а : обсягом — алгебра (Задачник Шапошникова й Вальцева ч. II); тригонометрія (Рибкіна Ю.); геометрія (Кисельова). Ф і з и к а : „Рабочая книга по физике“ Егорова и Крушельницкого, чч. I та II. Х е м і я — Хотинського, чч. I та II. Б і о л о г і я — Рижков і Фінкельштейн. Нарис сучасної української літератури (Коряк).

П р и м і т к и . 1. Ті книжки, що їх зазначено зіркою, є українською мовою, й тому товаришам пропонується проробляти саме ці книжки, щоб засвоїти потрібну термінологію. 2. Умови прийому до УІМЛ див. „Комуніст“ від 13 грудня 1929 року.

Заступник Директора УІМЛ *Хименко*

В № 6 ЖУРНАЛУ „ПРАПОР МАРКСИЗМУ“ ЗА 1929 РІК

ТРАПИЛИСЯ ТАКІ ПОМИЛКИ:

Стор.	Рядок	Надруковано	Треба
35	3 зверху	Спроба методологічної характеристики	(Спроба методологічної аналізи) І. Постава питання.
35	6 „	чимось само собою зрозуміле, таке	за щось само собою зрозуміле, за щось таке
36	22 знизу	зазначу лише, що сліди справжнього впливу	зазначу лише, що джерела справжнього впливу
39	24 зверху	Отже, Фоєрбахова методологія зв'язана одною із найважливіших критеріїв її, є	Отже Фоєрбахова методологія зв'язана з оцінкою, одним із найважливіших критеріїв її є
52	17 зверху	мало, зв'язаних	мало зв'язаних
58	23 знизу	в участі	від участі
60	30 зверху	не можна навести	не можна не навести
60	32 „	його установку	його постановку
62	6 знизу	з суб'єктом, матерією	з суб'єктом, з матерією
135	6 зверху	передового	переходового
139	3 „	в статистиці	в статистиці
142	6 „	рівну складність	різну складність
144	2 „	продукційної частини	оборотної частини
144	27 „	про продукційних капітал	про оборотний капітал
145	формула (1)	$h = \frac{c + c}{v}$	$h = \frac{c + c_1}{v}$
145	20 зверху	ліквідний продукційний капітал	ліквідний оборотний капітал
145	15 знизу	де v — сума	до w — сума
145	формула (4)	$h = \frac{(Pc + O)}{WO} - 1$	$h = \frac{P(c + o)}{WO} - 1$
225	9 зверху	Каллер	Келлер
225	11 „	Беккера	Пеккера
227	14 „	Бюшера	Бюшеза
261	3 „	Zuis Bank	Louis Blanc

ПРОДОВЖУЄТЬСЯ ПРИЙОМ
ПЕРЕДПЛАТИ НА 1930 РІК

ПРАПОР МАРКСИЗМУ

Науковий двомісячник — ОРГАН УКРАЇНСЬКОГО
ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ

ЗА РЕДАКЦІЄЮ: т.т. М. Скрипника, (голова
редколегії), С. Вікула, О. Камишана, Ю. Ма-
зуренка, Д. Наумова, М. Попова, Е. Рохкіна,
В. Юринця (члени редколегії)

Журнал „ПРАПОР МАРКСИЗМУ“
має відділи: філософії й соціології,
економіки й права, теорії мистецтва,
історії Заходу, Росії та України, нац-
питання, науки в СРСР і капіта-
лістичних країнах, бібліографії та
хроніки.

ЖУРНАЛ „ПРАПОР МАРКСИЗМУ“ МАЄ СВОЇМ
ЗАВДАННЯМ СКУПЧИТИ БІЛЯ СЕБЕ МАРКСИ-
СТІВ УКРАЇНИ, ДРУКУЮЧИ ЇХНІ НАУКОВІ
ПРАЦІ, ОСОБЛИВО КОЛИ ВОНИ СТОСУЮТЬСЯ
МАРКСИСТСЬКОЇ ТЕОРІЇ В ЇЇ ЗАСТОСОВАННІ
ДО УКРАЇНСЬКОЇ ДІЙСНОСТІ.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ:

В СОЮЗІ:

На 1 рік (6 вип.) 8 крб. — коп.
На 6 міс. (3 вип.) 4 крб. 50 коп.
Окреме число 1 крб. 50 коп.

ДЛЯ ЗАКОРДОНУ:

На 1 рік (6 вип.) 5 дол. 20 цент.
На 6 міс. (3 вип.) 2 дол. 95 цент.
Окреме число 1 дол. 25 цент.

Адреса редакції журн. „Прапор Марксизму“
Харків, вул. К. Лібкнехта, № 33. Телефон 11-91

ПЕРЕДПЛАТУ ПРИЙМАЮТЬ: ПЕРІОДСЕКТОР ДВУ

(м. Харків, Сергіївська площа, Московські ряди, № 11)

УПОВНОВАЖЕНІ ПЕРІОДСЕКТОРУ СКРІЗЬ ПО УКРАЇНІ, ФІЛІЇ ТА
КРАМНИЦІ ДВУ, ПОШТОВО-ТЕЛЕГРАФНІ К-РИ ТА ЛИСТОНОШІ

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ!

ЖУРНАЛ
ІСПАРТУ ЦК КП(б)У

ЛІТОПИС РЕВОЛЮЦІЇ

Виходить 1 раз на 2 місяці

Завдання «Літопису революції» в освітленні з погляду марксистсько-ленінського пролетаріату та селянських мас України за своє визволення

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ:
На 1 рік 6 крб. — коп.
На 6 міс. 4 крб. 50 коп.
Окреме число 1 крб. 75 коп.

РЕДАКЦІЯ МІСТИТЬСЯ:
Харків, вул. К. Лібнехта, 64, ЦК КП(б)У

ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНИЙ
ДВОТИЖНЕВИЙ ОРГАН ЦК КП(б)У

БІЛЬШОВИК УКРАЇНИ

Журнал має своїм завданням нашої соціалістичного будівництва в галузях політики та економіки: 1. розробляти та впровадити їх в ленінський курс; 2. розробляти та впровадити їх в освітлювальну культуру будівництва народної комуністичної рух

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ:
На 1 рік 4 крб. 80 коп.
На 6 міс. 2 крб. 40 коп.
На 3 міс. 1 крб. 20 коп.
На 1 міс. 1 крб. 40 коп.
Окреме число 1 крб. 25 коп.

РЕДАКЦІЯ МІСТИТЬСЯ:
Харків, вул. К. Лібнехта, 64, ЦК КП(б)У

ПЕРЕДПЛАТУ ПРИЙМАЮТЬ: СЕКТОР ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ ДВУ
Харків, Сергіївська площа, Московські ряди, № 11
УПОВНОВАЖЕНІ ПЕРІОДСЕКТОРУ ПО ВСІХ МІСТАХ УКРАЇНИ

Ціна 1 крб. 50 л.

